

17

КАФЕДРА

ВИЗАНТИЙСКОЙ И НОВОГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Ассоциация неоэллинистов
(Россия)

КАФЕДРА

ВИЗАНТИЙСКОЙ И НОВОГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Научно-теоретический журнал

№17 (4), 2023

Издается с 19.06.2000
Выходит 4 раза в год

Главный редактор

Бибиков М. В. (Москва, Россия) — доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия

Онуфриева Е. С. (Москва, Россия) (отв. секретарь) канд. филол. наук

Гришин А. Ю. (Москва, Россия) канд. филос. наук

Гришин Д. А. (Москва, Россия)

Климова К. А. (Москва, Россия) канд. филол. наук, доцент

Мантова Ю. Б. (Москва, Россия) канд. филол. наук

Смирнова И. Ш. (Москва, Россия)

Тресорукова И. В. (Москва, Россия) канд. филол. наук, доцент

Торопова А. А. (Москва, Россия) канд. социол. наук

Редактор

Онуфриева Е. С.

Редактор английского и греческого текста

Онуфриева Е. С.

Дизайн обложки

Цанцаноглу М. К., Варламов А. А.

Компьютерное макетирование

Варламов А. А.

Адрес редакции

117241, Moscow, ул. Лобачевского, 101–241

e-mail: ens.russia@gmail.com

<http://kathedra-ens.ru>

Журнал индексируется в: Российский индекс научного цитирования (РИНЦ);
European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Издается совместно с кафедрой византийской и новогреческой филологии филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова.

Зарегистрирован Управлением Федеральной Службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций. Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77–73598 от 14.09.2018.

© Ассоциация неозеллинистов, 2023

© Журнал «Кафедра византийской и новогреческой филологии», 2023

При перепечатке и при цитировании материалов ссылка на журнал обязательна.

Society of Modern Greek Studies
(*Russia*)

KATHEDRA

OF BYZANTINE AND MODERN GREEK STUDIES

№ 17 (4), 2023

Scientific journal

Issued 4 times a year
Since 19.06.2000

Editor-in-chief:

M. V. Bibikov (Moscow, Russia) — PhD, Professor

Editorial Board

Onufrieva E. S. (Moscow, Russia) (secretary) PhD

Grishin A. Ju. (Moscow, Russia) PhD

Grishin D. A. (Moscow, Russia)

Klimova K. A. (Moscow, Russia) PhD, Associate Professor

Mantova J. B. (Moscow, Russia) PhD, Assistant Professor

Smirnova I. Sh. (Moscow, Russia)

Tresorukova I. V. (Moscow, Russia) PhD, Associate Professor

Toropova A. A. (Moscow, Russia) PhD

Editors

Onufrieva E. S.

English and Greek texts editors

Onufrieva E. S.

Cover design and layout

Tsantsanoglou M. K., Varlamov A. A.

Computer layout

Varlamov A. A.

Editors address:

Lobachevskogo, 101 — 241

Moscow, 117241, Russia

e-mail: ens.russia@gmail.com

<http://kathedra-ens.ru>

The journal is indexed in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS) and Russian Science Citation Index (RSCI).

The journal is edited jointly with the Department of Byzantine and Modern Greek Philology, Philological Faculty, Lomonosov Moscow State University

Registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information technologies and Mass Media

Mass media registration certificate

ПИ № ФС77–73598, 14.09.2018

© Society of Modern Greek Studies, 2023

© Journal «Kathedra of Byzantine and Modern Greek Studies», 2023

All rights in reproduction in any form reserved.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ε. Σ. Ναυμοβα</i> Μιφποπζοττκ Γελιουοο β νεβιβλετκς οοτνενηα Φιλονο Αλεοανδρττκςογο.....	9
<i>Δ. Η. Ραμαζανουα</i> Ρυκοπστ οοτνκω Ιοοανντκκτκ Ιο Φοφροντκ Λτκκωδω (νωυεο δανντε).....	25
<i>Α. Α. Σατδουρωα</i> «Ηασ γοροδοκ» ι ογο «Ποολεδντε δντ»: ιντερτεκστουολεο πωτешεοτντε μεκωυ μτκρμτ Τ. Ουατλδουρα ι Δ. Χοδζτκςα.....	42
<i>Μ. V. Βτκκτκν</i> Byzantine evidence about Zoe (Sophia) Palaeologue and international bounds of her epoch.....	54
<i>Μ. Βουούτσου</i> Η ποτешη στο λογοτεκντκ περτοδτκ Η Λέζη: τα θεματτκ μοττβα.....	65
<i>Β. Θεολόγου</i> Η επτδραοη του Dostoevsky στο έργο του Θουάουο Καστανάκη και τα διακετμενα των Περιθωοτκν.....	76
<i>Δ. Μαρούλκς</i> Ο Καβάρκς στο «Κοφέ των Ποητάν».....	91
<i>Θ. Πολυζωτδου</i> Λογοκρτκστ, Τύπος και Λογοτεκντκ: η πεοτπτωοη των Δεκαοκτώ Κετμεώνω, των Νέων Κετμεώνω 1 και των Νέων Κετμεώνω 2.....	106
<i>Α. Πράοτνκς</i> Ζηττματα μητροτκταο στην αρκατκ ελλκνκκτκ τραγωδτκ.....	116
<i>Σ. Σ. Τουόλτκς</i> Η υποδοκη της Ντάμα Πτκκα του Α. Σ. Πούοκτν στο κατώφλτ του Μεσοπολέμου ή Το κυνήγτ της τύκκς και του «εαυτού».....	128
<i>Χ. Τσττρτδου</i> Αποτυπώοετς των αστέγων και των νεόπτωκων στη σύγγκρονη ελλκνκκτκ πεζογρραφτκ: οτ ανέοτττοτ και οτ παοτρεο του Πρώτου Κόομου.....	143
<i>Α. Τσοοοουο</i> Δτκδουμέοο στο Βολκάντκ της ελλκνκκτκς μεταπολεμτκς πεζογρραφτκς.....	160
<i>Μ. Χουλιάρκκ</i> Ανέκδοτεο επτστολέοο του Δωοόθεου Βουληομά πρσο τον Ευγέντκ Βουόλγκρη: οτοτκεία γα την βτογρραφτκ και εργογρραφτκ του Ευγέντκν οτα κρόντκ της Ρωοτκςα.....	170

<i>Qun Wang</i>	
Δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Κινέζοι αρχάριοι ενήλικοι μαθητές στην ακουστική κατανόηση της ελληνικής και διδακτικές προτάσεις.....	188
<i>Κ. Α. Κλιμοβα</i>	
VIII Международная научная конференция «Традиционная культура Греции».....	204
<i>Η. Β. Τресоруκοβα</i>	
IN MEMORIAM: ΒΑΣΙΛΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ.....	212

CONTENTS

<i>E. S. Naumova</i> The Mythopoetics of Helios in the Non-Biblical Writings of Philo of Alexandria.....	23
<i>D. Ramazanova</i> Manuscripts of disciples of Ioannikios and Sophronios Likhudes (new information).....	39
<i>A. A. Satdarova</i> «Our Town» and its «End»: an intertextual journey between the worlds of T. Wilder and D. Hatzis.....	52
<i>M. B. Бибиков</i> Византийские свидетельства о Зое (Софье) Палеологине и о международных союзах эпохи.....	62
<i>M. Venoutsou</i> Poetry in the literary magazine Η Λέξη: the thematic patterns.....	74
<i>V. Theologou</i> Dostoevsky’s influence on Thrassos Kastanakis’ work and the intertexts of his novel “Οι Perithorioi”.....	89
<i>D. Maroulis</i> Cavafy at the Café des poètes.....	104
<i>T. Polyzoidou</i> Censorship, Press and Literature: the case of the Eighteen Texts, New Texts 1 and New Texts 2.....	114
<i>A. Prasinos</i> Motherhood issues in ancient Greek tragedy.....	126
<i>S. S. Toullos</i> The reception of A. S. Pushkin’s “Queen of Spades” in the early Interwar Period or The chasing of fortune and one’s self.....	141
<i>C. Tsitiridou</i> Depictions of the homeless and the recently poor in the contemporary Greek literature: the vagrants and the pariahs of the First World.....	158
<i>A. Tsotsorou</i> Balkan Routes in Modern Greek Postwar Literary Prose.....	168

<i>M. Chouliara</i>	
Unpublished letters of Dorotheos Voulismas to Evgenios Voulgaris: Evidence on the life and works of Evgenios in his Russian period.....	179
<i>Qun Wang</i>	
Difficulties faced by Chinese adult beginners in the listening comprehension of Greek and teaching suggestions.....	202
<i>K. Klimova</i>	
Eighth International Scientific Conference «Traditional Culture of Greece».....	211
<i>I. Tresorukova</i>	
In Memoriam: Vasilis Vasilikos.....	212

МИФОПОЭТИКА ГЕЛИОСА В НЕБИБЛЕЙСКИХ СОЧИНЕНИЯХ ФИЛОНА АЛЕКСАНДРИЙСКОГО

Е. С. Наумова

*Московский физико-технический институт
(Национальный исследовательский университет), Долгопрудный, Россия
naumova_e_s@mail.ru*

В статье впервые в отечественной науке об античности ставится цель выяснить специфику изображения Солнца в небиблейских сочинениях Филона Александрийского и попытаться понять, можно ли говорить о мифопоэтике Солнца у него. Объект анализа — контексты со словами ἥλιος ‘солнце’ (1.1, 1.2, 2), φῶς ‘свет’ (1.3, 2), λαμπρός ‘светлый, блестящий’ (1.4), αὐγή ‘сияние, свет, луч’ (1.5), ἀκτίς ‘луч’ (2) и однокоренные с ними. В философских произведениях Филона Гелиос — главный в группе космических божеств, отвечает за время, дневной свет и жар, противостоит холоду и мраку ночи. Также видно развитие лексики семантического поля света по сравнению с языком эпоса и трагедии в сторону увеличения ее философской направленности. В отличие от этого, в историко-апологетических сочинениях Филона в основном сохраняется восприятие Гелиоса, известное еще с эпических времен.

Ключевые слова: мифопоэтика, Гелиос, Солнце, световые божества, Филон Александрийский

Введение

Исследователь творчества Филона Александрийского Е. Д. Матусова указывает, что из 37 сохранившихся его произведений к небиблейским относятся «серия философских трактатов: 1) «О вечности мира»; 2) «О провидении»; 3) «О созерцательной жизни»; 4) «О том, что вся-

кий добродетельный свободен»; 5) «Александр, или О разуме, который имеют даже дикие животные», и историко-апологетические сочинения: 6) «Против Флакка»; 7) «Посольство к Гаю», 8) «Гипотетика» (или «Апология иудеев»)» [Магусова 2008: 770].

Символикой и терминологией света у Филона Александрийского специально занимался немецкий ученый Франц-Норберт Клейн [Klein 1962]. К сожалению, в настоящий момент в силу определенных причин нам недоступна его работа, поэтому в своем анализе мы пользуемся ее результатами, подробно приведенными А. Ф. Лосевым при разборе творчества Филона Александрийского [Лосев 1980: 102–105].

Отбирая контексты для нашего исследования, мы пользовались Полным индексом греческих слов Сочинений Филона Александрийского Боргена-Фулгсета-Скарстена [Borgen, Fuglseth, Skarsten 2000], в котором сначала приводятся контексты из библейских сочинений Филона, затем, в конце — из небиблейских. Их последовательность соответствует принятой в настоящее время последовательности сочинений Филона, при том, что их хронологические датировки нам практически неизвестны.

Первоначально мы планировали в первой части доклада рассмотреть контексты из всех трактатов со словом ἥλιος ‘солнце’, а во второй — остальные слова семантического поля света, встречающиеся в небиблейских произведениях Филона. Но сама логика работы с текстом показала, что лучше будет структурировать нашу работу по группам трактатов, внутри рассматривать разные лексемы, в основном работая со словом ἥλιος, а остальные слова привлекать по мере необходимости.

1. Мифопоэтика Гелиоса в философских трактатах Филона Александрийского

Прежде всего, следует отметить, что контексты со словом ἥλιος встречаются только в четырех из пяти философских трактатов: 1) «О вечности мира»; 2) «О провидении»; 3) «О созерцательной жизни» и 4) «О том, что всякий добродетельный свободен». Трактат «Александр» не представлен.

1.1. Специфика восприятия Гелиоса в философских трактатах Филона Александрийского по сравнению с гомеровскими представлениями

Главное, что бросается в глаза, когда начинаешь заниматься этими контекстами, — несколько раз (Contempl. 4.1–5.3; Aet. 10.1–10.5; 19.1–

19.9; 46.1–46.4; 83.1–83.8) по ходу этих трактатов (и особенно в трактате «О вечности мира») **Солнце неотделимо от Луны и других светил (планет и неподвижных звезд)**, и, в отличие, скажем, от ранних (напр., гомеровских) представлений, не воспринимается отдельно от них, как самостоятельно действующий персонаж (как в *Hom. Od. I. 9*).

Приведем, например, один из контекстов:

(1) *Κατ' ἀνάλογον οὖν εἰ φθείρεται ὁ οὐρανός, φθαρήσεται μὲν ἥλιος καὶ σελήνη, φθαρήσονται δ' οἱ λοιποὶ πλάνητες, φθαρήσονται δ' οἱ ἀπλανεῖς ἀστέρες, ὁ τοσοῦτος — αἰσθητῶν θεῶν εὐδαίμων τὸ πάλα νομισθεῖς στρατός* (*Act. 46.1–46.4*)

‘Следовательно, по тому же принципу, если небо будет разрушено, то будут уничтожены также **Солнце и Луна, и все остальные планеты, и все неподвижные звезды**, и все то воинство богов, видимых внешними чувствами, которое раньше считалось таким счастливым¹.’

Частично такое представление мы встречаем уже у Гомера, когда применяются формулы ὑπ' ἧῶ τ' ἠέλιόν τε (*Hom. Il. V, 267*), πρὸς ἧῶ τ' ἠέλιόν τε (*Hom. Il XII, 239; Od. IX, 26*)², а у Гесиода в «Теогонии» в группе с Эос и Гелиосом появляется уже и Селена Ἡῶ τ' Ἡέλιόν τε μέγαν λαμπράν τε Σελήνην (*Hes. Theog. 19*).

В связи с этим необходимо отметить, что восприятие световых божеств как группы становится характерным уже для V в. до н.э., когда, по словам исследователя их иконографии Леона Лакруа, в целом растёт общее число вазовых и скульптурных их изображений, что указывает нам «на то место, которое астральные божества стали занимать в умах греков с начала V в. до н.э.» [*Lacroix 1974: 105; см. тж. Наумова 2023: 13–15*].

У Филона, кроме указаний на все небесные тела вместе, в трактате «О провидении» дважды вместе упоминаются Солнце и Луна.

Первый раз речь идет о природе радуги:

(2) *ἐν γοῦν ταῖς μεθήμεριναῖς πυρσεῖαις, ἠνίκα τὸ πῦρ ὑπὸ τῶν ἡλιακῶν καταλαμπόμενον αὐγῶν ἐξαμαυροῦται, καπνῷ μινύεται πολεμίων ἔφοδος. οἷός γ' οὖν ἐπὶ τῆς ἴριδος, τοιοῦτος καὶ ἐπὶ τῶν ἐκλείψεων ὁ λόγος· θεῖαις γὰρ φύσεσιν ἡλίου καὶ σελήνης ἐπακολουθοῦσιν ἐκλείψεις·* (*Prov. 2.49.3–2.50.4*)

¹ Переводы греческих контекстов были выполнены нами с опорой на английский перевод 1993 г. в: [*Philo Alexandrinus 2006*].

² См. подробно о Гелиосе и Эос у Гомера: [*Наумова 2017: 40, 42–43*].

‘Во всяком случае, в жару, в середине дня, когда огонь становится невидимым из-за блеска **солнечных лучей**, дым указывает на приближение врагов. Принцип, вызывающий появление радуги, тот же самый, который в некоторой степени регулирует затмения, ибо затмения являются естественным следствием [правил, которые регулируют] божественную природу **Солнца и Луны**.’

А второй раз говорится о божественном Провидении в связи с ними:

(3) ὡςπερ οὖν ἥλιος καὶ σελήνη προνοία γεγόνασιν, οὕτω καὶ τὰ ἐν οὐρανῷ πάντα, κὰν ἡμεῖς τὰς ἐκάστων φύσεις τε καὶ δυνάμεις ἰχνηλατεῖν ἀδυνατοῦντες ἡσυχάζομεν. (Prov. 2.52.1–2.52.5)

‘Ибо, как **Солнце** и **Луна** существуют вследствие Провидения, так же и все сущее на небесах, хотя мы и не в состоянии точно определить соответствующую природу и силы каждого из них и, [следовательно], вынуждены умалчивать о них.’

В этом трактате встречается и единственный контекст, который с полным правом можно было бы назвать «мифопоэтическим» — речь идет о Поликрате:

(4) Οἶδα, ἔφη, κάμαντὸν οὐ πρὸ πολλοῦ θεωρήσαι δόξαντα ὑπὸ μὲν ἡλίῳ ἀλείφεσθαι, λούεσθαι δ’ ὑπὸ Διός. (Prov. 2.24.5–2.24.7)

‘«Я знал», — сказал он, — «задолго до того, как мне пришлось в голову обратиться за консультацией к оракулу, что я **был помазан солнцем** и **омыт Зевсом**.’

Отождествление Солнца с Зевсом мы встречаем, пожалуй, впервые в более-менее ясной форме у Софокла, когда в «Эдипе-царе» Гелиос называется «вождем всех богов» *Οὐ τὸν πάντων θεῶν θεὸν πρόμον / Ἄλιον* (Soph. O.T. 660–661), а в «Эдипе в Колоне» Зевс, в свою очередь, принимает на себя характеристики солнечного божества: в образе «всегда смотрящего диска Зевса» *ὁ γὰρ αἰὲν ὄρων κύκλος / λεύσσει νιν Μορίου Διός* (Soph. O.C. 704–705) два божества полностью объединены [Наумова 2017: 62, 66].

1.2. Гелиос в философском трактате Филона Александрийского «О созерцательной жизни»

Второе, о чем следует сказать в связи с Солнцем — его место в трактате «О созерцательной жизни», посвященном рассказу об общине терапевтов-философов, живших неподалеку от Александрии и известных

в античности только по этому произведению Филона. О Солнце в трактате упоминается четыре раза.

Первый раз речь идет о сущности их учения — восприятие «чувственно постигаемого солнца» противопоставляется «видению живого Бога», к которому стремятся терапевты:

(5) *τὸ δὲ θεραπευτικὸν γένος βλέπειν αἰεὶ προδιδασκόμενον τῆς τοῦ ὄντος θεᾶς ἐφίεσθω καὶ τὸν αἰσθητὸν ἥλιον ὑπερβαίνετω καὶ μηδέποτε τὴν τάξιν ταύτην λειπέτω πρὸς τελείαν ἄγουσαν εὐδαιμονίαν.* (Contempl. 11.1–11.3)

‘А род терапевтов постоянно наставляют смотреть, чтобы он стремился к видению живого Бога и проходить мимо **чувственно постигаемого солнца**, и никогда не покидать этого порядка, ведущего к счастью.’

Второй раз говорится о простоте устройства жилищ терапевтов:

(6) *αἱ δὲ οἰκίαι τῶν συνελληθότων σφόδρα μὲν εὐτελεῖς εἰσι, πρὸς δὴ τὰ ἀναγκαϊότατα σκέπην παρέχουσαι, πρὸς τε τὸν ἀφ’ ἡλίου φλογμὸν καὶ τὸν ἀπ’ ἀέρος κρυμὸν.* (Contempl. 24.1–24.3)

‘Но дома этих людей, собранных таким образом вместе, очень просты, они просто дают укрытие от двух наиболее важных вещей: от **солнечного жара** и холода с открытого воздуха;’

Здесь мы встречаем в сочетании с Солнцем слово флогμός ‘жар’, которое ранее не фиксировалось в семантическом поле света, а у Филона, напротив, является одной из основных солнечных характеристик³.

Далее о терапевтах сообщается, как они молятся, и здесь также Солнце играет главенствующую роль:

(7) *δις δὲ καθ’ ἐκάστην ἡμέραν εἰώθασιν εὐχεσθαι, περὶ τὴν ἕω καὶ περὶ τὴν ἑσπέραν, ἡλίου μὲν ἀνίσχοντος εὐημερίαν αἰτούμενοι τὴν ὄντως εὐημερίαν, φωτὸς οὐρανόιου τὴν διάνοιαν αὐτῶν ἀναπληρῆσαι, δομῆν δὲ ὑπὲρ τοῦ τὴν ψυχὴν τοῦ τῶν αἰσθήσεων καὶ αἰσθητῶν ὄχλου παντελῶς ἐπικουφισθεῖσαν, ἐν τῷ ἑαυτῆς συνεδρίῳ καὶ βουλευτηρίῳ γενομένην, ἀλήθειαν ἰχνηλατεῖν.* (Contempl. 27.1–27.6)

‘И они привыкли молиться дважды в день, на заре и вечером; **когда восходит солнце**, моля Бога о том, чтобы счастье наступающего дня было настоящим счастьем, чтобы их мысли были наполнены небесным све-

³ Ср., напр., контекст из трактата «О вечности мира», где говорится о детях, которые могли бы родиться вне земли: *τοὺς δὲ γηγενεῖς φύνας πῶς οὐκ ἂν τις εὐθὺς διέφθειρε γυμνοὺς εαθέντας ἢ ἀέρος κατάψυξις ἢ ἀφ’ ἡλίου φλογμός;* (Act. 67.5–67.7) ‘родившись и будучи совершенно обнаженными, как они не были бы сразу уничтожены ни холодом воздуха, с одной стороны, ни палящим жаром **солнца** — с другой?’.

том, а когда солнце садится, они молятся о том, чтобы их душа, будучи полностью облегченной и освобожденной от бремени внешних чувств, могла быть способна проследить истину, существующую в ее собственном совете и булевтерии.⁴

И, наконец, сама организация их жизни, само философствование, находится в неразрывной связи с Солнцем:

(8) *ἐγκράτειαν δὲ ὡςπερ τινὰ θεμέλιον προκαταβαλλόμενοι τῆς ψυχῆς τὰς ἄλλας ἐποικοδομοῦσιν ἀρετάς. σιτίον ἢ ποτὸν οὐδεὶς ἂν αὐτῶν προσενέγκαιτο πρὸ ἡλίου δόσεως, ἐπεὶ τὸ μὲν φιλοσοφεῖν ἄξιον φωτὸς κρίνουσιν εἶναι, σκότους δὲ τὰς τοῦ σώματος ἀνάγκας, ὅθεν τῷ μὲν ἡμέραν, ταῖς δὲ νυκτὸς βραχὺ τι μέρος ἐνεῖμαν.* (Contempl. 34.1–34.6)

‘И они [толкователи закона — Е.Н.], прежде всего заложив воздержание как своего рода фундамент души, продолжают строить на нем другие добродетели. Никто из них не может принимать никакой пищи или питья до захода солнца, поскольку они считают, что **философствование** — это то, что **достойно света**, но забота о телесных потребностях подходит только для темноты, поэтому они посвящают день одному занятию, а короткую часть ночи — другому.’

1.3. Семантика слова φῶς ‘свет’ в философских трактатах Филона Александрийского

Обращаясь теперь к семантике непосредственного связанного с Солнцем слова φῶς ‘свет’, отметим его специфику у Филона.

Говоря о терапевтах (Contempl. 78.1–8), Филон упоминает о том, что ими «объяснения священных Писаний даются с помощью тайных смыслов в аллегориях», *выводя на свет* (εἰς φῶς προαγαγοῦσα) тайное

⁴ Еще один раз об их молитве Солнцу на заре речь идет в Contempl. 89.1–89.5, когда описывается их состояние после ночи философского бдения: μεθυσθέντες οὖν ἄχρι πρωΐας τὴν καλὴν ταύτην μέθην, οὐ καρηβαροῦντες ἢ καταμύοντες, ἀλλὰ διεγρηγμένοι μᾶλλον ἢ ὅτε παρεγένοντο εἰς τὸ συμπόσιον, τὰς τε ὄψεις καὶ ὄλον τὸ σῶμα πρὸς τὴν ἕω στάντες, ἐπὶν θεάσωνται τὸν ἡλίον ἀνίσχοντα, τὰς χεῖρας ἀνατείναντες εἰς οὐρανὸν εὐημερίαν καὶ — ἀλήθειαν ἐλευχόνται καὶ ὀξύωπιαν λογισμοῦ. ‘Итак, будучи опьяненными до утра этим прекрасным опьянением, не чувствуя тяжести в голове и не закрывая глаза для сна, но будучи еще более бодрыми, чем когда они пришли на пир, что касается их глаз и всего их тела, и стоя там на заре, когда они увидели **восходящее солнце**, они воздели руки к небу, молясь о спокойствии, правде и остроте понимания.’

«для всех, кто способен при легком намеке воспринимать невидимое через видимое».

В другом месте этого трактата (Contempl. 7.1–6) Филон противопоставляет свет тьме:

(9) *ἀλλὰ τοὺς τὰ ζῶα καὶ ἀγάλματα; ὧν αἱ οὐσίαι λίθοι καὶ ξύλα, τὰ μέχρι πρὸ μικροῦ τελείως ἄμορφα, λιθοτόμων καὶ δρυτοτόμων τῆς συμφύτας αὐτὰ διακοψάντων, ὧν τὰ ἀδελφὰ μέρη καὶ συγγενῆ λουτροφόροι γεγόνασι καὶ ποδόνηπτρα καὶ ἄλλα ἅττα τῶν ἀτιμωτέρων, ἃ πρὸς τὰς ἐν σκότῳ χρεῖας ὑπηρετεῖ μάλλον ἢ τὰς ἐν φωτί.* (Contempl. 7.1–7.6)

‘Но что мы скажем о тех, кто поклоняется резным изделиям и изображениям? Вещества, из которых состоят камень и дерево, лишь незадолго до этого были совершенно лишены формы, прежде чем камнерезы или резчики по дереву вытесали их из окружающего их родственного материала, в то время как остальная часть материала, их как бы близкий родственник и брат, превращается в кувшины, или умывальники для ног и другие обычные и презренные сосуды, которые используются скорее по необходимости во тьме, чем при свете.’

Но наряду с такими обычными, казалось бы, употреблениями слова φῶς, следует указать на два других контекста, которые говорят о совершенно другом, «умопостигаемом», «духовном», **νοητὸν**, свете.

В трактате «О том, что всякий добродетельный свободен» Филон говорит о так называемых «нечистых», μὴ καθαρῶς людях: «я имею в виду тех, кто либо был совершенно лишен образования, либо попробовал его косвенно, а не прямо, изменив представление о красоте мудрости так, чтобы создать впечатление неприглядности софистики» (Prob. 4.1–4).

(10) *οὗτοι τὸ νοητὸν φῶς ἰδεῖν οὐ δυνάμενοι δι’ ἀσθένειαν τοῦ κατὰ ψυχὴν ὄμματος, ὃ ταῖς μαρμαρυγαῖς πέφυκεν ἐπισκιάζεσθαι, καθάπερ ἐν νυκτὶ διάγοντες ἀπιστοῦσι τοῖς ἐν ἡμέρᾳ ζῶσι καὶ ὅς’ ἂν ἀνγαῖς ἀκράτοις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων εἰλικρινέστατα περιαθρήσαντες διηγῶνται τεράστια νομίζουσι φάσμασιν εἰκότα, τῶν ἐν τοῖς θαύμασιν οὐ διαφέροντα.* (Prob. 5.1–5.6)

‘Эти люди, не будучи в состоянии различить **умопостигаемый свет** по причине слабости глаз своей души, которые по природе легко ослепляются чрезмерным блеском, подобно людям, живущим ночью и во тьме, не верят тем, кто живет при свете **дня**, и считают все, о чем они говорят, как будто было ими самими чистейшим образом увидено **в лучах солн-**

ца, как удивительные картины, подобные множеству видений или снов, ничем не отличающихся от представлений фокусников.’

В другой раз об умопостигаемом свете говорится в трактате «О провидении»:

(11) *νοῦν δὲ ὑπὸ τῆς τῶν ἕξω περιανρασθέντες λαμπρότητος, ἅτε νοητὸν φῶς ἰδεῖν ἀδυνατοῦντες, πλαζόμενοι διετέλεσαν εἰς τὸν αἰῶνα* (Prov. 2.19.1–2.19.3)

‘Но теперь, озаренные блеском внешних вещей, будучи неспособными видеть **умопостигаемый свет**, они провели все свое существование в состоянии заблуждения’

Как пишет А. Ф. Лосев, излагая результаты работы Ф.-Н. Клейна, в библейских сочинениях Филона «как *духовный свет* (*phōs poēton*), как *духовное солнце* (*hēlios poētos*)» «*множественно обозначается*» «и сам Бог» [Лосев 1980: 104]. Следует подчеркнуть, что мы анализируем его небиблейские сочинения, относящиеся, возможно, к более раннему периоду его творчества. Так, Е. Д. Матусова относит всю серию философских трактатов к «*школьным философским рассуждениям на заданную тему*» [Матусова 2008: 770]. В рамках доклада мы не имеем возможности углубляться в детали, но отметим, что нам кажется перспективным сравнение специфики языка небиблейских и библейских трактатов Филона в связи с интересующей нас темой.

1.4. Семантика слова *λαμπρός* ‘светлый, блестящий’ в философских трактатах Филона Александрийского

Слово *λαμπρός* ‘светлый, блестящий’ в текстах V в. до н.э. **входило в состав семантической группы света**: см. напр. у Эсхила (Pers. 504) и у Софокла (Ant. 416) *λαμπρός ἡλίου κύκλος* ‘блестящий диск солнца’; (Trach. 99) ὃ *λαμπρᾷ στεροπᾷ φλεγέθων* (о Гелиос) ‘пылающий яркой вспышкой’, — поэтому мы включили его в наш анализ.

Однако выяснилось, что в языке Филона это слово совершенно не относится к Солнцу и свету, входя в описания скорее человеческой сферы.

Так, например, в трактате «О том, что всякий добродетельный свободен»:

(12) *ἔχουσι γάρ τι βασιλικὸν αἱ εὐγενεῖς ψυχαί, τὸ λαμπρὸν πλεονεξία τύχης οὐκ ἀμαυρούμεναι* (Prob. 126.1–126.2)

‘Ибо в благородных душах есть что-то авторитетное, и они не позволяют несправедливости судьбы затмить их **блеск**’

То же мы встречаем в трактате «О провидении», где λαμπρός связано с обустройством блестящего пира:

(13) *καλέσας γὰρ αὐτὸν ἐπὶ λαμπροτάτου καὶ πολυτελεστάτου δείπνου παρασκευῆν, ἐκ μηρίνθου πάνυ λεπτῆς προσέταξεν ἠκονημένον ὑπεραιωρηθῆναι πέλεκυν.* (Prov. 2.29.3–2.29.6)

‘ибо, пригласив его на пир, который был приготовлен **самым блестящим** и дорогостоящим образом, он приказал подвесить над его головой острый меч на очень тонкой нити’

— и внешним блеском человека:

(14) *οἱ δὲ πολλοὶ τῶν ἀνεξετάστων ὑπὸ τῆς λαμπρᾶς φανερότητος ἀπατώμενοι,* (Prov. 2.31.1–2.31.2)

‘Но невнимательная толпа, обманутая **внешним блеском** и великолепием положения,’

А о том, как Бог «бесшумно нисходит в тайные уголки души и там созерцает **ясный ум**, как бы **на солнце**» (*καθάπερ ἐν ἡλίῳ λαμπρὰν διάνοιαν ἀυγάζει*) — ум, опять-таки, человеческий, сказано в Prov. 2.35.5–11.

1.5. Семантика слова αὐγή ‘сияние, свет, луч’ в философских произведениях Филона Александрийского

Наконец, нам осталось рассмотреть слово αὐγή ‘сияние, свет, луч’.

В языке V в. до н.э., когда световая лексика максимально расширяется, это слово **непосредственно связано с семантическим полем Солнца**. Например, в *Персах* Эсхила оно встречается дважды в связи с ним: Pers. 504–505 *φλέγων γὰρ αὐγαῖς λαμπρὸς ἡλίου κύκλος / μέσον πόρον διήκε, θερμαίνων φλογί* «ибо, пылая лучами, блестящий свет солнца прошел средину переправы, пылая огнем» и Pers. 710 *ἔως τ’ ἔλευσσε αὐγὰς ἡλίου ζῆλωτὸς ὦν* (о Дарии) «так долго, как ты видел лучи солнца, будучи живым».

Значение **‘лучи’** у Филона сохраняется в трактате «О провидении», когда речь идет о природе радуги:

(15) *ἴρις δὲ καὶ ἄλωξ καὶ ὅσα ὁμοιότροπα πάλιν ἐστὶν αὐγῶν ἐγκιρναμένων τοῖς νέφεσιν ἐπακολουθήματα, οὐκ ἔργα φύσεως προηγούμενα, φυσικοῖς δ’ ἐπισημβαίνοντα ἔργοις* (Prov. 2.47.1–2.47.4)

‘А радуга, ореол и все другие вещи подобного рода являются естественными последствиями того, что **лучи** смешиваются с облаками, не будучи явлениями, которые ведут природу и влияют на нее, но являясь результатами и следствиями действий природы.’

Но чаще всего (4 раза) в небиблейских сочинениях Филона это слово встречается в трактате «О вечности мира».

Связь αὐγή с Солнцем по-прежнему хорошо видна в следующем контексте:

(16) *καὶ γὰρ ἡ μεσημερινὴ πολλὴ καὶ βαθεῖα αὐγή, τὸν ὑπὸ γῆς ἥλιον δρόμον ἰόντος, εὐθὺς ἀφανίζεται νυκτὶ καὶ μάλιστα ἀσελήνω.* (Aet. 88.6–88.8)

‘Ибо обильное, необъятное и экстенсивное сияние середины дня, когда **солнце** уходит под землю, сразу исчезает ночью, особенно если это безлунная ночь.’

Но в этом же трактате оно получает свою специфику, неизвестную V веку до н.э. Речь идет о стоических воззрениях на огонь, которые излагает Филон в связи с описанием четырех первоэлементов (огня, воздуха, воды, земли). Так, например:

(17) *τὸν δὲ λόγον ἀκριβέστερον ὧδε διερευνητέον· πρὸς τριττὸν εἶδος· τὸ μὲν ἄνθραξ, τὸ δὲ φλόξ, τὸ δὲ αὐγή. ἄνθραξ μὲν οὖν ἐστὶ πῦρ ἐν οὐσίᾳ γεώδει, ὃ τρόπον ἕξως πνευματικῆς πεφώλευκε καὶ ἔλλοχᾷ δι’ ὅλης ἄχρι περάτων τεταμένον· φλόξ δὲ ἐστὶν ὅπερ ἐκ τροφῆς αἴρεται μετεωριζόμενον· αὐγή δὲ τὸ ἀποστελλόμενον ἐκ φλογός, συνεργὸν ὀφθαλμοῖς εἰς τὴν τῶν ὀρατῶν ἀντίληψιν. μέσην δὲ χώραν αὐγῆς τε καὶ ἄνθρακος εἴληχε φλόξ· σβεσθεῖσα μὲν γὰρ εἰς ἄνθρακα τελευτᾷ, ζωπυρουμένη δ’ ἔχει φέγγος, ὃ τὴν καυστικὴν ἀφρημένον δύναμιν ἀστράπτει.* (Aet. 86.1–86.8)

‘Но мы должны рассмотреть этот вопрос более точно, следующим образом. Огонь бывает трех видов: уголь, пламя и **свет**. Итак, уголь — это огонь в его земной субстанции, который, подобно своего рода духовной привычке, покоится и лежит, спрятанный в своего рода пещере, пронизывая все до самых краев. А пламя — это та часть, которая, будучи поднята высоко, отрывается от своего топлива. А **свет** — это то, что испускается пламенем, чтобы взаимодействовать с глазами, чтобы дать им возможность воспринять увиденное. И пламя занимает среднее положение между углем и **светом**; потухший, он превращается в уголь, а когда его зажигают, он возбуждает **свет**, который, будучи лишен своей обжигающей силы, вспыхивает.’

Как пишет в своем исследовании Кеннет Шенк, «главная линия аргументации трактата, как представляется, в большей степени направлена на опровержение идеи стоиков о циклическом возникновении мира (а именно, что существование мира сводится к вечному чередованию воз-

никновения и разрушения)» [Шенк 2007: 189]. Вот частично аргументация Филона:

(18) ὅτι τὸν κόσμον ἐκπυρωθέντα γενέσθαι μὲν ἄνθρωποι παραπλήσιον ἀμύχανον, ὡς δέδεικται, γεώδους πολλῆς ἂν ὑπολειφθείσης οὐσίας, ἥ δειήσει τὸ πῦρ ἔλλοχᾶν, ἴσως δ' οὐδ' ἐκπυρώσεως τότε κρατούσης, εἰ γε μένει τὸ στοιχείων βαρύτατον καὶ δυσαναλωτότατον ἔτι, γῆ μὴ διαλυθεῖσα, μεταβάλλειν δὲ ἢ εἰς φλόγα ἢ εἰς αὐγὴν ἀναγκαῖον, εἰς μὲν φλόγα, ὡς ᾤετο Κλεάνθης, εἰς δ' αὐγὴν, ὡς ὁ Χρῦσιππος. (Act. 90.2–90.8)

‘Потому что, как уже было доказано, невозможно, чтобы мир после того, как он был уничтожен пожаром, стал похож на уголь, поскольку осталось огромное количество землистого вещества, в котором огонь по необходимости должен находиться в засаде. И, возможно, также, что пожар не мог бы преобладать повсюду, если бы самая тяжелая и непобедимая из стихий, а именно земля, все еще оставалась, не растворяясь; но она неизбежно должна была превратиться либо в пламя, либо в свет: в пламя, как думал Клеанф; в свет, как представлял Хрисипп.’

И далее:

(19) εἰ δὲ μὴ τοῦτο ἀλλ' αὐγὴ γίνεται, πάλιν ἄθροα μεταβάλλει. διὰ τί; ὅτι ὑπόστασιν ἰδίαν οὐκ ἔχει, γεννᾶται δ' ἐκ φλογός, ἧς ὅλης δι' ὅλων σβέσιν λαμβανούσης, ἀνάγκη καὶ τὴν αὐγὴν μὴ κατὰ μέρος ἀλλ' ἄθροαν ἀναρεῖσθαι· ὁ γὰρ πρὸς τροφήν φλόξ, τοῦτο αὐγὴ πρὸς φλόγα· καθάπερ οὖν τροφή συναναρεῖται φλόξ, καὶ αὐγὴ φλογί. (Act. 92.1–92.6)

‘Если снова это не так, но если мир становится светом, тогда снова он полностью меняется. Почему так? Поскольку он не имеет собственной субстанции или характера, но генерируется из пламени, и когда оно целиком и полностью гаснет во всех своих частях, из этого с необходимостью следует, что свет также должен быть погашен, и не частично, а полностью. Ибо чем пламя является для питания, тем же является и свет для пламени. Итак, подобно питанию уничтожается пламя, и свет для пламени.’

Во всех этих контекстах нет ни слова о Солнце, но об αὐγὴ сказано именно в связи с огнем, φλόξ, что позволяет говорить о развитии семантики αὐγὴ в раннем эллинизме, у стоиков.

Кеннет Шенк называет главной проблемой этого трактата то, что он «отстаивает несотворенность мира, а эта точка зрения очень не типична для Филона» [Шенк 2007: 189]. Так, например, Филон пишет:

(20) *Μεγίστην μέντοι παρέχεται πίστιν εἰς ἀδιότητα καὶ ὁ χρόνος. εἰ γὰρ ἀγένητος ὁ χρόνος, ἐξ ἀνάγκης καὶ ὁ κόσμος ἀγένητος. διὰ τί; ὅτι, ἢ φησιν ὁ μέγας Πλάτων, ἡμέραι καὶ νύκτες μῆνες τε καὶ ἐνιαυτῶν περίοδοι χρόνον ἔδειξαν. ἀμήχανον δέ τι τούτων σσῆσθαι δίχα ἡλίου κινήσεως καὶ τῆς τοῦ παντὸς οὐρανοῦ περιφορᾶς*: (Act. 52.1.–52.5)

‘Однако время также является очень веским аргументом в пользу вечности мира. Ибо если время несотворено, то из этого с необходимостью следует, что мир также должен быть несотворенным. Почему так? Потому что, как говорит великий Платон, именно дни, месяцы и периоды года показывают время. А невозможно, чтобы время существовало без движения **солнца** и вращательного движения всего неба.’

Решение описанной проблемы Шенк видит в том, что трактат «О вечности мира» — «одно из наиболее ранних сочинений Филона, написанных в пору становления его мировоззрения», о чем, как мы уже упоминали, говорила и Е. Д. Матусова. Как пишет далее Шенк, «по предположению Грегори Стерлинга, этот трактат мог использоваться в качестве учебника в школе, созданной Филоном Александрийским». В любом случае, как заключает ученый, трактат «дает богатую информацию об истории философии» [Шенк 2007: 189].

2. Мифопоэтика Гелиоса в историко-апологетических произведениях Филона Александрийского

К таким сочинениям относятся три трактата: «Против Флакка», «О посольстве к Гаю», «Гипотетика» («Апология иудеев»).

Следует сразу отметить, что в них практически полностью отсутствует какое бы то ни было философское восприятие Солнца, которое нам встречалось ранее. Контекстов довольно мало, но они показательны.

Так, Флакк приказывает капитану корабля плыть в открытом море до захода солнца: *μέχρις ἡλίου καταδύσεως ἔξω θαλαττεύειν* (Фласс. 110.4).

И можно было бы сказать, что здесь мы сталкиваемся с совершенно обычным упоминанием светила, ничего общего не имеющим с мифопоэтикой, если бы не три других контекста. Итак, трижды (Фласс. 48.4; 101.3; 123.7) об иудеях сказано, что они *μόνοι τῶν ὑφ’ ἡλίου* «единственные из живущих под Солнцем», на чью долю выпадают такие бедствия. Конечно, первое, что возникает в памяти при такой формулировке, это гомеровское *ὑπ’ ἠῶ τ’ ἡέλιόν τε* из пятой песни «Илиады» (Hom. II, V, 267),

которое мы уже упоминали выше и которое описывало все мировое пространство.

К этому добавляется контекст из «Посольства к Гаю» (Legat. 10.6–10.7), в котором также весь мир описан как пространство «от восхода до заката»:

(21) ἀλλ', ὡς εἶπον ἤδη, τὴν ἀφ' ἡλίου ἀνιόντος ἄχρι δυομένου τὴν τε ἐντὸς ὠκεανοῦ καὶ ὑπερωκέανιον; (Legat. 10.6–10.7)

‘но, как я уже сказал, [весь мир] **от восхода солнца до заката**, [вся земля] по эту сторону океана и за океаном’

Показателен также контекст, говорящий о Гае Калигуле, к которому отправляется посольство:

(22) τί δὲ τῶν Ἀπολλωνιακῶν ἐμφερές ἐστι παρ' αὐτῶ; στέφανον ἀκτινωτὸν φορεῖ, εὖ πως ἀπομαζαμένον τὰς ἡλιακὰς ἀκτίνας τοῦ τεχνίτου. ἐκεῖνφ δὲ ἥλιος ἢ φῶς συνόλωσ ἀσπαστόν ἐστιν, ἀλλ' οὐχὶ νῦν <καὶ σκότος> καὶ εἴ τι σκότους ἀφεργέστερον εἰς τὴν τῶν ἐκνόμων ἔργων διάθεσιν; ἐπειδὴ τὰ μὲν καλὰ **περιαυγείας μεσημβρινῆς** δεῖται πρὸς ἐπίδειξεν, τὰ δὲ αἰσχρά φασιν ἐσχατιάς Ταρτάρου, εἰς δὲ ἄξιον συνωθεῖσθαι δεόντως ἐπικρυφθῆσόμενα. (Legat. 103.1–103.7)

‘А что в нем от Аполлона? Тот носит лучистый венец по воле ваятеля, желавшего так изобразить **солнечные лучи**. А к этому разве **солнце** и **свет** благоволит, а не ночь, не мрак, не что-то еще более темное, чем мрак (если таковое существует)? В самом деле, чтобы явить миру прекрасное, надобен **полуденный свет**, а для постыдного, как говорится, — глубины Тартара, куда [это постыдное] и нужно загнать, чтобы спрятать там.’

Здесь, кроме того, что констатируется тождество Аполлона и Гелиоса по параметру лучистого венца вокруг головы⁵, солнечные лучи и полуденный свет явно противопоставлены ночи, мраку и глубинам Тартара.

Подобный же контекст мы встречаем в Legat. 326.5–6, когда герой просит владыку не ввергать его «в мрак, прежде **поднявши к сиянию и свету**» (*εἰς φῶς ἀναγαγὼν τηλαυγέστατον ἐξ ὑπαρχῆς εἰς βαθύτατον σκότος ῥίψης*).

В Legat. 123.6 палящее днем солнце также противопоставлено ночному холоду: и от того, и от другого можно погибнуть: (*ἢ ταῖς ἀφ' ἡλίου φλογώσεσιν ἢ νυκτεριναῖς περιψύξεσι διαφθαρῶσι*). О проникновении света в окна и вставке специального прозрачного камня для защиты от палящих

⁵ Об этом см. [Наумова 2017: особ. 168–169].

солнечных лучей в имени императора речь идет в Legat. 364.4–6, когда посольство иудеев прибывает на финальный разговор к Гаю Калигуле.

О восходах и закатах Солнца, которые структурируют день, речь идет и в контексте из «Гипотетики»:

(23) *πρὶν δ' ἥλιον ἀνασχεῖν ἐπὶ τὰ συνήθη τρεπόμενοι δοομένου μόλις ἐπανίαισι χαίροντες οὐχ ἦττον τῶν ἐν τοῖς γυμνικοῖς ἐξεταζομένων ἀγῶσιν* (Hypoth. 11:6 (198.20–198.24))

‘Но еще до **восхода солнца** они приступают к своей повседневной работе и не прекращают ее до тех пор, пока **солнце не сядет**, когда они возвращаются домой, радуясь не меньше, чем те, кто упражнялся в гимнастических состязаниях’

Заключение

Целью серии наших статей, посвященных мифопоэтике Солнца у Филона, является выяснить специфику изображения Солнца у этого автора и попытаться понять, можно ли говорить именно о мифопоэтике Солнца у него. Под мифопоэтикой мы понимаем «раздел поэтики, который изучает мифологические структуры произведения», «фундаментальную включенность мифа (мифологического сюжета, образа, мотива и т.д.) в текст произведения» [Габриелян 2018: 163].

Если говорить о философских произведениях Филона, то следует сделать вывод о том, что Солнце занимает довольно важное место в его представлениях о мире. Оно является главным в группе космических божеств, отвечает за время, его жар и свет противостоит холоду и мраку ночи. В то же время мы отмечаем развитие лексики семантического поля света по сравнению с языком эпоса и трагедии в сторону увеличения ее философской направленности.

В отличие от этого, в историко-апологетических сочинениях этого автора Солнце продолжает играть роль организатора пространства и времени, что нам известно еще с эпических времен и, по-видимому, сохранялось в александрийской языковой среде и восприятию мира времени Филона.

Список литературы

Габриелян О. А. Мифопоэтика культуры: к возможной методологии исследования // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Философия. Политология. Культурология 4(40), 3, 2018. С. 158–166.

- Лосев А. Ф.* История античной эстетики. Том VI. Поздний эллинизм. М.: Искусство, 1980.
- Матусова Е. Д.* Филон Александрийский. Античная философия: Энциклопедический словарь. М.: Прогресс-Традиция, 2008. С. 769–776.
- Наумова Е. С.* Аполлон и Гелиос в греческом мире: к проблеме отождествления богов в античной мифологии и религии. М.: Русайнс, 2017.
- Наумова Е. С.* Мифопоэтика Гелиоса в иконографии: к постановке проблемы // Кафедра византийской и новогреческой филологии 15, 2023. С. 7–18.
- Шенк К.* Филон Александрийский. Введение в жизнь и творчество. М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007.
- Borgen P., Fuglseth K., Skarsten R.* The Philo Index. A Complete Greek Word Index to the Writings of Philo of Alexandria. Leiden / Boston / Köln: Brill, 2000.
- Klein F.-N.* Die Lichtterminologie bei Philo von Alexandria und in der hermetischen Schriften. Untersuchungen zur Struktur der religiösen Sprache der hellenistischen Mystik. Leiden: Brill, 1962.
- Lacroix L.* Études d'archéologie numismatique. Paris: De Boccard, 1974.
- Philo Alexandrinus.* The Works of Philo: new updated edition. Complete and unabridged in one volume. Transl.: C. D. Yonge. Forew.: D. M. Scholer. Peabody, Mass.: Hendrickson Publ., 2006.

The Mythopoetics of Helios in the Non-Biblical Writings of Philo of Alexandria

E. S. Naumova

*Moscow Institute of Physics and Technology (National Research University),
Dolgoprudny, Russian Federation
naumova_e_s@mail.ru*

The purpose of the article is to find out the specifics of the image of the Sun in the non-biblical writings of Philo of Alexandria and try to understand whether it is possible to talk about the mythopoetics of the Sun in it. By mythopoetics we mean “the section of poetics that studies the mythological structures of the work”, “the fundamental inclusion of myth (mythological plot, image, motive, etc.) in the text of the work” [Gabrielyan 2018: 163]. The object of analysis are the contexts with the words ἥλιος ‘sun’ (1.1, 1.2, 2), φῶς ‘light’ (1.3, 2), λαμπρός ‘bright, shining’ (1.4),

αὐγή ‘radiance, light, ray’ (1.5.), ἄκτις ‘ray, beam’ (2) and the same root with them. In Philo’s **philosophical** works, Helios is the main one in the group of cosmic deities, responsible for time; his heat and light resists the cold and darkness of the night. We can also see the development of the vocabulary of the semantic field of light in comparison with the language of epic and tragedy in the direction of increasing its philosophical orientation. In contrast, Philo’s **historical and apologetic** writings mostly preserve the perception of Helios, which has been known since epic times.

Keywords: *mythopoeitics, Helios, Sun, light deities, Philo of Alexandria*

References

- Gabrielyan O. A.* Mifopoyetika kultury: k vozmozhnoy metodologii issledovaniya // Uchenyye zapiski Krymskogo federalnogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo. Filosofiya. Politologiya. Kulturologiya 4(40), 3, 2018. P. 158–166.
- Losev A. F.* Istoriya antichnoy yestetiki. Vol. VI. Pozdnyy yellinizm. Moscow: Iskusstvo, 1980.
- Matusova E. D.* Filon Aleksandriyskiy. Antichnaya filosofiya: Yentsiklopedicheskiy slovar. Moscow: Progress-Traditsiya, 2008. P. 769–776.
- Naumova E. S.* Apollon i Gelios v grecheskom mire: k probleme otozhdestvleniya bogov v antichnoy mifologii i religii. Moscow: Rusayns, 2017.
- Naumova E. S.* Mifopoyetika Geliosa v ikonografii: k postanovke problemy // Kafedra vizantiyskoy i novogrecheskoy filologii 15, 2023. P. 7–18.
- Shenk K.* Filon Aleksandriyskiy. Vvedeniye v zhizn i tvorchestvo. Moscow: Biblical Theological Institute of St. Andrew the Apostle, 2007.
- Borgen P., Fuglseth K., Skarsten R.* The Philo Index. A Complete Greek Word Index to the Writings of Philo of Alexandria. Leiden / Boston / Köln: Brill, 2000.
- Klein F.-N.* Die Lichtterminologie bei Philo von Alexandria und in der hermetischen Schriften. Untersuchungen zur Struktur der religiösen Sprache der hellenistischen Mystik. Leiden: Brill, 1962.
- Lacroix L.* Études d’archéologie numismatique. Paris: De Boccard, 1974.
- Philo Alexandrinus.* The Works of Philo: new updated edition. Complete and unabridged in one volume. Transl.: C. D. Yonge. Forew.: D. M. Scholer. Peabody, Mass.: Hendrickson Publ., 2006.

РУКОПИСИ УЧЕНИКОВ ИОАННИКИЯ И СОФРОНИЯ ЛИХУДОВ (НОВЫЕ ДАННЫЕ)

Д. Н. Рамазанова

*Российская государственная библиотека, Институт славяноведения РАН,
Москва, Россия
jamiara@gmail.com*

Статья посвящена изучению двух греческих кодексов из собрания Российской национальной библиотеки и Научной библиотеки им. Лобачевского Казанского Федерального университета. В статье выявляется и доказывается связь рукописей с деятельностью Иоанникия и Софрония Лихудов, а также их учеников в конце XVII — первой трети XVIII в. в Москве и Великом Новгороде. Определяется круг лиц, с чьей деятельностью могло быть связано создание этих кодексов. Выявленные учебники являются новыми источниками по истории школ Лихудов и их учеников, расширяющими наши знания о географии распространения книжного наследия Лихудов.

***Ключевые слова:** Лихуды, греческие школы, Славяно-греко-латинская Академия, Новгородская школа, рукописи*

1. Введение

В последние десятилетия жизнь и деятельность Иоанникия и Софрония Лихудов, судьбы рукописного наследия греческих дидаскалов, биографии их учеников и последователей, а также история функционирования Славяно-греко-латинской Академии (СГЛА) после достаточно продолжительного перерыва стала предметом активного исследовате-

ского интереса и изучения в научной литературе¹. Это неудивительно, поскольку, без сомнения, деятельность как самих братьев Лихудов, так и продолжателей их дела является одной из центральных тем в истории русско-греческих культурных связей конца XVII — первой четверти XVIII в.

Методическую и проблемную основу для нового этапа изучения этой темы дало исследование Б. Л. Фонкича [Фонкич 1988]. Важнейшей частью этого исследования было выявление рукописей с автографами Лихудов и определение индивидуальных особенностей письма, характерных для каждого из братьев². Кроме того, еще одним выводом работы Б. Л. Фонкича стало заключение о том, что Лихуды не только обладали особой каллиграфией, но и обучали ее особенностям своих учеников, которые, в свою очередь, копировали почерки учителей. Этот вывод Б. Л. Фонкича дал фундаментальную основу для дальнейших исследований его учеников и последователей: Д. А. Яламаса ([Яламас 2001; Яламас 2021] и др.), Д. Н. Рамазановой ([Рамазанова 2019] и др.), И. А. Вознесенской ([Вознесенская 2005; Вознесенская 2015] и др.), Н. В. Салоникова ([Салоников, Суториус 2023] и др.).

Не вдаваясь в перечисление широкого круга проблем, которые были рассмотрены в последние годы в работах исследователей, отметим, что актуальным остается пристальное изучение рукописного наследия Лихудов и дальнейшее выявление кодексов, связанных с ними и их учениками. Это позволяет расширить наши знания о рукописях и текстах, создававшихся Лихудами и их учениками как в стенах СГЛА, так и в греческих школах Москвы и Великого Новгорода.

В последние несколько лет нам удалось выявить новые рукописи, ранее не отмеченные в историографии о Лихудах. Результаты этих исследований были опубликованы в нескольких работах [Рамазанова 2023b; Рамазанова 2023c], посвященных спискам учебных пособий по риторике, связанным с учениками Лихудов, а также неизвестным ранее спискам «Малой грамматики». Дальнейшее исследование показало, что деятель-

¹ Начало изучения этой проблематики относится еще к XIX в. и связано с исследованиями С. К. Смирнова, М. Н. Сменцовского и др. (подробную библиографию см. в статьях О. А. Белобровой [Белоброва 1993] и Д. М. Буланина [Буланин 2004]).

² Подробнее о значении работ Б. Л. Фонкича для изучения деятельности Лихудов: [Рамазанова 2023a].

ностью Лихудов и их учеников было обусловлено создание и других кодексов филологического содержания.

2. Греко-славяно-латинский лексикон из Новгородской школы

В рамках настоящей статьи прежде всего рассмотрим кодекс, хранящийся в Российской национальной библиотеке (РНБ) в фонде Новгородской духовной семинарии (Ф. 522) № 76 (далее НДС 76); в машинописной описи собрания рукописей озаглавлена как «Греческо-русско-латинский словарь»³.

Кодекс содержит 277 л. размером в 2⁰, помещен в составной глухой переплет из картонной основы. Крышки переплета покрыты мраморной бумагой, корешок и углы крышек переплета — коричневой кожей. Корешок на 5 бинтах, капталы отсутствуют, по обрезу — красный набрызг. На корешке слепым тиснением выполнены цветы.

Рукописью представляет собой чистовой список, выполнена коричневыми и светло-коричневыми чернилами. В кодексе отсутствуют как фоллиация, так и сигнатуры на тетрадах.

Ранее в литературе не упоминалось о какой-либо связи этого кодекса с деятельностью Лихудов или их учеников. Однако исследование письма рукописи позволяет сделать вывод, что весь кодекс выполнен несколькими почерками, принадлежавшими к одному типу письма, связанному с каллиграфией Софрония Лихуда и его учеников. В почерках наблюдаются характерные особенности, свойственные его «школе» письма.

Исследование содержания рукописи показало, что в ней находится не просто некий трехязычный словарь, а сокращенный вариант довольно известного памятника — «Греко-славяно-латинского лексикона»⁴ знаменитого книжника XVII в., филолога и богослова Епифания Славинецкого (ум. 1675; основные сведения о нем и его деятельности: [Панченко 1992]). Сопоставление списка Лексикона НДС 76 (содержащего, как отмечено выше, 277 л.) и одного из известных списков «Греко-славяно-латинского лексикона» Епифания Славинецкого РНБ, собр. А. А. Титова (далее Тит.). № 67 (т. 1 — 598 л.), и РНБ. Тит. 68 (Т. 2 — 722 л.), показывает, во-первых, даже на первый взгляд легко определяемое значи-

³В каталоге греческих рукописей РНБ [Лебедева 2014] описание этого кодекса отсутствует.

⁴О списках «Лексикона» и его месте в истории греческого книгописания в Москве в XVII в. см.: [Фонкич 1994: 24–28].

тельное различие в объеме кодексов; во-вторых, оказывается, что начало текста (словарная статья о букве «А»), а затем и выборочные лексемы словаря скопированы буквально из словаря Епифания. Разница в объеме памятников объясняется за счет существенного сокращения количества лексем: так, если в рукописи НДС 76 лексемы на букву «А» (а) занимают 51 лист, то в списке Тит. 67 Лексикона Епифания Славинецкого — 215 листов, примерно в таком же соотношении представлены лексемы и на другие буквы. Приведем содержание кодекса НДС 76: л. 1–51 v — [А]; л. 52–62 — В; л. 62–69 — Г; л. 69–90 — Д; л. 91–124 v — Е; л. 124v–125v — Z; л. 126–129 v — Н; л. 129v–136 — О; л. 136v–142 — I; л. 142v–169v — К; л. 169v–178 — Л; л. 178–190 — М; л. 190–192v — N; л. 192v–193v — Э; л. 194–202v — О; л. 203–236 — П; л. 237–252v — Σ; л. 253–259v — Т; л. 260–267v — Υ; л. 267v–271v — Φ; л. 271v–275v — Χ; л. 275v–277 — Ψ.

Таким образом, ясно, что кодекс НДС 76 либо представляет собой чистовую копию, которая была сделана с подготовленного ранее сокращенного варианта «Греко-славяно-латинского лексикона» Епифания Славинецкого; либо, что менее вероятно, автор списка НДС 76 использовал полный список этого Лексикона, и сразу проводил работу по сокращению текста, готовя чистовой список сокращенной версии памятника лексикографии.

Рукопись была переписана в начале XVIII в. (бумага с водяным знаком «Герб города Амстердама» на постаменте, под ним буквы «GA» и контрамарка «PM»). Как известно, в то время школы Лихудов и их учеников действовали в Москве и Великом Новгороде. Так как кодекс НДС 76 происходит из собрания Новгородской духовной семинарии, это дает дополнительные основания предположить, что он был создан именно в Новгородской школе, основанной митрополитом Иовом (подробнее об этой школе: [Вознесенская 2005]). Отметим, что до сих пор не были известны свидетельства о том, что в Новгородской школе выполнялись подобные лексикографические труды.

Кроме того, исследование этой рукописи позволяет скорректировать сделанное нами ранее предположение: прежде мы упоминали, что, несмотря на запрос митрополита Иова о доставке в Новгород Лексикона Епифания, у нас «нет достоверных сведений о том, что этот обширный кодекс» либо его списки были привезены из Москвы в Новгород [Рамазанова 2021]. Теперь же в контексте истории бытования кодекса НДС 76

это предположение можно рассматривать уже с иных позиций. Отметим, что в 1707 г. письме к адмиралу Ф. М. Апраксину митрополит Иов писал: «Просим... об отдаче ко мне на самое малое время дать посланному моему с роспискою с Печатнаго двора Лексикон Епифаниевскаго...» (ОР РНБ. Ф. 728. № 1427. Л. 89 об.). Необходимость присылки «Лексикона» Иов объяснял тем, что «преводником нашим руским некия речи от учителей по эллински и латински сказуемы неудоборазумителны. Пожалуй не закосня благоволи сотворити к его монаршеской воли» (Там же. Л. 90). Таким образом, можно полагать, что Лексикон все же был доставлен в Великий Новгород для перевода книг, а затем стал использоваться и в учебном процессе, для чего и был подготовлен сокращенный вариант этого словаря.

Читатели обращались к рукописи НДС 76 и спустя десятилетия после первых лет деятельности Новгородской школы митрополита Иова: на форзацном листе в начале кодекса оставлена запись, которая, судя сделанным в ее тексте вычислениям, была выполнена в 1777 г., коричневыми чернилами. В записи указаны географические сведения и даты важных исторических событий с расчетами лет между событием и годом написания записи. Приведем их ниже.

«Достопамятные примечания:

1. Москва построена Юрием Владимировичем около 1155 (*так! — Д.Р.*) года. 1777 [написано сверху]⁵. [Ниже под чертой]: 622 сколько прошло.

2. Санкт-Петербург, или Ингерманландия Петром 1703. 1777 [написано сверху], [ниже под чертой:] 74 с.[сколько] п.[рошло].

3. Рига завоевана Россианами.... 1710. 1777 [написано сверху], [ниже под чертой:] 67 с.[сколько] п.[рошло].

4. Смоленск во владении Российском находится с ... 1687. 1777 [написано сверху], [ниже под чертой:] 90 с.[сколько] п.[рошло].

5. Три большие озера в России: 1) Ладожское, 2) Онега, 3) Пейпуля или чудское озеро. В азиатской части 1) Арал озеро, к восточным сторонам Каспийского моря имеющее 210 верст длины и 105 ширины; 2) Байкал озеро имеющее 500 верст длины и от 20 до 30 ширины.

6. Днепр или Бористен; 2) Дон или Танаис.

7. Волга свое течение имеет с лишком 2800 верст.

⁵ В квадратных скобках здесь и далее в этой записи помещены примечания автора статьи.

8. Сибирь завоевана Ермаком козачьим атаманом в 1576. 1777 [написано сверху], [ниже под чертой:] 201 с.[колько] п.[рошло].

9. Казань завоевана Васильем Ивановичем у татар в 1551. [ниже под чертой:] 226 с.п.

10. Астрахань у Накайских татар Иваном Васильевичем в 1554. 1777 [написано сверху], [ниже под чертой:] 223 с.[колько] п.[рошло]».

Датировка этой записи указывает и на то, что переплет был сделан до 1777 г.

Кроме того, на обороте форзацного листа темно-коричневыми чернилами помета: «11 (в круге) 46/10. Lexicon Graeco Ruthenum», на л. 277 об. запись черными чернилами: «№ 70 Н.Д.С. / 1928», что указывает на дату передачи коллекции Новгородской духовной семинарии в РНБ.

Таким образом, можно полагать, что рукопись была создана в начале XVIII в. в Новгороде учениками Лихудов в рамках учебного процесса или же исключительно для переводческой деятельности и оставалась сначала в школе, затем была передана в библиотеку Новгородской духовной семинарии, а спустя два столетия в 1928 г. в составе собрания семинарии была передана в Государственную Публичную библиотеку (ныне РНБ).

3. «Компендий грамматический»

Второй рукописью, связанной с деятельностью Лихудов и их учеников, является кодекс из собрания Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского Казанского Федерального университета (далее НБ КФУ) под № 4617. Рукопись была кратко описана в каталоге С. Б. Радзиевской [Радзиевская 1958: 4–5] под названием «Компендиум греческой грамматики». Автор указала на связь рукописи с Лихудами и упомянула о ее новгородском происхождении. Следует отметить, что название кодекса и сообщенные в каталоге сведения о происхождении рукописи были целиком основаны на описании, сделанном еще в XIX в. и помещенном внутри самого кодекса.

Рукопись форматом в 4⁰ (размеры 21,5x15,6 см), на верхней крышке переплета которой помещен библиотечный ярлык: «компендий грамматический греческий XVIII в.», а сразу после крышки переплета вклеен лист XIX в. с записью, столетие спустя послужившей основой для краткого описания в каталоге С. Б. Радзиевской. Запись сделана рукой из-

вестного слависта, профессора Казанского университета Виктора Ивановича Григоровича (1815–1876):

«Рукопись вероятно приобретена в Новгороде и включает компендий грамматики Софрония и Иоанникия Лихудов, которые учили греческому языку в Новгороде в конце XVII столетия. Она не включает никаких замечательных выписок из древних грамматик, которыми обилуют сочинения Ласкариса и других филологов XV, XVI и XVII столетия. В. Гр.».

Можно полагать, что именно В. И. Григорович владел рукописью в XIX в., и поэтому дополнил ее листом с записью. Заметим, что указанные им имена Лихудов отсутствуют в основном тексте кодекса, в связи с чем приведенные Григоровичем сведения нуждаются в проверке. Чтобы разобраться, что же собой представляет рукопись и какое она в действительности имеет отношение к Лихудам и их ученикам, изучим кодекс подробнее.

Данный кодекс состоит из 161 л. и представляет собой конволют. Первая часть рукописи помещена на л. 1–116 (Рисунок 1), вторая — на л. 117–161 (Рисунок 2). Конволют содержит грамматические пособия, которые в содержательном отношении распределяются следующим образом:

Часть I: л. 1–4 — Τεχνολογία Α' τῶν γραμμάτων; л. 4–18 об. — Τεχνολογία β' τῶν ὀκτῶ μερῶν τοῦ λόγου κατὰ τὰ περισπομένα; л. 18 в–20 об. — Τεχνολογία γ' τῶν τριῶν συμφωνιῶν κατὰ τὴν σύνταξιν; л. 20 об.–26 — Τεχνολογία Δ' τῶν διαφορῶν πτώσεων μετὰ τῶν ἐν σύνταξει προθέσεων; л. 26 об.–28 об. — Τεχνολογία Ε' τῶν διαφορῶν σημασιῶν τῶν ἐν συνθέσει προθέσεων; л. 28 об.–29 — Τεχνολογία Ζ' τῶν διαφορῶν πτώσεων μετὰ ἐπιρρήματων καὶ συνδεσμῶν; л. 29–32 об. — Τεχνολογία Η' τῶν διαφορῶν πτώσεων κατὰ τὴν φύσιν τῶν ῥημάτων; л. 32 об.–34 об. — Τεχνολογία Θ' τῶν ἀπαρεμφάτων μετὰ ῥημάτων; л. 35–40 — Τεχνολογία Ι' τῶν διαφορῶν πτώσεων μετὰ τὰς διαφοροὺς αὐτῶν σημασίας; л. 40–46 об. — Τεχνολογία Κ' τῶν εἰδῶν τῶν ὀνομάτων; л. 46 об.–58 — Τεχνολογία Λ' τῆς ὀλικῆς διαιρέσεως τῶν ὀνομάτων; л. 48–51 — Τεχνολογία Μ' τῆς τῶν ῥημάτων αὐξήσεως; л. 51 об.–63 — Τεχνολογία Ν' τοῦ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων καὶ τῶν κανόνων αὐτῶν; л. 68–78 — Τεχνολογία Ο' τῆς τῶν συνδέσμων συντάξεως; л. 73 об.–79 — Τεχνολογία Π' τῶν τόνων; л. 79–85 об. — Τεχνολογία Ρ'. τῶν χρόνων τῆς προσωδίας; л. 85 об.–88 об. — Τεχνολογία Σ'

τῶν πνευμάτων; λ. 88οβ.–89οβ. — Τεχνολογία Τ τῶν παθῶν τῆς προσωδίας; λ. 89οβ.–92 — Τεχνολογία Υ' τῶν στιγμῶν; λ. 92–99οβ. — Τεχνολογία Φ'. τῶν παθῶν τῶν λέξεων; λ. 99–108οβ. — Τεχνολογία Χ'. τῶν τριῶν διχρόνων φωνηέντων ου ι υ; λ. 108οβ.–113 — Τεχνολογία Ψ'. τῶν καταλήξεων τῶν ὀνομάτων; λ. 113–116 — Τεχνολογία Ω'. τῶν ἀνωμάτων ῥημάτων καὶ περὶ βαρβαρισμοῦ καὶ σολοικισμοῦ.

Часть II: л. 117 — Περί γραμματικῆς συντάξεως κατὰ τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου

л. 117 — Κεφάλαιον Α^{οβ} Περί τῶν προτακτικῶν ἄρθρων; λ. 117 οβ.–118 — Κεφάλαιον Β^{οβ} Περί ὑποτακτικῶν ἄρθρων; λ. 118–120οβ. — Κεφάλαιον Γ^{οβ} Περί συμφωνίας τοῦ οὐσιαστικοῦ μετὰ τοῦ ἐπιθέτου; λ. 120 οβ.–121 οβ. — Κεφάλαιον Δ^{οβ} Περί συντάξεως διαφόρων ὀνομάτων; λ. 121οβ.–123 — Κεφάλαιον Ε^{οβ} Περί μεταβατικῆς συντάξεως τῶν κτητικῶν ὀνομάτων, ὅσα γενικῆ συντάσσεται; λ. 123–123 οβ. — Κεφάλαιον ς^{οβ} Περί τῶν κτητικῶν ὅσα δοτικῆ συντάσσεται; λ. 123οβ.–124 — Κεφάλαιον Ζ^{οβ} Περί κτητικῶν ὅσα αἰτιατικῆν ἀπαιτοῦσι; λ. 124–125 — Κεφάλαιον Η^{οβ} Περί συντάξεως τῶν συγκριτικῶν ὀνομάτων; λ. 125–126 — Κεφάλαιον Θ^{οβ}. Περί συντάξεως τῶν ὑπερθετικῶν ὀνομάτων; λ. 126–127 — Κεφάλαιον Ι^{οβ} Περί συντάξεως τῶν προσωπικῶν ῥημάτων; λ. 127–127οβ. — Κεφάλαιον ΙΑ^{οβ}. Περί συντάξεως τῶν ὑπαρκτικῶν ῥημάτων; λ. 127οβ.–130 — Κεφάλαιον ΙΒ^{οβ}. Περί μεταβατικῆς συντάξεως τῶν ῥημάτων ὅσα μεθ' ἑαυτὰ γενικῆν πῶσιν ἀπαιτοῦσι; λ. 130–130οβ. — Κεφάλαιον ΙΓ^{οβ}. Περί ῥημάτων ὅσα δοτικῆν ἀπαιτεῖ; λ. 130οβ.–131 — Κεφάλαιον ΙΔ^{οβ}. Ὅσα αἰτιατικῆν ἀπαιτεῖ μεθ' ἑαυτὰ; λ. 131–132 — Κεφάλαιον ΙΕ^{οβ}. Ἔννοια τῶν ῥημάτων διαφόροις πῶσσεσι συντάσμενα; λ. 132 — Κεφάλαιον Ις^{οβ}. Ὅσα γενικῆν μετὰ δοτικῆς ἀπαιτοῦσι; λ. 132–133 — Κεφάλαιον ΙΖ^{οβ}. Ὅσα γενικῆν ἀπαιτοῦσι μετὰ αἰτιατικῆς; λ. 133–133οβ. — Κεφάλαιον ΙΗ^{οβ}. Ὅσα δοτικῆν μετὰ τῆς αἰτιατικῆς ἀπαιτεῖ; λ. 133 οβ. — Κεφάλαιον ΙΘ^{οβ}. Ὅσα διπλῆν αἰτιατικῆν ἀπαιτοῦσι; λ. 133 οβ.–134 — Κεφάλαιον Κ^{οβ}. Περί συντάξεως παθητικῶν ῥημάτων; λ. 134–134 οβ. — Κεφάλαιον ΚΑ^{οβ}. Περί ῥημάτων ἀπροσώπων; λ. 134οβ.–135 — Κεφάλαιον ΚΒ^{οβ}. Περί κινήσεως καὶ στάσεως τίνας πῶσσεις ἀπαιτεῖ; λ. 135–135 οβ. — Κεφάλαιον ΚΓ^{οβ}. Περί συντάξεως χρόνου; λ. 135οβ.–136 — Κεφάλαιον ΚΔ^{οβ}. Περί γενικῆς ἀπολελυμένης; λ. 136–136 — Κεφάλαιον ΚΕ^{οβ}. Περί τινῶν κοινῶν πῶσεων; λ. 136–138. — Κεφάλαιον Κς^{οβ}. Περί συντάξεως ἐγκλίσεων; λ. 138–138οβ. — Κεφάλαιον[ΚΖ]^{οβ}. Περί ῥηματικῶν τινῶν; λ. 138οβ.–139 — Κεφάλαιον ΚΗ^{οβ}. Περί συντάξεως μετοχῶν; λ. 139–140οβ. — Κεφάλαιον ΚΘ^{οβ}. Περί συντάξεως τῶν ἐπιρῥημάτων; λ. 140οβ.–141οβ. — Κεφάλαιον

Λ^{ov}. Περί συντάξεως συνδέσμων; л. 141 об.–142 — Κεφάλαιον ΛΑ^{ov}. Περί συντάξεως τῶν προθέσεων; л. 142–151 — Κεφάλαιον ΛΒ^{ov}. Περί προθέσεων ὅσα γενικὴν ἀπαιτοῦσι καὶ πρῶτον περὶ τῆς ἐξ; л. 151 — Κεφάλαιον ΛΓ^{ov}. Περί στιγμῶν; л. 151–152 об. — Κεφάλαιον ΛΔ^{ov}. Περί τῶν ἐγκλινομένων; л. 152 об.–159 об. — θέσις 35 — Θέσις 54; л. 160–162 — примеры.

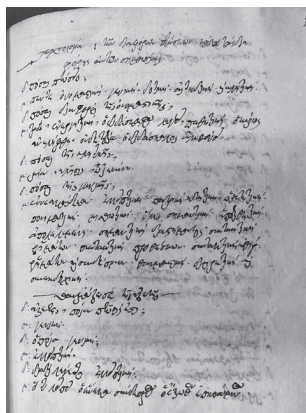

Рисунок 1 — Рукопись НБ КФУ № 4617. «Компендий грамматический...». Л. 1

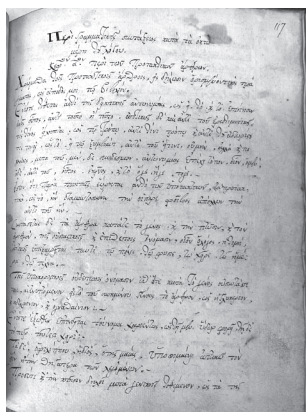

Рисунок 2 — Рукопись НБ КФУ № 4617. «Компендий грамматический...». Л. 117. Почерк «круга Софрония Лихуда»

Отметим, что ни первая, ни вторая части казанской рукописи № 4617 с точки зрения содержания не связаны с грамматическими сочинениями Лихудов⁶. Поэтому можно было бы думать, что эта рукопись не имеет отношения к Лихудам или их ученикам, однако иные данные нам дает изучение почерков кодекса.

Исследование типов письма, которыми написан кодекс, показало, что первая часть конволюта выполнена почерком, близким к письму, встречающемуся в греческих рукописях константинопольского и молдово-валашского происхождения. После текста первой части кодекса указано имя писца: «σύγραφε παρ' Ἀλεξάνδρου» (л. 116)⁷, почерк которого никак не связан с особенностями каллиграфии братьев Лихудов. Противоположные выводы можно сделать относительно почерка второй части казанского конволюта. Особенности письма этой части указывают на непосредственную ее связь с каллиграфией Софрония Лихуда, освоенной его учениками. Таким образом по крайней мере вторая часть конволюта была непосредственно связана с деятельностью Лихудов и их учеников. Однако поскольку кодекс не датирован, то на первый взгляд не ясно, с каким периодом их деятельности и географическим центром следует соотнести создание второй части кодекса: с Москвой или же с Новгородом, как полагал В. И. Григорович. С другой стороны, сопоставление почерков второй части кодекса НБ КФУ № 4617 с известными рукописями учеников Лихудов позволяет судить о близости письма почерку РНБ. Софийское собр. (далее Соф.). № 1315, л. 75–141 (описание: [Лебедева 2014: 260 (№ 941)]). Этот кодекс, содержащий сборник риторических упражнений, изначально принадлежал одному из первых и лучших учеников Лихудов, впоследствии справщику Московского Печатного двора Николаю Семенову Головину (о нем см. [Белоброва 1992]), и был составлен им самим.

Уточнить время создания частей рукописи НБ КФУ № 4617 позволяют водяные знаки: бумага каждой части конволюта отличается по своей структуре и типам филиграней. Водяной знак первой части — преиму-

⁶Моя искренняя благодарность адресована Д. А. Яламасу за консультацию относительно содержания кодекса и его связи с грамматическими сочинениями Лихудов.

⁷Возможно, этим писцом был Ἀλέξανδρος ἐκ Τρίκκης, деятельность которого приходилась на 1680 — начало 1690-х гг. (см. о нем в справочнике писцов рукописей XVII–XVIII в. Линоса Политиса и Марии Полити: [Πολίτης, Πολίτη 1994: 341]).

щественно «три шляпы», близок к № 1274–1277 альбома «Водяные знаки рукописей России XVII в.» [Дианова, Костюхина 1980: 145], датируется 1680–1693 гг.⁸ Вторая часть конволюта написана на бумаге, содержащей несколько видов филиграней: «Герб города Амстердама», «Голова шута» и герб «семь провинций», последний из них близок № 880 [Дианова, Костюхина 1980: 145], датируемый 1693 г.⁹

Особого внимания заслуживает переплет кодекса, состоящий из досок, покрытых темно-коричневой кожей. По периметру крышек переплета и корешку следы золотого тиснения. Сохранились следы замков утраченных застежек; обрез краснен. Почти такой же переплет обнаруживается в упомянутой выше рукописи РНБ. Соф. № 1315.

Результаты исследования кодекса НБ КФУ. № 4617 позволяют сделать нижеследующие выводы. Рукопись представляет разновременной конволют, при этом первая часть (л. 1–116) написана в 1680-х гг. либо ранее в Константинополе или молдавальных княжествах; вторую часть кодекса (л. 117–161) следует датировать более поздним временем — 1690-ми гг., а местом ее создания могла быть только Москва. Лишь последняя часть написана почерком, связанным с каллиграфией Лихудов.

Следовательно, можно думать, что первые 116 листов кодекса были привезены в Москву без переплета (в виде сшитых тетрадей), в 1680-х — начале 1690-х гг. либо самими Лихудами, либо архимандритом Святого Гроба, племянником иерусалимского патриарха Досифея Хрисанфом Нотарой, приехавшим в Москву в 1693 г. Затем в 1690-е гг. в Москве одним из учеников Лихудов была переписана вторая часть конволюта, после чего два грамматических сочинения были переплетены в кодекс. Указанные сходства почерка и переплета рукописи НБ КФУ. № 4617 с кодексом РНБ. Соф. № 1315 позволяют полагать, что оба кодекса сделаны одним переплетчиком, и, возможно, принадлежали одному владельцу — Николаю Семенову Головину, в библиотеке которого присутствовали сборники и конволюты, переписанные им самим и его соучениками.

Дальнейшую судьбу казанской рукописи также удастся частично реконструировать. Можно предположить, что в начале XVIII в. оба кодекса

⁸На бумаге с такими водяными знаками написаны, в частности, грамоты иерусалимского патриарха Досифея московским патриархам Иоакиму и Адриану [Дианова, Костюхина 1980: 167].

⁹Бумага с такой филигранью присутствует в кодексе «Хрисмологиона», переведенного Николаем Спафарием [Дианова, Костюхина 1980: 162].

(НБ КФУ. № 4617 и РНБ. Соф. № 1315) имели одинаковую историю бытования: либо еще при жизни Николая Семенова Головина, либо после его смерти, произошедшей в 1716 г., оба кодекса были посланы в Великий Новгород, где рукопись НБ КФУ. № 4617 продолжала использоваться. О востребованности первой части конволюта НБ КФУ. № 4617 свидетельствует еще один выявленный нами список этого текста — РНБ. Греч. 507¹⁰.

РНБ. Греч. 507 — небольшой кодекс в 8° (16,4x10,5 см; XIII+78 л.), помещенный в переплет из картона, покрытого коричневой кожей со слепым тиснением по крышкам переплета; по обрезу коричневый набрызг. 25 строк на листе; тетради — кватернионы; сигнатуры тетрадей и фолляция листов отсутствуют.

Рукопись не имеет датировки, однако по филиграммам бумаги время ее создания определяется 1720-ми гг.: весь кодекс написан на бумаге с вариантами водяного знака № 326 по [Дианова 1998: 102], который датируется 1721 г. Приблизительно эту же датировку нам дают результаты палеографического исследования: весь текст РНБ. Греч. 507 написан одним писцом, обладающим каллиграфией «школы» Софрония Лихуда, причем особенности почерка РНБ. Греч. 507 сопоставимы с письмом РНБ. Тит. 4453¹¹, в которой присутствует колофон писца Григория и дата написания кодекса — 1720 г. Сопоставление всех рассмотренных рукописей показывает, что связь грамматического кодекса НБ КФУ. № 4617 с Лихудами и Новгородом не только может основываться на мнении В. И. Григоровича, но и доказывается исследованием рукописи и ближайших к ней списков.

Можно уверенно полагать, что рукопись НБ КФУ. № 4617 оказалась в Великом Новгороде до 1720 г., и затем с первой части этого грамматического конволюта одним из учеников Новгородской школы был сделан список.

¹⁰ В рукописи помещены первые четырнадцать глав текста. В Каталоге греческих рукописей РНБ этот кодекс ошибочно определен как «Краткая греческая грамматика Иоанникия и Софрония Лихудов» [Лебедева 2014: 178 № 518].

¹¹ Подробнее о кодексе РНБ из собрания А. А. Титова № 4453 см. [Рамазанова 2023с], где, в частности, предпринят опыт реконструкции биографии писца — ученика Новгородской школы Григория.

4. Выводы

Таким образом, исследование двух греческих кодексов, хранящихся соответственно в Санкт-Петербурге и Казани — лексикона РНБ. НДС 76 и грамматического компендиума НБ КФУ. № 4617 — позволило решить как источниковедческие, так и исторические задачи, связав эти рукописи с деятельностью братьев Лихудов и их учеников в Москве и Великом Новгороде. Исследование дало основания выстроить взаимосвязи между названными кодексами и уже известными рукописями, а также расширить круг лексикографических и грамматических пособий, использовавшихся для преподавания и изучения греческого языка в российских школах конца XVII — начала XVIII в.

Список литературы

- Белоброва О. А.* Головин Николай Семенов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 1. СПб.: Дмитрий Буланин, 1992. С. 212.
- Белоброва О. А.* Лихуды Иоанникий и Софроний // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 2. СПб.: Дмитрий Буланин, 1993. С. 304–305.
- Буланин Д. М.* Библиографические дополнения к статьям, помещенным в «Словаре книжников и книжности Древней Руси». Вып. 3. Ч. 1–3 // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 4. СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. С. 741–743.
- Вознесенская И. А.* Новгородская школа братьев Лихудов // Новгородский исторический сборник 10(20). СПб.: Дмитрий Буланин, 2005. С. 205–235.
- Вознесенская И. А.* Московская греческая школа Софрония Лихуда // Россия и Христианский Восток. Вып. 4–5. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 376–397.
- Дианова Т. В., Костюхина Л. М. (сост.)*. Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам Отдела рукописей ГИМ. М.: Институт истории СССР, 1980.
- Дианова Т. В.* Филигранные XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердама». М.: б.и., 1998.
- Лебедева И. Н. (сост.)*. Каталог греческих рукописей Российской национальной библиотеки. СПб.: Российская национальная библиотека, 2014.
- Панченко А. М.* Епифаний Славинецкий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 1. СПб.: Дмитрий Буланин, 1992. С. 309–313.
- Радзиевская С. Б.* Описание рукописей Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского. Вып. II. Лингвистика. Казань: Изд-во Казанского университета, 1958.
- Рамазанова Д. Н.* Итальянская школа Иоанникия и Софрония Лихудов в Москве (1697–1700 гг.). М.: ЯСК, 2019.

- Рамазанова Д. Н.* К истории перевода братьями Лихудами книги «Сфинкс» Афанасиуса Кирхера // Переводчики и переводы в России конца XVI — начала XVIII столетия: материалы междунар. науч. конф. Вып. 2. М.: Институт российской истории РАН, 2021. С. 139–146.
- Рамазанова Д. Н.* Значение трудов Б. Л. Фонкича для изучения наследия братьев Лихудов // Лихудовские чтения-2022: материалы научной конференции «Пятые Лихудовские чтения». Великий Новгород, 14–15 апреля 2022 г. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2023а. С. 7–16.
- Рамазанова Д. Н.* Два сочинения по риторике из рукописей учеников «лихудовского круга»: новые данные // Лихудовские чтения-2022: материалы научной конференции «Пятые Лихудовские чтения». Великий Новгород, 14–15 апреля 2022 г. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2023б. С. 7–16.
- Рамазанова Д. Н.* Новые рукописи учеников Лихудовского круга: московский и новгородский периоды деятельности греческих дидаскалов // Saigus 2(1), 2023с. С. 78–99.
- Салоников Н. В., Суториус К. В.* Учитель Новгородской архиерейской школы иеромонах Иов и его библиотека // Лихудовские чтения-2022: материалы научной конференции «Пятые Лихудовские чтения». Великий Новгород, 14–15 апреля 2022 г. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2023. С. 102–117.
- Фонкич Б. Л.* Новые материалы для биографии Лихудов // Памятники культуры. Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология. 1987. М.: Наука, 1988. С. 61–70.
- Фонкич Б. Л.* Греческое книгописание в России в XVII в. // Д. С. Лихачев (отв. ред.). Книжные центры Древней Руси. XVII век. Разные аспекты исследования. СПб.: Наука, 1994. С. 18–63.
- Фонкич Б. Л.* Греческие рукописи и документы в России в XIV — начале XVIII. М.: Индрик, 2003.
- Яламас Д. А.* Значение деятельности братьев Лихудов в свете греческих, латинских и славянских рукописей и документов из российских и европейских собраний. Дис. ... д-ра филол. наук. М.: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2001.
- Яламас Д. А.* Произведение «О поэтическом или метрическом искусстве» братьев Лихудов и стихотворные упражнения учеников // Кафедра византийской и новогреческой филологии 9, 2021. С. 37–57.
- Πολίτης Α., Πολίτη Μ.* Βιβλιογράφοι 17^{ου}–18^{ου} αιώνα. Συνοπτική Καταγραφή. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1994.

Manuscripts of disciples of Ioannikios and Sophronios Likhudes (new information)

D. Ramazanova

*Russian State Library, Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russia
jamiara@gmail.com*

The article is devoted to the study of two Greek manuscripts from the collections of the Russian National Library and Scientific Library of Kazan Federal University. The article reveals and proves the connection of the manuscripts with the activities of Ioannikios and Sophronios Likhudes, as well as their disciples at the end of the 17th — first third of the 18th century in Moscow and Novgorod. The circle of persons whose activities could be associated with the creation of these codes is determined. The revealed textbooks represent new sources on the history of Likhudes' schools and their students, expanding our knowledge about the geography of the distribution of the Likhudes brothers book heritage.

Keywords: *Likhudes, Greek schools, Slavo-Graeco-Latin Academy, The Novgorod School, manuscripts*

References

- Belobrova O. A. Golovin Nikolay Semenov // Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi. Vol. 3 (XVII c.). P. 1. Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 1992. P. 212.*
- Belobrova O. A. Likhudy Ioannikiy i Sofroniy // Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi. Vol. 3 (XVII c.). P. 2. Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 1993. P. 304–305.*
- Bulanin D. M. Bibliograficheskiye dopolneniya k statyam, pomeshchennym v «Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi». Vol. 3. P. 1–3 // Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi. Vol. 3 (XVII c.). P. 4. Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 2004. P. 741–743.*
- Voznesenskaya I. A. Novgorodskaya shkola brat'yev Likhudov // Novgorodskiy istoricheskiy sbornik 10(20). Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 2005. P. 205–235.*

- Voznesenskaya I. A.* Moskovskaya grecheskaya shkola Sofroniya Likhuda // Rossiya i Khristianskiy Vostok. Vol. 4–5. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury, 2015. P. 376–397.
- Dianova T. V., Kostyukhina L. M. (eds.)*. Vodyanyye znaki rukopisey Rossii XVII v. Po materialam Otdela rukopisey GIM. Moscow: Institute of History of USSR, 1980.
- Dianova T. V.* Filigrani XVII–XVIII vv. «Gerb goroda Amsterdama». Moscow: n.e., 1998.
- Lebedeva I. N. (ed.)*. Katalog grecheskikh rukopisey Rossiyskoy natsionalnoy biblioteki. Saint Petersburg: Russian National Library, 2014.
- Panchenko A. M.* Yepifaniy Slavinetskiy // Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi. Vol. 3 (XVII c.). P. 1. Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 1992. P. 309–313.
- Radziyevskaya S. B.* Opisanie rukopisey Nauchnoy biblioteki im. N. I. Lobachevskogo. Vol. II. Lingvistika. Kazan: Kazan University, 1958.
- Ramazanova D. N.* Itlyanskaya shkola Ioannikiya i Sofroniya Likhudov v Moskve (1697–1700 gg.). Moscow: YASK, 2019.
- Ramazanova D. N.* K istorii perevoda brat'yami Likhudami knigi «Sfinks» Afanasiusa Kirkhera // Perevodchiki i perevody v Rossii kontsa XVI — nachala XVIII stoletiya: materialy mezhdunar. nauch. konf. Vol. 2. Moscow: Institute of Russian History of Russian Academy of Sciences, 2021. P. 139–146.
- Ramazanova D. N.* Znachenie trudov B. L. Fonkicha dlya izucheniya naslediya brat'yev Likhudov // Likhudovskiye chteniya-2022: materialy nauchnoy konferentsii «Pyatyye Likhudovskiye chteniya». Velikiy Novgorod, 14–15 aprelya 2022 g. Velikiy Novgorod: Yaroslav-the-Wise Novgorod University, 2023a. P. 7–16.
- Ramazanova D. N.* Dva sochineniya po ritorike iz rukopisey uchenikov «likhudovskogo kruga»: novyye dannyye // Likhudovskiye chteniya-2022: materialy nauchnoy konferentsii «Pyatyye Likhudovskiye chteniya». Velikiy Novgorod, 14–15 aprelya 2022 g. Velikiy Novgorod: Yaroslav-the-Wise Novgorod University, 2023b. P. 7–16.
- Ramazanova D. N.* Novyye rukopisi uchenikov Likhudovskogo kruga: moskovskiy i novgorodskiy periody deyatelnosti grecheskikh didaskalov // Caurus 2(1), 2023c. P. 78–99.
- Salonikov N. V., Sutorius K. V.* Uchitel Novgorodskoy arkhierayskoy shkoly iyeromonakh Iov i yego biblioteka // Likhudovskiye chteniya-2022: materialy nauchnoy konferentsii «Pyatyye Likhudovskiye chteniya». Velikiy Novgorod, 14–15 aprelya 2022 g. Velikiy Novgorod: Yaroslav-the-Wise Novgorod University, 2023. P. 102–117.
- Fonkich B. L.* Novyye materialy dlya biografii Likhudov // Pamyatniki kultury. Novyye otkrytiya: Pismennost. Iskusstvo. Arkheologiya. 1987. Moscow: Nauka, 1988. P. 61–70.

- Fonkich B. L.* Grecheskoye knigopisaniye v Rossii v XVII v. // D. S. Likhachev (ed.). Knizhnyye tsenry Drevney Rusi. XVII vek. Raznyye aspekty issledovaniya. Saint Petersburg: Nauka, 1994. P. 18–63.
- Fonkich B. L.* Grecheskiye rukopisi i dokumenty v Rossii v XIV — nachale XVIII. Moscow: Indrik, 2003.
- Yalamas D. A.* Znachenije deyatelnosti bratjev Likhudov v svete grecheskikh, latinskikh i slavyanskikh rukopisey i dokumentov iz rossiyskikh i yevropeyskikh sobraniy. Doctoral Dissertation. Moscow: Lomonosov Moscow State University, 2001.
- Yalamas D. A.* Proizvedeniye «O poeticheskom ili metricheskom iskusstve» bratjev Likhudov i stikhotvornyye uprazhneniya uchenikov // Kafedra vizantiyskoy i novogrecheskoy filologii 9, 2021. P. 37–57.
- Politis L., Politi M.* Vivliografoi 17ou–18ou aiona. Synoptiki Katagrafi. Athens: Morfotiko Idryma Ethnikis Trapezis, 1994.

«НАШ ГОРОДОК» И ЕГО «ПОСЛЕДНИЕ ДНИ»: ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ МЕЖДУ МИРАМИ Т. УАЙЛДЕРА И Д. ХАДЗИСА

А. А. Сатдарова

*Военный университет им. князя Александра Невского Министерства обороны
Российской Федерации, Москва, Россия
annabechina@gmail.com*

Сопоставление произведения-источника интертекста и произведения-реципиента интертекста расширяет возможности для интерпретации последнего. Осветив тему взаимосвязи текста «Το τέλος της μικρής μας πόλης» Д. Хадзиса и «Нашего городка» Т. Уайлдера¹, мы получили более точное представление о логике построения сюжетов, выстраивания системы персонажей, формирования образа нарратора, пространственно-временного плана произведения, тематического и смыслового наполнения сборника.

Ключевые слова: *новогреческая литература, послевоенная новогреческая проза, Димитрис Хадзис, Торнтон Уайлдер, интертекст*

1. Введение

Элементы интертекстуальности — это всегда свидетельства проницаемости границы мира художественного произведения. Испытания этой границы на прочность — одна из постоянных творческих задач Д. Хадзиса, поэтому отсылки к другим литературным произведениям встречаются в его творчестве довольно часто. Название сборника рассказов «Το τέλος της μικρής μας πόλης» дает читателю неопределенный намек на название

¹ Все цитаты из пьесы «Наш городок» Т. Уайлдера приводятся в переводе Ю. Родман (издание указано в списке литературы). Цитаты из сборника «Το τέλος της μικρής μας πόλης» Д. Хадзиса приводятся в оригинале, помимо оговоренных случаев, в частности, см. Таблицу 4.

другого литературного произведения — «Наш городок» Т. Уайлдера. Но формулировка столь не специфичная, что вполне может быть совпадением: вымышленные городки — явление в литературе достаточно распространенное. Однако Д. Хадзис разоблачает свой замысел в рассказе «О ντέτεκτιβ», напрямую упоминая пьесу Т. Уайлдера, и даже обращаясь к нему самому². Введение интертекста, фоновое, на первый взгляд, проникает, тем не менее, в основы художественного мира произведения, формируя множество переключек на всех уровнях поэтики произведения: сюжетных, жанровых, композиционных. Рассмотрим эти переключки в рамках рассказа «О ντέτεκτιβ» и попытаемся определить, можно ли распространить сделанные выводы и на другие рассказы сборника.

Особый интерес при сопоставлении «Το τέλος της μικρής μας πόλης» Д. Хадзиса и «Наш городок» Т. Уайлдера представляет полярность доминант творчества двух авторов: злободневной и идеологически насыщенной прозы Д. Хадзиса и философской и универсальной драматургии Т. Уайлдера.

2. Пьеса и рассказ

Разоблачение в рассказе «О ντέτεκτιβ» открывает для исследователя путь, которому следует в своей работе И. Трианду: сопоставляет только этот рассказ сборника с пьесой Т. Уайлдера [Τριάντου 1997: 100]. Безусловно, тот факт, что «беседа» с Уайлдером появляется лишь в нем, оправдывает в какой-то степени такой подход. И. Трианду последовательно выделяет переключки «О ντέτεκτιβ» с пьесой «Наш городок», выясняется, что их много и они глубоко вплетены в структуру текста.

Во-первых, вводная часть рассказа включает не только обращение к автору пьесы «Наш городок», но и обобщает основные пункты повествования. В пьесе представлены основные вехи жизни человека, как элементы сюжета со сниженной событийностью на фоне основного события жизни, которым, как ни парадоксально, является смерть. Приведенная цитата из рассказа «О ντέτεκτιβ» сопоставляется с выдержками из текста пьесы, которые озвучивает Помощник режиссера (Таблица 1).

² *Ομορφα είναι και δω σε τούτη τη μικρή πολιτεία, μια κομόπολη στην ελληνική επαρχία. Τα βουναλάκια τριγύρω, τα ποταμάκια, τα λουλουδάκια... Και το δίκιο τό 'χετε βέβαια εσείς, πέρα για πέρα, κύριε Θόρτον Γουάιλντερ. Τι ωραία που την επαραστήσατε εσείς τη ζωή γενικώς της μικρής πολιτείας σε κείνη την ζακουσμένη σας τη «Μικρή μας πόλη». Τη διαβάσαμε και την είδαμε και μεις στο θέατρο στην Ελλάδα» (Хадзис Д. Το τέλος της μικρής μας πόλης. Ο ντέτεκτιβ.)*

Οσοςβίς ίντερς, κωνκίνο, πρσδσάβλσπσ πσσσσζ πρ δσσίς υμσρσίς, κσ-
 τσρσίς σοοτνσσίς σ τρστίς κσσίς πσςσς, β κστσρσίς σίστσμσ πσρσσνσ-
 κίς νοοβρστίμσ ρσδσλσνσ γρσνίκίς μσκδσ ζίβιμσς κί μσρτίβιμσς.

Τσβλίστσ 1 — Σοπσστσβλίσνσ κίμσντσς υδσσρσκίςτνσνσ μίρσ
 πρσίςκνίς

Υάιλδερ Τ. Νσς γσρσδκ 1	Χσδζίσ Δ. Τσ τέλος τίς μίκρίς μσς πόλίς. Ο ντέκτεκίβ 2
<p>ΔΕΪΣΤΒΙΕ ΠΕΡΨΟΒΕ ...Ζδσρσίς — βσκσλείννσ λσβκσ κί σπτε- κσ μίςτσρσ Μσργσνσ. Πσκί κσκδύς ίς νσς ζσγλίδσβλσς β λσβκσ κί κ μί- στσρσ Μσργσνσ κστίς βί ρσζ β δσν. Νσκίλννσ σκσλσ — βσν τσμ, σρσδ- νννσ — δσλίς κσ ζσ νεί... Έτσ δσμ νσς γσρσ βρσκσ, δσκτσρσ Γίββσ... Α έτσ δσμ ρσδσκτσρσ νσς γσζετίς μίςτσρσ Υέββσ... Α βσν ίδετ Δζσ Κρσυέλλ-μλδσίς, σν ρσζνσς «Σετνίελ» — γσζετύ μίςτσρσ Υέββσ... Έτσ Χσνί Νύσσμ. Ον ρσζνσς μσλσκσ... ΔΕΪΣΤΒΙΕ ΤΡΕΤΨΕ ...Έτσ μσγίλσ νσ κλσδβίςς... Βπρσκίς, ζδσρσίς εστί κί ζίβις λυδί. Βσν ίδετ δσνυςκσ, κστσρσ δσννσ πσκίνυλσ Γρσνερσ-Κσρνερσ. Πσυλννσς ΡΕΒΕΚΚΑ... ζσμσκσς, κστίς νσκίλννσς δσδύ κί σκρύ- βσςτσς ζσντ... Πσυλννσς πσκσρσ- ννσ πρσκίςςσ: ΔΟΚΤΟΡ ΓΙΒΒΣ, ΔΖΟΡΔΖ, ΜΙΣΤΕΡ κί ΜΙΣΣΙΣ ΥΕΒΒ. Βςς πσδ ζσντσμ.</p>	<p>Όλσ κυλσύν είρηνίκσ κί ίςσρρσπκί- νσ μέςσ στν σδστσρσκίς σρμσνίς <i>τίς πστρσπσρσδστίς τσζίς. Τσ πρσί</i> έρκστσ ο γσλστσς. Σε λίγσ πσυλν τίς εφνμερίδσς. Τσ μεστίμερί τέλε- ώνυννε τσ σκσλείσ κί τσ πσιδσκίς γυρízουν κσρσύμσνσ κί πεινσσμένσ στσ σπίτν. Τ' σπόγμσ, τσ κσρίτςσνσ βγσίνυν πσρίπστσ. Οί μίτρες, οί γισγίλδσς, οί θεισδσς κσθσντσ στσ πσρσθύρσ, στσ μσλκόνίς τσυς μσ τίς γλσστρες, κεντσύνε, θυμσύ- ντσ. Οί άντρες είνσ στίς δσυλείς τσυς τίμίς. Κσπστε, κσπσίος πσθσίνε — σντσ κσκό. Πάμσ όλσν στσ νεκρστσφείσ — μσ νσ, πσυ πάλν δσν κσθίκε τίπστσ. Έρκσντσ τσςες εκεί, στέκσντσ δίπλσ μσς σλσζόντσ- νες οί ψυκίς τσν σγσπκίμνσν νεκρών μσς κί σν τύκί νσ βρέκί, μπσίνυνε κί σντές κστσ σλ' τίς σμπρέλες π' σνσίγυμσ — νσ μί βρέκσντσ — κί μίλσυνε μσζί μσς, τόςσ νσικσκυ- ρεμένσ, τόςσ λσγίκσ, γις τίς δσυλείς μσς πρστσ-πρστσ, πός πάνε, γις τσ κσρίτςσνσ μσς, πσυ μεγάλωσαν πσ, γίννν γυνσίκες κί πρέπει νσ τσ πσ- ντρέψυμσ...</p>

Во-вторых, И. Трианду соотносит Помощника режиссера пьесы с нарратором в рассказе, который, не принимая участия в действии, тем не менее, обнаруживает себя, обращаясь напрямую и к читателю, и к другому писателю (Уайлдеру), и объединяет себя с персонажем, которого, вероятнее всего нет на свете: *Και εκεί, σε σας, ασφαλέστατα, κύριε Θόρντον Γουάιλντερ, στην ωραία μικρή σας πόλη και στην κομόπολη τη δική μας. Μονάχα που εμείς, τέτοιαν ώρα — εσείς, η Δέσποινα, εγώ, έχουμε κλείσει πια το παράθυρο και δεν τους βλέπουμε, δεν τους ακούμε που πέφτουν απάνω στους πάγκους, κατακυλιόνε κάποτε στο θάνατο* (Хадзис Д. Το τέλος της μικρής μας πόλης. Ο ντέτεктиβ). То есть все границы, которые формируют мир литературного произведения, и даже миры живых и мертвых, в рассказе «Ο ντέτεктиβ» оказываются проницаемы для нарратора, так же как у Т. Уайлдера, все границы по-настоящему проницаемы только для Помощника режиссера. Приведем цитату из исследования о пьесе Т. Уайлдера, которая также полностью соответствует образу нарратора в сборнике: с одной стороны, он словно бы житель городка, так как он прекрасно осведомлен обо всем, что касается Гроверс-Корнерса, он говорит о нем не иначе, как «наш городок» (“our town”). Но, с другой стороны, у него нет ничего общего с жителями городка, его собственный образ не всплывает в его воспоминаниях [Кабанова 1984: 123].

В-третьих, обнаруживается сходство и во временной структуре произведений: оба развиваются в трех временных пластах, в последнем из которых происходит возвращение героев в более ранний пласт (И. Трианду в своем исследовании не упоминает эту особенность). В «Нашем городке» Эмили из мира мертвых возвращается в прошлое, чтобы еще раз взглянуть на свою семью. А Теодоракис пытается восстановить ход событий ночи, когда погиб местный пьяница, загадку смерти которого он пытался решить долгие годы, а вместо этого вступает в вообразимый диалог с девушкой, в которую был влюблен в юности. Здесь уже она как будто беседует с ним из могилы.

Еще одна черта, которая обнаруживает тесную связь текстов, и которую не освещает исследователь: сама фигура главного героя рассказа Д. Хадзиса, Теодоракиса, напоминает персонажа пьесы Т. Уайлдера Джо Кроуэлла. Он не участвует в развитии сюжета, но единственный заслужил представление Помощника режиссера и даже комментариев с его стороны. Таким же исключительным по началу является и Теодоракис,

такой же не реализованной оказывается его исключительность. Сравним фрагменты (Таблица 2):

Таблица 2 — Сопоставление черт персонажей произведений

Уайлдер Т. Наш городок	Χατζис Δ. Το τέλος της μικρής μας πόλης. Ο ντέτεκτιβ
1	2
<p>ПОМОЩНИК РЕЖИССΕΡΑ. Я хочу кое-что рассказать вам об этом мальчике, Джо Кроуэлл. Он был очень способным — закончил здешнюю среднюю школу первым учеником в классе. За это ему дали стипендию, чтобы он мог поступить в Массачусетский институт. Институт он тоже закончил первым из своего выпуска. Об этом в свое время писали в бостонской газете. Из него, наверное, получился бы замечательный инженер. Но началась война, и он погиб во Франции. Все его образование оказалось ни к чему.</p>	<p>Είχε τότες ο Θεοδωράκης δυο χρόνια που το τελείωσε το γυμνάσιο. Το τελείωσε με άριστα κι οι δασκάλοι συμβουλέψανε τον πατέρα του να το στείλει το παιδί στο πανεπιστήμιο, αφού τά 'παρνε έτσι τα γράμματα. Ο πατέρας του δεν μπορούσε να το κάνει, δεν είχε τις δυνάμεις, είπε. Μα κι ο Θεοδωράκης δεν είχε μεγάλη λύπη γι' αυτό. Πήρε το περίφημο απολυτήριο απ' το γυμνάσιο και του 'φτανε. Καμάρωνε και περίμενε το διορισμό του σε θέση γραφέως στα γραφεία της Επαρχίας, όπως υποσχέθηκε στον πατέρα του ένας βουλευτής του νομού. Ο διορισμός του αργούσε να 'ρθεί, ο Θεοδωράκης καμάρωνε ακόμα και περίμενε πάντα... Άλλο τίποτα αντάξιο με τα δικά του προσόντα δεν μόρεσε και στην πρωτεύουσα του νομού τους να βρει, ξαναγύρισε στην κωμόπολη... ...Έγινε κι ο πόλεμος, τελείωσε κι ο πόλεμος, έγιναν και τ' άλλα που γινήκανε στην Ελλάδα, τελειώσαν και τ' άλλα. Ο Θεοδωράκης δεν πήγε από δω, δεν πήγε από κει — ήταν με τον εαυτό του.</p>

Безусловно, разница между персонажами очевидна. Но сравнение оправданно, так как материал Т. Уайлдера, та идиллия, которую он показывает, подвергается со стороны Хадзиса ироническому переосмыслению и, возможно, даже трагикомической обработке. Тональность произведений различна. На наш взгляд, сопоставление персонажей, Джо Кроуэлла и Теодоракиса, добавляет каждому из них трагизма.

На данном этапе можно сделать промежуточный вывод о том, что на различных уровнях структуры рассказа «Ο υτέτεκτιβ» можно обнаружить отсылки к пьесе Т. Уайлдера. И знакомство читателя с ней существенно обогатит эстетическое впечатление читателя при чтении рассказа.

3. Пьеса и сборник

Теперь, выявив эти переключки, попытаемся понять, до какой степени можно распространить идею включенности пьесы «Наш городок» в интертекстуальную канву всего сборника «Το τέλος της μικρής μας πόλης». Вероятно, такое включение все же входило в замысел автора, поскольку формулировка «наш городок» появляется в названии всего сборника, а не одного рассказа.

Соответственно, все герои организованы единым местом действия в некую надсюжетную систему персонажей, то есть все действующие лица населяют один и тот же город. Что это за город? Если бы аналогия с Уайлдером была полной, был бы необходим полностью вымышленный город. Но у Хадзиса это не вполне так. Исследователи, говоря о «Το τέλος της μικρής μας πόλης», определяют в качестве города, в котором разворачиваются события, Яннину [Τριάντου 1997: 18; Αραμπάτζη 2011: 23; Hokwerda 1985: 36]. Есть несколько географических сходств в тексте, благодаря которым они делают это вывод: упоминается Эпир, близость границы с Албанией, озеро в черте города. Есть и внетекстовые факторы: биографический автор Димитрис Хадзис родом из Яннины. Но несмотря на все «доказательства», название города в тексте не упоминается.

Поскольку мы затронули биографического автора, привлечем наше представление о нем еще раз. Димитрис Хадзис видел себя в профессии литературным функционером коммунистической партии, своей творческой задачей он считал донесение до масс, укрепление и распростра-

нение идей и ценностей коммунистов³. Опять-таки, так говорит о себе биографический Димитрис Хадзис, а что говорит внутритекстовый Д. Хадзис? Внутритекстовый Д. Хадзис зачастую предлагает читателю два уровня восприятия:

- острый, актуальный, политизированный,
- уровень философских обобщений.

Ощущение двоякости текста, глубины, возникает, в том числе, благодаря таким мелочам: место действия угадывается, но не называется.

Грядущий «*конец* нашего маленького городка», заявленный в названии сборника, формирует установку на восприятие описываемых событий, как предшествующих катастрофе, концу света, апокалипсису, что еще больше укрепляет впечатление от места действия, как вещи в себе, города-острова, который парит в трансцендентном пространстве.

Следовательно, в отношении места действия в обоих произведениях наблюдаются переклички, точнее, сходство в художественном воплощении. Далее рассмотрим временные рамки, в которые помещены события в обоих городках. У Уайлдера время определено очень точно, повествование затрагивает промежуток 1901–1913 гг. (I действие — 1901 г., II действие — 1904 г., III действие — 1913 г. + 1899 г.). В «городке» Хадзиса события в разных рассказах происходят в разное время, в некоторых из них временной промежуток определяется с большей долей вероятности, в некоторых с меньшей (например, в рассказе «*Τάφος*» практически невозможно определить время действия), однако это — периоды до войны, во время оккупации и после (Таблица 3).

Таблица 3 — Хронология событий в рассказах сборника
«*Το τέλος της μικρής μας πόλης*»

Название рассказа	Хронология событий
1	2
Ο Σιούλας ο ταμπάκος	до войны (несколько лет после Малоазийской катастрофы)
Ο τάφος	?
Σαμλεθάι Καμπιλής	до войны

³ Несмотря на размежевание с ККЕ в 1967 г. (подробнее об этом: [Γουλανδρήс 2001: 325–326, 328–331]).

Η θεία μας η Αγγελική	до войны и во время
Ο ντέτεκτιβ	до войны, во время и после войны
Η διαθήκη του καθηγητή	до войны
Μαργαρίτα Περδικάρη	во время войны

Война появляется на страницах или упоминается как часть неизбежного будущего в 5 из 7 рассказов, но концом, тем самым «апокалипсисом», о котором можно было бы подумать, исходя из названия сборника, она становится только в одном рассказе — «Σαμπεθάι Καμπιλής». И даже в нем ужасная гибель постигла еврейскую общину города, но сам город продолжает жить, в том числе и нарратор, который в каждом из рассказов говорит о «нашем» городе.

Возникает вопрос: о каком «**конце** нашего города» идет речь? Формулировка «Το τέλος της μικρής μας πόλης» объединяет и пространственный, и временной, и сюжетный план. Чтобы полностью разобраться в том, какой «конец» и «конец чему» приходит, обратимся вновь к рассказу «Ο ντέτεκτιβ», который содержит большинство «ключей» к расшифровке связанных с пьесой Уайлдера загадок, а именно к ранее приведенной цитате (Таблица 4).

Таблица 4 — Сопоставление фрагмента рассказа и его перевода на русский язык

Хадзис Д. Το τέλος της μικρής μας πόλης. Ο ντέτεκτιβ	Перев. Н. Подземской
1	2
Όλα κυλούν ειρηνικά κι ισορροπημένα μέσα στην αδιατάρακτη αρμονία της πατροπαράδοτης τάξης.	Жизнь в городке течет тихо и безмятежно, <i>раз и навсегда</i> заведенным порядком.

То есть речь идет о **конце** эры традиционных порядков, по которым живет и население Гроверс-Корнерс (однако там эта эра не завершается, а сливается с вечностью), и «нашего» с Хадзисом городка. У Уайлдера все персонажи пьесы лишены общественного самосознания, поскольку это — одна из тех категорий, которые выходят за пределы его творческих задач в произведении. У Хадзиса отсутствие понимания классо-

вой структуры — один из наиболее тяжелых грехов персонажа. Поэтому сложно представить, что Хадзис, используя сочетание *πατροπαράδοτη τάξι*, не имел ввиду «класс, или сословие, традиционного общества».

Сюжеты пьесы и рассказов сборника разнятся, однако если взглянуть максимально обобщенно, в кульминации каждого рассказа сборника и пьесы герои делают для себя ошеломляющее открытие, развенчивающее их предыдущие заблуждения:

— Сьюлас осознает бессмысленность своего убеждения в превосходстве «касты» дубильщиков;

— Цыгалос осознает тщетность своих попыток навредить соседу и конкуренту;

— Сабефаи Камбилис осознает, что уничтожил единственного по настоящему дорогого для себя человека;

— Ангелики, напротив, осознает предательство со стороны того, кому доверяла, и свою преступную наивность;

— Теодоракис осознает бессмысленность своего существования, построенного на уверенности в своей исключительности;

— Льяратос, местный сплетник и серый кардинал, понимает, что упустил контроль над городом;

— а родственники Маргариты понимают, что сами предали «ребенка» и повинны в ее смерти.

Все эти, в основном, страшные откровения вызывают большой эмоциональный отклик у читателя и компенсируют отсутствие чувства удовлетворения после разрешения основной коллизии конкретного рассказа: многие из рассказов построены как «загадочное» детективное повествование, то есть обещают разгадку. Читатель ее получает, но акцент с расшифровки сюжетной коллизии смещается в сторону идеи прозрения героев.

Говоря о схожем смещении акцентов в пьесе Т. Уайлдера, Т. Кабанова использует выражения «снятие катарсиса» и «срыв катарсиса»: «... автор срывает катарсис, не давая ситуации превратиться в итог» [Кабанова 1984: 81, 116].

Созвучный прием, однако, по-разному работает с тональностью произведения: у Т. Уайлдера пафос снижается, в то время как у Д. Хадзиса, наоборот, «срыв» (или переключение) катарсиса наращивает патетику.

Что касается пьесы Уайлдера, финал тоже строится вокруг идеи откровения, формулируется Помощником режиссера: *Люди не понимают,*

что такое жизнь, пока они живы. В каждый, каждый миг жизни. И живые, и мертвые вторят: «Не понимают. Не понимают. Не понимают». (Уайлдер Т. Наш городок).

Взгляд на «Το τέλος της μικρής μας πόλης» сквозь интертекстуальное сито «Нашего городка» Уайлдера предельно заостряет тему смерти, которая реализована во всех рассказах сборника, кроме «Ο Σιούλας ο ταμλάκος», где происходит, наоборот, перерождение главного персонажа. Особенный интерес для сопоставления представляет рассказ «Ο τάφος», в котором тема заявлена, на первый взгляд, уже в названии, хотя никто на самом деле не умирает. Главной герой переживает чувство безграничного разочарования, потратив жизнь на погоню за выгодой, чувствует себя живым покойником: *Και δεν είταν η δυστυχία κ'η φτώχεια αυτό που τον έπνιγε τούτη την ώρα. Ο κυρ'Αντώνης ο Τσιγάλας ένωσε μέσα του την απέραντη μοναξιά. Την ένωσε την ερημία του τάφου* (Хадзис Д. Το τέλος της μικρής μας πόλης. Ο τάφος).

Интересно сравнить этот фрагмент со словами Эмили о человеческой жизни, в то время как она, на самом деле находясь в могиле чувствует освобождение: *Пока люди живы, они не понимают, да? ... Будто каждый из них заперт в отдельный маленький шкафчик, да?* (Уайлдер Т. Наш городок).

У Хадзиса жизнь и смерть предстают, таким образом, как нечто условное, в рамках сборника жизнь и смерть борца противопоставляются жизни и смерти обывателя.

4. Заключение

Итак, обобщим наши выводы. Мы действительно обнаружили отсылки к пьесе Т. Уайлдера на различных уровнях поэтики произведения Т. Хадзиса: и на уровне сюжета, и композиции, и системы персонажей. Интертекстуальность, в данном случае, имеет характер и полемики, и диалога. Художественные доминанты творчества этих двух авторов разнятся: Т. Уайлдер обращается к философским вопросам, дает их универсальные, глубокие, вечные трактовки. Д. Хадзис в своем сборнике изучает вопросы жизни социума, характеры, к которым он обращается — порождения окружения, политической и экономической ситуации. Poleмика с текстом Уайлдера окрашена иронией, делается попытка, вобрав достижения текста драматурга, включить их в инструментарий идеологически окрашенной литературы. К счастью, плоское, однобокое,

быстро теряющее актуальность повествование нехарактерно для Хадзи-са, который в том числе благодаря интертексту (но и многим другим приемам) по-прежнему удерживает читательский интерес.

Список литературы

- Καβανова Τ. Β.* Драматурγία Τ. Уайлдера. Дисс. канд. филол. наук. Μ.: ΜГУ имени Μ. Β. Ломоносова, 1984.
- Уайлдер Τ.* Наш городок: Пьеса в трёх действиях. Пер.: Ю. Родман. Μ.: Искусство, 1979.
- Χαδзис Δ.* Последние дни нашего городка. Μ.: Иностранная литература, 1963.
- Hokwerda H.* Το τέλος της μικρής μας πόλης: Δύο Γραφές // Αντί 298, 1985. Σ. 33–39.
- Αραμπάτζη Χ. Α.* Δημήτρης Χατζής: Η μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΗ, 2011.
- Γουλανδρής Ν.* 491 Δελτία (1930–1975) για τον Δημήτρη Χατζή. Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 2001.
- Τριάντου Ι.* Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή. Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1997.
- Χατζής Α.* Το τέλος της μικρής μας πόλης. Αθήνα: Το Ροδακίό, 2009.

«Our Town» and its «End»: an intertextual journey between the worlds of T. Wilder and D. Hatzis

A. A. Satdarova

*Military University of the Ministry of Defense of the Russian Federation, Moscow,
Russia
annabechina@gmail.com*

The title of the book «Το τέλος της μικρής μας πόλης» by D. Hatzis suggests a vague reference to the title of another literary work — «Our Town» by T. Wilder. Reading the book, we try to understand if there is any reason to assume that these works are related, and perhaps conclude that this is just a coincidence. However, the narrator interrupts the process of figuring out and exposes his intention in the short story «Ο ντέτεκτιβ», directly making reference to the play by T. Wilder, and even speaking to the writer himself. As in the story itself, the clue that promises a sense of relief only raises new questions. The manifestations of intertextuality

are always evidence of permeability of boundaries of the world of the literary work. Testing this boundary is one of D. Hadzis's regular artistic purposes, so references to other literary works are quite frequent in his work. The use of intertext in «Το τέλος της μικρής μας πόλης», background at first glance, nevertheless reaches into the foundations of the world of literary work, creating many interconnections at all levels: plot, genre, composition.

Keywords: *modern Greek literature, post war Greek prose works, Dimitrios Hatzis, Thornton Wilder, intertextuality*

References

- Kabanova T. V.* Dramaturgiya T. Uayldera. Doctoral Dissertation. Moscow: Lomonosov Moscow State University, 1984.
- Wilder T.* Nash gorodok: Pyesa v trekh deystviyakh. Transl.: Yu. Rodman. Moscow: Iskusstvo, 1979.
- Chatzis D.* Posledniye dni nashego gorodka. Moscow: Inostrannaya literatura, 1963.
- Hokwerda H.* To telos tis mikris mas polis: Dyo Grafes // *Anti* 298, 1985. P. 33–39.
- Arampatzi Ch. A.* Dimitris Chatzis: I metavasi apo tin paradosiaki sti sygchroni koinonia. Thessaloniki: ZITI, 2011.
- Goulandris N.* 491 Deltia (1930–1975) gia ton Dimitri Chatzi. Athens: Mavri Lista, 2001.
- Triantou I.* I afigimatiki techniki stin pezografia tou Dimitri Chatzi. Doctoral Dissertation. Ioannina: University of Ioannina, 1997.
- Chatzis D.* To telos tis mikris mas polis. Athens: To Rodakio, 2009.

BYZANTINE EVIDENCE ABOUT ZOE (SOPHIA) PALAEOLOGUE AND INTERNATIONAL BOUNDS OF HER EPOCH

M. V. Bibikov

*Lomonosov Moscow State University, Institute for World History,
Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
mbibikov@mail.ru*

In the article, there is collected historical evidence about the Byzantine bride of Ivan III who came to Moscow from the Morean capital Mistra via Rome in accordance to marriage plans of the pope — Zoe (Sophia) Palaeologue, the niece of the last Byzantine Emperor before the Ottoman conquest of Byzantium. In this connection, I analyze the circumstances of the idea and realization of the wedding bound with support of the papal see, as well as the facts about the wedding trip itself. As the background of the dynastic marriage, the political alliances of the epoch are under analysis.

***Keywords:** Palaeologues, bride trip, Moscow, Ivan III, Morea, Mistra, Rome*

1. Introduction

If I am not mistaken, the event to which the conference last winter was dedicated was only a second one in the history of Russian-Byzantine relations that was celebrated publicly in our country. The first one — almost 35 years ago — was the Baptism of Russia by Byzantine priests. Now, of course, the date was celebrated not so snobbishly, but rather privately. It was the 550th anniversary of the wedding train of the last Byzantine emperor Constantine Palaeologue's niece Zoe Palaeologuena to Moscow as the bride of the ruler of Muscovy Ivan III “the Great”.

2. Turning to the contemporary Byzantine reaction to both events, a certain similarity is to be noted. At first glance, neither the former event (which was of epochal significance for civilization!), nor the latter one hardly found any response in the texts of Byzantine witnesses. Upon careful examination, though, it was possible to collect quite a few reports about the Baptism of Russia in 988 under Prince Vladimir. The same applies to the marriage train of 1472.

On the one hand, among the 95 thousand personalities of the Palaeologian era collected in the international project “Prosopographic Lexicon of the Palaeologian Time” (PLP) completed in Vienna and finished in 1996, not a single mention in the Greek sources of the name Zoe (Sophia) Palaeologuena [Trapp et al. 1989: 70, 76] can be found. True, she is mentioned several times as an anonymous “daughter of the despot” — in testimonies about her father, Despot of Morea, Thomas Palaeologue. On the other hand, the eventful biography of Zoe-Sophia is mainly known from Italian and Russian sources, and even more from legends and myths that have been wandering from edition to edition in modern times.

The very year of the birth of the despot’s daughter varies in various popular publications and on the Internet from 1440–1449 [[https://en.wiki/Sophia of Byzantium](https://en.wiki/Sophia_of_Byzantium)] through “about 1455” to 1457 [Papadopoulos 1938: N 102]. A special article by V. Tiftixoglu suggests the date of 1450/51 [Tiftixoglu 1967: 279–287]. In Byzantine texts, one can read more about the father of our protagonist, Thomas Palaeologue, Despot of Morea in the 1430s to the 1460s, brother of the Byzantine emperor Manuel II Palaeologue (1391–1425). Thomas married in 1430 in Mistra in the Peloponnesos to Catherine Palaeologuena, so their daughter Zoe-Sophia became a maternal granddaughter of the last Frankish prince of Achaia Centurione II Zaccarini (Zacharia). The further fate and life path of Thomas, especially after the Ottoman conquest of the Peloponnesos by Mehmed II in 1460, also determined the itinerary of Zoe, who followed her father.

Thomas Palaeologue is reported by the main late Byzantine historians — Georgios Sphrantzes [Grecu 1966: 4–8, 26, 40, 46–50, 56, 70–74, 104, 106, 110, 112, 116–126, 130], Doukas [Grecu 1958: 175, 279, 425], Laonikos Chalkokondyles [Darkó I: 192; II: 19 sq., 91, 141, 145, 171, 174, 213–216, 226, 232, 238 sq.], Kritoboulos [Grecu 1963: 120, 123, 141–143, 148], as well as such anonymous works as the “Chronicle Excerpts” (“Εκθρασεις χρονική”) [Lampros 1902: 4, 11, 20–23], the “Chronicle of the Turkish Sultans” (oth-

erwise, the Barberini Chronicle) [Ζώρας 1957: 53, 94, 101–103, 105, 107], the so-called Brief (Small) Chronicles [Schreiner 1975: 183, 186–188, 250, 268–270, 273–277, 293 sq., 304, 346, 400 sq., 408, 581], the “Political History” [Bekker 1849: 33.13–16], etc. Important details are provided by such documents as the letters of Cardinal Bessarion of Nicaea [Mohler 1942: 531], the Greek letters of Francesco Filelfo [Legrand 1892: 163, 209], the notes of Sylvester Syropoulos on the Florence Council [Laurent 1971: 608], the Synopsis by Constantine Laskaris [Λάμπρος 1910: 80], the letters of Michael Apostolis [Noiret 1889: 82], and so on.

So, after the capture of Morea by Sultan Mehmet II the Conqueror in 1460 (seven years after the fall of Constantinople, which symbolized the end of Byzantine empire), Despot Thomas Palaeologue and his family, Zoe included, fled to the isle of Corfu (Kerkyra) and four months later, to Ancona. With him, he had a holy relic, the head of Apostle Andrew presented to Pope Pius II as a gift upon the despot’s arrival in Rome in March 1461 [Λάμπρος 1913: 65]. The noble refugee from Morea was favored by the pope, who recognized him as the heir to the Byzantine throne, for the last Byzantine emperor, Constantine XI (XII) Palaeologue, died in the defense of Constantinople during the siege of 1453, and other claimants were not recognized. In the rays of the speculative imperial “purple without a throne” were also basking other members of the family, including Zoe, who possibly received in Italy her second name Sofia.

And after the death of Despot Thomas on May 12, 1465, the Palaeologues were under the care of Cardinal Bessarion, who, in his letter to one of the teachers of the underage orphans (the brothers and Zoe herself), reported that Pope Paul II (1464–1471) released 3600 coins per year for their maintenance, for clothes, horses and servants, as well as another hundred for a doctor, teachers of Latin and Greek, a translator and one or two priests (Bess. Epist. 533). The letter was sent from Rome to Ancona in 1465 and was addressed to the doctor — Archon Critoples (the first name is unknown), as reported by the Chronicle of Pseudo-Sphrandzes [Grecu 1966: 556, 558].

The same cited letter from Bessarion of Nicaea (531, 533), as well as the monody of John Hiermonimos (Hermetianos) addressed to George Gemistos Plethon in 1452, tell about another educator of Zoe and her brothers Andrew and Manuel Palaeologues. This was the author of the monody — a student of Plethon, a writer and rhetorician and a good friend of Bessarion of Nicaea [Λάμπρος 1930: 274–282]. Born in Sparta / Mistra, in the 1450s–

60s, he remained there until the Ottoman conquest of the Peloponneseos, after which he has joined Despot Thomas and fled to Italy. There he composed a monody on the death of Catherine Palaeologuena (1462), and then four small speeches on behalf of Andrew and Manuel Palaeologues (1465). In Rome, the Palaeologues then found themselves at the court of the new Pope Sixtus IV, the customer for the construction and painting of the Sistine Chapel in the Vatican.

So Zoe-Sophia turns out to be a joker in a deck of cards of the papal court. In 1466, at the initiative of the Venetians, she was offered as an eventual bride to the Cypriot king Jacques II de Lusignan, but in the end he was refused (due to his age or to confessional reasons?) [Близнюк 2016]. But George Sphrandzes in the *Chronicon Majus* reports that in the same year 1466 she was betrothed and married off to an Italian rich man, Prince Caraccioli, but the engagement was not followed by a wedding, and soon the prince himself died [Grecu 1966: 562.32–564.3].

Finally, in 1469, at the suggestion of Pope Paul II (according to the plan of the same Bessarion), Zoe-Sophia was offered to the Moscow court as a bride for the recently widowed Grand Prince and Tsar (as he was styled) Ivan III. According to the *Great Illuminated Chronicle*, on February 11th, 1469, the Greek “Yuri” arrived in Moscow from Rome with a marriage proposal. Then there was sent from Moscow to Rome Ambassador Ivan Friazin (Gian Batista della Volpe), who not only held further negotiations on the wedding, but also brought a painted portrait of the bride to Ivan III “the Great”.

Negotiations went on for three years, and finally, in 1472–1473, an embassy from the pope to Moscow was drawn up, actually headed by Hierakos, an ambassador and translator, a connoisseur of the Russian language (of course, both Greek and Italian as well), about whom Theodore Gaza wrote in his letter of 1472 to Tarento to Alexios that the embassy had hardly set off, the jade forced Hierakos to stop his journey, thus depriving the marriage train of a connoisseur of languages and a skilled diplomat [Mohler 1942: 577–578, 584]. In addition, according to Theodore Gaza, the embassy was not provided with sufficient funds.

However, everything eventually worked out and after a long journey by sea, through Germany, Revel and Western Russia, the wedding procession arrives in Moscow on November 12th, 1472 [Lampros 1902: 22.12–15; Bekker 1849: 33.16–18].

Byzantine sources do not provide further details of Zoe-Sophia's life in Moscow, but the imminent birth of eleven children (of which five were boys, including the future 'Tsar' Vasily III, who became the father of Ivan the Terrible) most likely speaks of a happy marriage.

As far as Byzantine political allies are concerned, we find many texts on this subject in the post-classical and late empire. The motive of the commonwealth of Orthodox peoples arises in late Byzantium in the last decades of its existence. The Greek-Italian from Chios, Magister John Kanabutsa in the Commentary on Dionysius of Halicarnassus, compiled by him between 1431 and 1455, edifyingly exclaims: "We are all Christians, we have one faith and one baptism, even with barbarians, such as Bulgarians, Vlachs, Albanians, Russians!"

In post-Byzantine literature, in poems mourning the death of Byzantium, the theme of Christian unity resounds again, not only the Orthodox commonwealth, but the agreement of all Christians both in the east and in the west. In the poem of Pseudo-Emmanuel Georgillas, published by E. Legrand in a series of vernacular Greek literature [Legrand 1880: 203–205], the author exclaims that the hour has come when Christians — Latins and Romans, Russians, Vlachs and Ungarians, Serbians and Alamans — all must be in agreement of one mind in order to become one, and so that all Christians would be unanimous in their thoughts. The defenders of the Byzantine capital relied on the most holy Pope of Rome and on the cardinals, on the kings of France, on all sorts of doukas, counts, princes and communes, on the "basileis of Alamania", Serbians and Russians, Vlachs and Ungrians, and Paionians, on the money of Venice and the ships of Genoa, the triremes and livvers from Catalonia and from all of Italy.

The theme of the rise of Russia is closely intertwined in Byzantine diplomatic correspondence with the theme of the rise of Moscow, where the Metropolitan See of All Rus' is transferred with the blessing of the Patriarch of Constantinople. This is evidenced by a whole series of patriarchal acts, including those of 1326 and 1354, connected with Metropolitans Peter and Alexios, and the Grand Prince Symeon ("the Proud") and the great kings ("rex" in Greek transliteration) of Muscovy and All Rus' John (Ivan Kalita), then his son John, then Dimitri (Donskoy), and also Vasily (Dmitrievich) appear as a stronghold of Christian piety.

State-centric traditionalism and an orientation towards Byzantine administrative-hierarchical values, which implied *stabilitas loci* in relation to the con-

cept of the capital, “throne city”, make medieval Greeks also in the 14th century support the idea of continuity of location of the ancient capital of Russia. Just like in the thirteenth century the metropolitan Byzantine church in the person of the patriarch, being in Nicene emigration, stubbornly continued to call itself “ecumenical” and “Constantinopolitan”, so a century later the same model was transferred in the minds of the hierarchs of Constantinople to Russia. This is manifested most clearly in the patriarchal documents, monuments of the church legislation of the Patriarchate of Constantinople, connected with changes in the political and church-political situation in Russia and its metropolis.

Acts of the Patriarchate of Constantinople are the first among the Greek texts of the 14th century to fix the change in the official title of Russian rulers. Instead of traditionally calling the princes and grand princes of Russia, whether it be Vladimir the Saint, Olga, Svyatoslav or Yaroslav “the Wise”, Roman of Galich or Rurik at the turn of the 12th / 13th centuries, with the general title “archons” [Бибиков 2004: 522–526], in the 14th century documents a completely new title of Roman-Latin origin appears in relation to Russia, which was used in the early Byzantine medieval Greek nomenclature until the 13th century exclusively for the naming of the kings of Ancient Rome, and then the emperors of the Holy Roman Empire and Western European kings. This is the transliterated title *rex* (ρήξ). The patriarchal documents of 1347 contain references and excerpts from the charter of the Kiev Metropolitan [Hunger et al. 1981–1995 (Act. Patr.): II. 490: 170.24–28] and from the imperial act of Basileus John VI Kantakuzenos [Hunger et al. 1981–1995: II. 492: 170. 58–60], addressed to “the most noble king (“*rex*”) of all Russia, ... the sovereign and holy autocrat Kir Symeon”, in the first case, and mentioning “the most noble great king of Russia and the most amiable son-in-law of my kingship Kir Symeon”, in the second. This is the Grand Prince of Moscow Symeon Ivanovich “the Proud” (1340–1353). The “royal” title is assigned to the Russian sovereigns sitting in the “new” center of the country, in Moscow. In 1380s in various official acts of the Patriarchate of Constantinople, is repeatedly and directly named “the late John, the great king (“*rex*”) of Muscovy and all Russia”, i.e. the Grand Prince of Moscow (1353–1359) Ivan II (“the Handsome”) [Hunger et al. 1981–1995: Act. Patr. II. 12], as well as “the current great king (“*rex*”) of all Russia Dimitri, i.e. Dmitry Donskoy (1362–1389). Then, in 1389, John and Dimitri are simply referred to as “great kings (“*rex*”) of Muscovy” [Hunger et al. 1981–1995: Act. Patr. II. 117; 122].

Addressing in the patriarchal message of 1393 already to the Grand Prince Vasily I (1389–1425), the Patriarch of Constantinople once more indicates the full title of the addressee — “the most noble great king (“rex”) of Muscovy and all Russia” [Hunger et al. 1981–1995: Act. Patr. II. 188; 192–193]. Accordingly, the Russian metropolitan now blesses, as evidenced in the patriarchal acts of 1354, the “Moskhoviots”, i.e. the subjects of inhabitants of Moscow [Hunger et al. 1981–1995: I. 581; 584].

Finally, the Moscow ruler of the 15th century begins to be styled with a title, the application of which to anyone other than the Byzantine emperor, throughout the entire previous millennium, could be considered in Byzantium almost a state crime called *lèse-majesté*. But in the manuscript record of Nicephorus Gregoras, the words of the Russian ambassador to Emperor Andronicus Palaeologue (it is not clear whether II or III) are cited that he is fulfilling the mission of “my ruler, the emperor (“basileus”) of the Ros and the pantler (*stol'nik*, “trapezites”) of your Kingship” [Ševčenko 1963/1964: 447–450]; in the texts of Constantine Laskaris dated to a time after 1472, the ruler of Russia is already called only by the imperial title “basileus” [Migne PG 161: 964, 968].

It is the official appeal, first recorded in international diplomatic acts, to the Russian Tsar and the Grand Prince of Moscow that we find again in the letters of the Constantinople Patriarchal Chancellery addressed to Ivan III Vasilievich as the “basileus” of Russia (1462–1505).

3. Conclusion

Thus, in the light of Byzantine evidence, the marriage of Zoe-Sophia Palaeologuena and Ivan III can be assessed only by stating the political situation of the moment, when, in exactly the same way as other women from the house of the Palaeologue, she was betrothed to the dynasts of nearby countries and principalities in the name of strengthening the political power of the Byzantine Empire, which was wrinkling like shagreen leather in the face of the Ottoman conquest. This hardly added any real advantages in the military-political sense, but the self-consciousness of the late Byzantine dynasts seemed flattered. And this intermarriage with the Roman heirs was also flattering to European princes, kings, rulers and rich people. This didn't bring any real wealth or any innumerable treasures or books, all the more so entire “libraries”, there was no “bow” from the Second Rome to the Third, just as there was no such ideologeme in the minds of Greek contemporaries on the fragments of the for-

mer Byzantine Empire, with the possible exception of “Starets” (the Elder) Philotheus in Russia.

The See of Rome obviously had a certain calculation for this act, for it was striving to spread its influence and hoping for the Uniate Greeks, to whom the family of Thomas Palaeologue had also joined. But Zoe-Sophia showed herself as a consistently Orthodox queen, deceiving the hopes of the “Latins”. Is it true, the arrival of the marriage train to Moscow led to the birth of many legends and myths. From the point of view of the history of culture and art, one cannot help but regret that the portrait of the Greek bride, created possibly in the circles of one of the Italian Quattrocento artists, has not been preserved.

References

- Bekker I. (ed.)*. *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*. Bonnæ: Weber, 1849.
- Darkó E. (ed.)*. *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*. Vol. II. Budapest: Academia Litterarum Hungarica, 1927.
- Greco V. (ed.)*. *Scriptores byzantini*. Vol. I: Ducas. *Historia turco-bizantina (1341–1462)*. Bucarest: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958.
- Greco V. (ed.)*. *Scriptores byzantini*. Vol. IV: Critobul din Imbros. *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467*. Bucarest: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.
- Greco V. (ed.)*. *Scriptores byzantini*. Vol. V: Georgios Sphrantzes. *Memorii. 1401–1477*. Bucarest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966.
- Hunger H., Kresten O., Kislinger E., Cupane C. (Hrsg.)*. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*. Bd. 1–2. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981–1995.
- Lampros S.* *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*. London: Methuen & Co, 1902.
- Laurent V.* *Les “Memoires” de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1971.
- Legrand E.* *Bibliothèque grecque vulgaire*. Paris: Maisonneuve et Cie, 1880.
- Legrand E. (ed.)*. *Cent-dix lettres grecques de Francois Filelfe*. Paris: Ernest Leroux, 1892.
- Mohler L.* *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*. Bd. III. Paderborn: F. Schöningh, 1942.
- Noiret H. (ed.)*. *Lettres inédites de Michel Apostolis*. Paris: E. Thorin, 1889.
- Papadopoulos A.* *Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259–1453*. Dissertation. München: Universität München, 1938.

- Schreiner P.* Die byzantinischen Kleinchroniken. Bd. I. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975.
- Ševčenko I.* Some Autographs of Nicephorus Gregoras // Зборник радова Византолошког института. Т. 8. Београд: Византолошки институт, 1963/1964. Р. 447–450.
- Tiftixoglu V.* Über das Geburtsjahr der Authentopula Zoe, Tochter des Despoten Thomas // Byzantinische Zeitschrift 60, 1967. S. 279–287.
- Trapp E., Beyer H.-V., Kaplaneres S., Leontiades J G. (Hrsg.)*. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Faszikel 9. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989.
- Ζώρας Γ. Θ.* Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων. Αθήνα: χ.ε., 1957.
- Λάμπρος Σ.* Κωνσταντίνου Λασκάρεως ἀνέκδοτος σύνοψις ἱστοριῶν. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος, 1910.
- Λάμπρος Σ.* Η εκ Πατρῶν εἰς Ρώμην ανακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου // Νέος Ἑλληνομήμων 10, 1913. Σ. 33–79.
- Λάμπρος Σ.* Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά. Τόμ. Δ. Αθήνα: Επιτροπὴ Ἐκδόσεως τῶν Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, 1930.
- Бибиков М. В.* Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. I. М.: Языки славянской культуры, 2004.
- Близнюк С. В.* Королевство Кипр и итальянские морские республики в XIII–XV вв. Диссертация ... доктора исторических наук. М.: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2016.

Византийские свидетельства о Зое (Софье) Палеологине и о международных союзах эпохи

М. В. Бибиков

*МГУ имени М. В. Ломоносова, Институт всеобщей истории РАН, Москва,
Россия
mbibikov@mail.ru*

В статье аккумулируются свидетельства о византийской невесте Ивана III, прибывшей в Москву из морской столицы Мистры через Рим в соответствии с папским намерением о браке, — Зое (Софии) Палеологине, племяннице последнего византийского императора перед османским завоеванием Византии. В этой связи анализируются обстоятельства замысла и заключения брачного союза через посредство папского престола, а также события отправки брачного

посольства в Москву. Одновременно рассматриваются свидетельства о политических альянсах эпохи, в контексте которых проходили брачные переговоры.

Ключевые слова: Палеологи, свадебный поезд, Москва, Иван III, Морья, Мистра, Рим

Список литературы

- Bekker I. (ed.).* Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Bonnae: Weber, 1849.
- Darkó E. (ed.).* Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes. Vol. II. Budapest: Academia Litterarum Hungarica, 1927.
- Greco V. (ed.).* Scriptores byzantini. Vol. I: Ducas. Historia turco-bizantina (1341–1462). Bucarest: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958.
- Greco V. (ed.).* Scriptores byzantini. Vol. IV: Critobul din Imbros. Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467. Bucarest: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.
- Greco V. (ed.).* Scriptores byzantini. Vol. V: Georgios Sphrantzes. Memorii. 1401–1477. Bucarest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966.
- Hunger H., Kresten O., Kislinger E., Cupane C. (Hrsg.).* Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. Bd. 1–2. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981–1995.
- Lampros S.* Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum. London: Methuen & Co, 1902.
- Laurent V.* Les “Memoires” de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1971.
- Legrand E.* Bibliothèque grecque vulgaire. Paris: Maisonneuve et Cie, 1880.
- Legrand E. (ed.).* Cent-dix lettres grecques de Francois Filelfe. Paris: Ernest Leroux, 1892.
- Mohler L.* Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Bd. III. Paderborn: F. Schöningh, 1942.
- Noiret H. (ed.).* Lettres inédites de Michel Apostolis. Paris: E. Thorin, 1889.
- Papadopoulos A.* Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259–1453. Dissertation. München: Universität München, 1938.
- Schreiner P.* Die byzantinischen Kleinchroniken. Bd. I. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975.
- Ševčenko I.* Some Autographs of Nicephorus Gregoras // Зборник радова Византолошког института. Т. 8. Београд: Византолошки институт, 1963/1964. P. 447–450.
- Tiftixoglu V.* Über das Geburtsjahr der Authentopula Zoe, Tochter des Despoten Thomas // Byzantinische Zeitschrift 60, 1967. S. 279–287.

- Trapp E., Beyer H.-V., Kaplaneres S., Leontiadis J G. (Hrsg.).* Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Faszikel 9. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989.
- Zoras G. Th.* Chronikon peri ton Tourkon soultanon. Athens: n.e., 1957.
- Lampros S.* Konstantinou Laskareos anékdotos synopsis istorion. Athens: P. D. Sakellarios, 1910.
- Lampros S.* I ek Patron eis Romin anakomidi tis karas tou Agiou Andreou // Neos Ellinomnimon 10, 1913. P. 33–79.
- Lampros S.* Palaiologeia kai Peloponnisiaka. Vol. 4. Athens: Epitropi Ekdoseos ton Kataloipon Spyridonos Lamprou, 1930.
- Bibikov M. V.* Byzantinorossica. Svod vizantiyskikh svidetelstv o Rusi. I. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury, 2004.
- Bliznyuk S. V.* Korolevstvo Kipr i italyanskiye morskiye respubliki v XIII–XV vv. Doctoral Dissertation. Moscow: Lomonosov Moscow State University, 2016.

Η ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *Η ΛΕΞΗ*: ΤΑ ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΜΟΤΙΒΑ

Μ. Βενούτσου

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Ελλάδα
venous@sch.gr

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των πρωτότυπων δημοσιευμένων ποιητικών κειμένων του λογοτεχνικού περιοδικού *Η Λέξη*, το οποίο με εκδότες τους Α. Φωστιέρη και Θ. Νιάρχο κυκλοφόρησε το 1981 έως το 2010. Ειδικότερος στόχος είναι η ανάδειξη των θεματικών μοτίβων των ποιημάτων που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό την πρώτη δεκαετία του, ώστε να φανεί η φυσιογνωμία του μέσω των προτιμήσεών του και των επιλογών των εκδοτών του. Η μεθοδολογία στηρίχθηκε στην αποδελτίωση των τευχών του με έμφαση στα πρωτότυπα κείμενα και όχι στις μεταφραστικές επιλογές. Η μελέτη οδήγησε στο συμπέρασμα ότι προτιμώνται κυρίως διαχρονικά θεματικά μοτίβα.

Λέξεις-κλειδιά: λογοτεχνικό περιοδικό, *Η Λέξη*, Αντώνης Φωστιέρης, Θανάσης Νιάρχος, ποιήματα, θεματικά μοτίβα

1. Εισαγωγή

Ποικίλα είναι τα κείμενα εκείνα που φιλοξενούνται στις σελίδες του περιοδικού *Η Λέξη*. Πρόκειται για κείμενα ποιητικά, πρωτότυπα ή από μετάφραση, κείμενα πεζογραφίας, κυρίως διηγήματα, θεατρικά έργα, αλλά και κριτικές, άρθρα, μελέτες, αφιερώματα και δοκίμια. Παράλληλα, θέση στις σελίδες του περιοδικού έχουν και συνεντεύξεις ατόμων του χώρου της λογοτεχνίας ή της τέχνης γενικότερα, ημερολόγια και επιστολές, επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι *Η Λέξη* είναι ένα περιοδικό με πλούσια και ποικίλη ύλη. Από τα λογοτεχνικά κείμενα που φιλοξενούνται στη *Λέξη*, φαίνεται πως τα ποιητικά κατέχουν σημαντική θέση, αντιπροσωπεύοντας περίπου το ¼ των κειμένων.

Εκτός από τα ποσοτικά κριτήρια για τον αριθμό των ποιητικών κειμένων, πριν γίνει αναφορά στα θεματικά μοτίβα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ονόματα των ποιητών, των οποίων έργα δημοσιεύονται κάθε φορά. Η *Λέξη* φιλοξενεί στις σελίδες της κείμενα ποιητών όλων σχεδόν των λογοτεχνικών γενεών της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Κάτι τέτοιο συμβαίνει διότι δεν πρόκειται για λογοτεχνικό περιοδικό μιας συγκεκριμένης λογοτεχνικής γενιάς ή ρεύματος. Δεν αποτελεί το όργανο μιας σχολής. Άλλωστε, κατά την εποχή έκδοσής του (1981–2010) η προβολή λογοτεχνικών σχολών και ρευμάτων θα ήταν μια τακτική αναχρονιστική και θα ταίριαζε σε τάσεις παλαιότερων εποχών. Έτσι, στόχος των εκδοτών του είναι να γίνεται επιλογή λογοτεχνικών κειμένων από όλα τα συνυπάρχοντα ρεύματα και από όλους τους σημαντικούς ποιητές και λογοτέχνες¹.

Οι περισσότεροι ποιητές που συναντώνται στη *Λέξη* είναι εκείνοι που ανήκουν στη μεταπολεμική γενιά. Πρόκειται για ποιητές τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς. Στις σελίδες του περιοδικού συναντώνται ποιήματα της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, όπως του Μανώλη Αναγνωστάκη (τεύχος 11), του Γιάννη Δάλλα (τεύχος 65), του Τάκη Καρβέλη (διπλό τεύχος 97–98), του Μιχάλη Κατσαρού (τεύχος 13), του Κλείτου Κύρου (τεύχος 38), του Θανάση Κωσταβάρα (τεύχος 31), του Τάσου Λειβαδίτη (τεύχος 20), του Τίτου Πατρίκιου (τεύχη 49 και 66), του Γιώργη Παυλόπουλου (τεύχος 22), της Ελένης Βακαλό (τεύχος 15), του Νάνου Βαλαωρίτη (τεύχος 17), του Έκτορα Κακναβάτου (τεύχη 1, 15, 23 και 91), του Δ. Π. Παπαδίτσα (τεύχος 18) και του Μίλτου Σαχτούρη, του οποίου τα έργα έχουν συχνότερη παρουσία στο περιοδικό κατά την πρώτη δεκαετία (τεύχη 37, 48, 66, 71 και 97–98).

Ομοίως, από τους ποιητές της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς η *Λέξη* φιλοξενεί ποιήματα των: Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ, Νίκου-Αλέξη Ασλάνογλου, Ζέφης Δαράκη, Κικής Δημουλά, Μάνου Ελευθερίου, Ανέστη Ευαγγέλου, Αλέξη Ζακυθηνού, Βασίλη Καραβίτη, Πρόδρομου Χ. Μάρκογλου, Ματθαίου Μουντέ, Ντίνου Χριστιανόπουλου και του σημαντικού ποιητή της Κύπρου Κυριάκου Χαραλαμπίδη.

Στο περιοδικό εκπροσωπείται και η γενιά του '70, της οποίας η παρουσία είναι συχνή. Συγκεκριμένα, ποιήματα του Μανώλη Πρατικάκη παρουσιάζονται στα τεύχη 4, 34 και 74, του Γιάννη Υφαντή στα τεύχη 9 και 57, του Γιάννη Βαρβέρη στα τεύχη 34, 54, 78, 92, του Γιάννη Καραβασίλη στα 50, 27,

¹ Τηλεφωνική συνέντευξη με τον Αντώνη Φωστήρη στις 07/07/2021 και 06/07/2023.

του Χριστόφορου Λιοντάκη στα τεύχη 7, 42, 54 και 72, του Γιώργου Μαρκόπουλου στο τεύχος 41, της Τζένης Μαστοράκη στο τεύχος 11, της Παυλίνας Παμπούδη στο τεύχος 1, του Κώστα Γ. Παπαγεωργίου στο τεύχος 2 και του Γιάννη Πατίλη στα τεύχη 15 και 51.

2. Το θεματικό μοτίβο της απαισιοδοξίας και του θανάτου

Χαρακτηριστική είναι και η θεματολογία των ποιημάτων που δημοσιεύονται στη *Λέξη*. Θα έλεγε κανείς πως αρκετά ποιήματα πραγματεύονται υπαρξιακά θέματα του ανθρώπου, όπως είναι το θέμα του θανάτου, το δράμα της μοναξιάς, της θλίψης, της απογοήτευσης και της φθοράς.

Τέτοια ποιήματα ανήκουν στους Έκτορα Κακναβάτο, Ελένη Βακαλό, Δ. Π. Παπαδίτσα και Νάνο Βαλαωρίτη, οι οποίοι ως εκπρόσωποι της νεοϋπερρεαλιστικής, μεταπολεμικής ποίησης, διακατέχονται από μια τραγική αίσθηση της ζωής, η οποία διαφαίνεται και στα ποιήματά τους. Αποσπάσματα ποιημάτων των παραπάνω ποιητών παρουσιάζονται παρακάτω στην παρούσα μελέτη.

Χαρακτηριστικό μιας τέτοιας απαισιοδοξίας, με εικόνες κατακερματισμού και κατάρρευσης, αποτελούν οι παρακάτω στίχοι του Μίλτου Σαχτούρη (τεύχος 37, Σεπτέμβριος 1984) από το ποίημα του με τίτλο «Η παρουσία»:

*...Ο Ντόλαν Τόμας μ' ένα αναμμένο κόκκινο κερί
στο στόμα
νεκρός βέβαια
κι άγιος
και τρελός
όπως το έχω ξαναπεί
— Έλα, αδερφέ, μου λέει μαζί μου
σάπισες εδώ πέρα
έλα στα βορεινά φαράγγια της πατρίδας μου
εδώ ζεις σ' έναν σάπιο τόπο που σε κοροϊδεούν...
[Σαχτούρης 1984: 612]*

Η ίδια σκηνή της φθοράς και του θανάτου υπάρχει και στο παρακάτω απόσπασμα της υπερρεαλιστικής γραφής του Έκτορα Κακναβάτου από το ποίημά του «Υπόμνημα για το αίμα του Οφιούχου» (τεύχος 15, Ιούνιος 1982):

*...ότι ο χρόνος σου γέρασε
το πετσί σου στέγνωσε πέταξε ρόζους
από εντός τον τρόνε βαρυτόνια [...]
κι η παράλλαξη του θανάτου
αγεωμέτρητη...*

[Κακναβάτος 1982: 348–349]

Η ίδια απαισιόδοξη διάθεση διαπνέει και το ποίημα του Δ. Π. Παπαδίτσα με τίτλο «Δευτερεύουσες προτάσεις» (τεύχος 18, Οκτώβριος 1982). Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι:

*...για να βεβαιωθεί η πρόσθεση στα λογαριθμικά
μας βήματα, ο δρόμος του
θανάτου
όχι ο πολύβουος, αλλά ο πολύβουος εξοστρακισμένος
ο θάνατος σφυροκοπά χρωμάτων, ίλιγγος ύψους...*

[Παπαδίτσας 1982: 603]

Η ίδια απαισιόδοξια, ο θάνατος, η απογοήτευση, η κατάρρευση, αλλά και η μοναξιά συναντώνται και σε άλλα ποιητικά κείμενα που φιλοξενούνται στις σελίδες της *Λέξης*. Στο ποίημα του Αλέξη Τραϊάνου με τίτλο *Κεντρική αγορά* (τεύχος 4, Μάιος 1981), επικρατεί το αίσθημα της μοναξιάς και της απογοήτευσης:

*Δεν βλέπω κανέναν να μπαίνει για ψώνια
Στη βρώμικη αγορά του εγκεφάλου μου
Οι δρόμοι της άδειοι από πλήθη
Αλλά και μονάχους ανθρώπους...*

[Τραϊάνός 1981: 293]

Ομοίως, ο θάνατος και η φθορά επικρατούν στους παρακάτω στίχους του Γιώργου Σαραντάρη, ποιητή της γενιάς του '30 (τεύχος 3, Μάρτιος — Απρίλιος 1981), με τίτλο «Αίσθηση θανάτου»:

*Αίσθηση θανάτου
Επιθυμία του τέλος
Κατάρρευση του σώματος
Στην άκρη του δρόμου...*

[Σαραντάρης 1981: 173]

Παρόμοια, τέλος, συναισθήματα, αυτά της απογοήτευσης και της υπαρκτικής αγωνίας του ανθρώπου εκφράζει το ποίημα του Γιώργου Θέμελη «[Ουράνια γεωμετρία]» στους ακόλουθους στίχους (τεύχος 66, Ιούλιος — Αύγουστος 1987):

*...Έρχονται;
Φεύγουν;
Επισημαίνοντας, σαν τις καμπάνες κάποιο Κάπου
Κάποιο Πουθενά...*

[Θέμελης 1987: 555]

3. Το θεματικό μοτίβο του έρωτα και της αισιοδοξίας

Παράλληλα, υπάρχουν και ποιητικά κείμενα που φιλοξενεί *Η Λέξη*, τα οποία αποπνέουν μια αίσθηση αισιοδοξίας και κάποια άλλα έχουν ερωτικό περιεχόμενο. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση άλλοτε το αγαπημένο πρόσωπο δημιουργεί συναισθήματα χαράς και άλλοτε περιγράφεται η απουσία του ερωτικού συντρόφου, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα την αίσθηση της απόλειας και του κενού.

Το απόσπασμα από το ποίημα της Μαρίας Καρδαρά (τεύχος 26, Αύγουστος 1983) με τίτλο «Στις αγάπες του Μάρτη», οι εικόνες των χρωμάτων, της αισιοδοξίας, της χαράς διαπλέκονται αρμονικά η μία με την άλλη:

*Ήταν στα χαμηλά πεσμένος ο αιθέρας, πάνω στα χορτάρια
ήταν ο αιθέρας και στα φτερά του έρωτα άλλαζε
τα χρώματα προς το πολύ ωραίο [...]
Όλα εκεί πέρα αγαπιόνταν γιατί ήταν ζεστή-ρευστή
η ώρα και ήταν η ώρα ερωτική.*

[Καρδαρά 1983: 692]

Παρόμοια συναισθήματα εκφράζονται και στο ποίημα του Νίκου Καββαδία με τίτλο «Η μικρή χορεύτρια»:

*Εχθές στο τσίρκο εχόρευε κάποια μικρή χορεύτρια
Ωραία μες την τσερκέζικη πολεμική στολή της.
Κι όλοι με λάγνα λαμπερά την εκοιτούσαν μάτια
κι όλοι με κρύφια επιθυμιά ποθούσαν το φιλί της.*

[Καββαδίας 1983: 731]

Ο έρωτας αποτελεί τη θεματολογία και του ακόλουθου ποιήματος του Στέλιου Λύτρα, τιτλοφορούμενο «Αύγουστος, Ο πρώτος εαρινός μήνας των ερώτων» (τεύχος 6, Ιούλιος — Αύγουστος 1981):

Σα μικρή υπερिπτάμενη Σίκινος Νεφέλη, ήρθες [...]

*Γυμνή και γαλάζια, ανάμεσα σε είδωλα πρωινών άστρων
προχωρούσες. [...]*

*Πόση δόξα, τι ομορφιά στο πέταγμά σου. Στο βλέμμα
σου ζυπνούσαν ξέφυροι πόθοι...*

[Λύτρας 1981: 474–476]

Ερωτική διάθεση διαπνέει και το ποίημα του Γιώργου Κ. Καραβασίλη «Προτροπές και προτάσεις για την πολιορκία του κάστρου μου» (τεύχος 50, Δεκέμβριος 1985):

Έλα γλυκιά μου! Μην αποσυρθούμε!

Έλα με τον βαρύτατο οπλισμό της ομορφιάς σου

Κι έμπα στο κάστρο μου το άπατο και ποδοπατημένο.

[Καραβασίλης 1985: 1018]

Τέλος, η απώλεια του αγαπημένου προσώπου και η ταυτόχρονη «ύπαρξή» του μόνο μέσω της ανάμνησης πλέον φαίνονται στους ακόλουθους στίχους του Σταύρου Βαβούρη από το ποίημά του «Τι ξέχασα» (τεύχος 72, Φεβρουάριος 1988):

Ξέχασα που συναντηθήκαμε. [...]

Τίποτα ωστόσο κάπως καθαρό

Κάπως συγκεκριμένο.

Τα ξέχασα όλα·

Σα μες στην ομίχλη, να' γιναν ομίχλη,

Κι όλα τα ξέχασα όλα·

Να σε ξεχάσω, ξέχασα μονάχα

[Βαβούρης 1988: 134]

4. Το θεματικό μοτίβο των κοινωνικών προβληματισμών

Ο προβληματισμός απέναντι σε σύγχρονα και αιώνια προβλήματα του ανθρώπου αποτελεί, ως προς το θέμα, άλλη μια κατηγορία ποιητικών κειμένων κατά την πρώτη δεκαετία έκδοσης της *Λέξης*. Η αστικοποίηση και γενικότερα ο σύγχρονος τρόπος ζωής των ανθρώπων συχνά γίνονται αντικείμενα έμπνευσης των ποιητών, όπως του Θ. Π. Ζαφειρίου στο ποίημα του «Ένα οικοδομικό τετράγωνο» (τεύχος 19, Νοέμβριος 1982):

*Τα εργοστάσια αναπνέουν με φουγάρα
και τ' αυτοκίνητα με εξατμίσεις. [...]
Και το τσιμέντο όλο με κεραίες μυστικά,
απ' όσα κρύβει·*

[Ζαφειρίου 1982: 745]

Παρόμοιους προβληματισμούς εκφράζει και ο Νικόλαος Κάλας στο ποίημα του «Βουλαγαμένες» (τεύχος 6, Ιούλιος — Αύγουστος 1981):

*Τι άσχημοι που είναι οι δρόμοι αυτής
της συνοικίας [...]
παραλληλισμοί κάθετοι και οριζόντιοι
Η οδός Ηλιουπόλεως κατακτήθηκε
από επιπλοποιούς
Και μηχανικούς ανταλλακτικών αυτοκινήτων*

[Κάλας 1981: 415]

5. Τα ποιήματα ποιητικής

Τέλος, κάποια άλλα ποιήματα που προβάλλει *Η Λέξη* μπορούν να χαρακτηριστούν ως αυτοαναφορικά, αφού εκφράζουν προβληματισμούς για την ποίηση, τους ποιητές και τον ρόλο τους. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι παρακάτω στίχοι αφενός του Ανδρέα Αγγελάκη, στο ποίημα του «Περί ποιήσεως ο λόγος (πάλι)» (τεύχος 72, Φεβρουάριος 1988) και αφετέρου των Γιάννη Υφαντή και Κώστα Ριτσώνη:

*Οι γνώμες διχάζονται. Άλλοι λένε πως η ποίηση
είναι ομορφιά που αναλώθηκε σε ιδέα,
μέταλλο πολύτιμο, σμαράγδι στον βυθό του ποταμού,
φεγγαβολή του πνεύματος [...]*

*τέτοια διάφορα. Άλλοι πάλι ισχυρίζονται
πως όλ' αυτά είναι τρίχες,
λόγια και σαπουνόφουσκες,
αλλά όταν τους ρωτάνε τι είναι η ποίηση, επιτέλους,
αυτοί σηκώνουν αδιάφορα τους ώμους
και κάτι μουγκρίζουν μεσ' στα δόντια τους.*

[Αγγελάκης 1988: 141]

Ο Γιάννης Υφαντής στο ποιήμά του «*Η προσευχή του ποιητή*» (τεύχος 9, Νοέμβριος 1981) αναφέρει, μεταξύ άλλων, στην πρώτη του στροφή:

*Όπως η Ίσιδα κομμάτι το κομμάτι
του Όσιρι συγκέντρωνε το σκόρπιο σώμα
έτσι κι ο ποιητής λέξη τη λέξη συγκεντρώνει το κορμί του.*

[Υφαντής 1981: 703]

Ο Κώστας Ριτσώνης στο ποιητικό του κείμενο με τίτλο «*Δέκα ποιήματα*», (τεύχος 66, Ιούλιος — Αύγουστος 1987) γράφει:

*Πώς κατάντησε ο ποιητής
κι απ' την μπαλάντα
ξέπεσε στο χái και*

*Προσπάθησε να γίνεις ποιημάτκι
τουλάχιστον τετράστιχο
για δίστιχα ή τρίστιχα
δε χαραμίζω σελίδα*

[Ριτσώνης 1987: 610]

6. Συμπεράσματα

Γενικότερα, θα έλεγε κανείς πως τα ποιητικά κείμενα που δημοσιεύει *Η Λέξη* έχουν ποικιλία ως προς τη θεματολογία τους. Ωστόσο, τα ποιήματα εκείνα που εκφράζουν μια απαισιόδοξη διάθεση, εστιάζοντας στην αγωνία του ανθρώπου, στον θάνατο, στη φθορά και στην απογοήτευση είναι περισσότερα αριθμητικά. Από τα 587 ποιήματα της πρώτης δεκαετίας του περιοδικού, τα παραπάνω αντιπροσωπεύουν σχεδόν το 1/3. Τα υπόλοιπα είναι εκείνα που χαρακτηρίζονται από έναν διάχυτο ερωτισμό ή μια αισιοδοξία,

είναι αυτοαναφορικά ή ακόμα λιγότερα εκφράζουν προβληματισμούς για τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Ας επισημανθεί σε αυτό το σημείο πως είναι χαρακτηριστική αυτή η ύπαρξη ως θεματικού μοτίβου άλλοτε του αισιόδοξου και άλλοτε του απαισιόδοξου στοιχείου, του δραματικού και του λυρικού. Αυτός ο ετερόκλητος φαινομενικά συνδυασμός αποτελεί χαρακτηριστικό μιας τάσης που συναντάται συχνά σε ποιητικές συνθέσεις όλων των εποχών και συνεπώς και στους εκπροσώπους της γενιάς του '70. Στην ίδια γενιά ανήκει και ο Αντώνης Φωστιέρης και τα ποιήματα με τέτοια θεματολογία, που δημοσιεύονται αυτή τη δεκαετία, σίγουρα αντανακλούν τις προσωπικές επιλογές του εκδότη τους.

Η ύπαρξη περισσότερων ποιητικών κειμένων που εκφράζουν την κατάρρευση και τη φθορά συγκριτικά με τα υπόλοιπα, κατά μια ερμηνεία, οφείλεται στην επιλογή των προβαλλόμενων ποιητών. Αρκετοί από αυτούς ανήκουν στη μεταπολεμική γενιά, οι εκπρόσωποι της οποίας έχοντας ζήσει στον απόηχο μιας δύσκολης εποχής (Κατοχή, Αντίσταση, Δικτατορία) έχουν διαμορφώσει μια ποιητική που άλλοτε χαρακτηρίζεται από την απαισιοδοξία και άλλοτε από τον σκεπτικισμό. Ίδια περίπου συναισθήματα εκφράζουν και οι νεότεροι ποιητές, της γενιάς του '70, ποιήματα των οποίων συναντώνται κατά την πρώτη δεκαετία του περιοδικού. Και αυτοί, έχοντας βιώσει την περίοδο της Δικτατορίας και την ψυχροπολεμική περίοδο που ακολούθησε την Κατοχή, συνθέτουν ποιήματα που χαρακτηρίζονται από έναν διάχυτο προβληματισμό, μια απογοήτευση, αλλά και από κριτικό πνεύμα.

Βιβλιογραφία

- Αγγελάκης Α.* Περί Πουήσεως ο Λόγος (πάλι) // *Η Λέξη* 72, 1988. Σ. 141.
Βαβούρης Σ. Τι Ξέχασα // *Η Λέξη* 72, 1988. Σ. 134.
Ζαφειρίου Θ. Π. Ένα Οικοδομικό Τετράγωνο // *Η Λέξη* 19, 1982. Σ. 745.
Θέμελης Γ. [Ουράνια Γεωμετρία] // *Η Λέξη* 66, 1987. Σ. 555.
Καββαδίας Ν. Η Μικρή Χορεύτρια // *Η Λέξη* 27, 1983. Σ. 731.
Κακναβάτος Ε. Υπόμνημα για το Αίμα του Οφιούχου // *Η Λέξη* 15, 1982. Σ. 348–349.
Κάλας Ν. Βουλιαγμένες // *Η Λέξη* 6, 1981. Σ. 415.
Καραβασίλης Γ. Προτροπές και Προτάσεις για την Πολιορκία του Κάστρου μου // *Η Λέξη* 50, 1985. Σ. 1018.
Καρδαρά Μ. Στις Αγάπες του Μάρτη // *Η Λέξη* 26, 1983. Σ. 692.
Λύτρας Σ. Αύγουστος, ο Πρώτος Εαρινός Μήνας των Ερώτων // *Η Λέξη* 6, 198. Σ. 474–476.
Παπαδίτσας Δ. Π. Δευτερεύουσες Προτάσεις // *Η Λέξη* 18, 1982. Σ. 603.

- Ριτσώνης Κ. Δέκα Ποιήματα // Η Λέξη 66, 1987. Σ. 610.
Σαραντάρης Γ. Αίσθηση Θανάτου // Η Λέξη 3, 1981. Σ. 173.
Σαχτούρης Μ. Η Παρουσία // Η Λέξη 37, 1984. Σ. 612.
Τραϊανός Α. Κεντρική Αγορά // Η Λέξη 4, 1981. Σ. 293.
Υφαντής Γ. Η Προσευχή του Ποιητή // Η Λέξη 9, 1981. Σ. 703.

Poetry in the literary magazine *H Λέξη*: the thematic patterns

M. Venoutsou

Hellenic Open University, Athens, Greece
venous@sch.gr

The aim of this paper is to study the original published poems of the literary magazine *H Λέξη*, which was published by A. Fostieris and Th. Niarchos from 1981 to 2010. A more specific aim is to highlight the thematic patterns of the poems that were published in the magazine in its first decade, so that its characteristics can be seen through its preferences and the choices of its editors. The methodology was based on the index of its issues with an emphasis on the untranslated poems. Through the study it emerged that timeless thematic patterns are mainly preferred.

Keywords: *literary magazine, Antonis Fostieris, Thanasis Niarchos, poems, thematic patterns*

References

- Angelakis A.* Peri Poiiseos o Logos (pali) // I Lexi 72, 1988. P. 141.
Vavouris S. Ti Xechasa // I Lexi 72, 1988. P. 134.
Zafeiriou Th. P. Ena Oikodomiko Tetragono // I Lexi 19, 1982. P. 745.
Themelis G. [Ourania Geometria] // I Lexi 66, 1987. P. 555.
Kavvadias N. I Mikri Choreftria // I Lexi 27, 1983. P. 731.
Kaknavatos E. Ypomnima gia to Aima tou Ofiouchou // I Lexi 15, 1982. P. 348–349.
Kalas N. Vouliagmenes // I Lexi 6, 1981. P. 415.
Karavasilis G. Protropes kai Protaseis gia tin Poliorkia tou Kastrou mou // I Lexi 50, 1985. P. 1018.
Kardara M. Stis Agapes tou Marti // I Lexi 26, 1983. P. 692.
Lytras S. Avgoustos, o Protos Earinos Minas ton Erotou // I Lexi 6, 1981. P. 474–476.
Papaditsas D. P. Defterevous Protaseis // I Lexi 18, 1982. P. 603.

- Ritsonis K.* *Deka Poiimata* // I Lexi 66, 1987. P. 610.
Sarantaris G. *Aisthisi Thanatou* // I Lexi 3, 1981. P. 173.
Sachtouris M. *I Parousia* // I Lexi 37, 1984. P. 612.
Traianos A. *Kentriki Agora* // I Lexi 4, 1981. P. 293.
Yfantis G. *I Prosefchi tou Poiiti* // I Lexi 9, 1981. P. 703.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ DOSTOEVSKY ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΡΑΣΟΥ ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΑΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΘΩΡΙΩΝ

B. Θεολόγου

*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα
vtheolog@lit.auth.gr*

Η επίδραση του Fyodor Dostoevsky στο έργο του Θράσου Καστανάκη είναι μεγάλη και δεν περιορίζεται μόνο στον τρόπο απόδοσης της προσωπικότητας των αφηγηματικών του χαρακτήρων, αλλά επεκτείνεται και σε άλλα στοιχεία της γραφής του που συναρπάζουν τον Κωνσταντινουπολίτη λογοτέχνη και που αποτυπώνονται σαφώς σε ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά για την τέχνη του μυθιστορήματα, τους *Περιθώριους*. Εστιάζοντας λοιπόν στο έργο του αυτό και με οδηγό τη θεωρία της διακειμενικότητας, στόχος του παρόντος άρθρου είναι να εξεταστούν τα διακείμενα των *Περιθωρίων* και οι επιδράσεις που δέχτηκε ο συγγραφέας πρωτίστως από τον Dostoevsky και στη συνέχεια και από άλλους ομοτέχνους του.

Λέξεις-κλειδιά: Θράσος Καστανάκης, Οι Περιθώριοι, διακειμενικότητα, Fyodor Dostoevsky, διαλογικός πόλος της λογοτεχνίας, δημιουργικότητα του αναγνώστη

1. Εισαγωγή

Από το κοσμοπολίτικο περιβάλλον της Πόλης και το λογοτεχνικό περιδικό *Ο Λόγος* έρχονται τα πρώτα δείγματα γραφής του νεαρού τότε μαθητή Θρασύβουλου Α. Καστανάκη. Πρόκειται για τον συγγραφέα που με την πληθωρική παρουσία του στα νεοελληνικά γράμματα και την προσήλωσή του στην απεικόνιση της σύνθετης και γεμάτης προκλήσεις πραγματικότητας έχει συνδεθεί άρρηκτα με τους καινούργιους λογοτεχνικούς προσανατολισμούς της εποχής του και τις συνθήκες της αστικής ζωής που αναδεικνύονται

ταυτόχρονα με τη διερεύνηση της εθνικής ταυτότητας και της εικόνας του ελληνοισμού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο φαίνεται πως τόσο η επιλογή των θεμάτων του όσο και οι αφηγηματικοί του χαρακτήρες αποτελούν προϊόν ενός σύνθετου αστικού τοπίου και μιας πολύπλοκης και απαιτητικής πραγματικότητας, κάτι που συνειδητά από τη μεριά του συγγραφέα αποτυπώνεται στην πιστή απεικόνισή τους. Στόχος του άλλωστε δεν ήταν — όπως εύστοχα παρατηρεί η Φιλοθέη Κολίτσι — ούτε η ενότητα και η συνέπεια του λογοτεχνικού χαρακτήρα, κατά τα κλασικά ρεαλιστικά πρότυπα, ούτε η ομαλή προσέγγιση της ανθρώπινης φύσης, αλλά η διερεύνηση και η απόδοση των πιο σκοτεινών και αντιφατικών όψεών της [Kolitsi 1998: 139]. Χαρακτηριστικός πάνω σε αυτό το θέμα είναι ο θαυμασμός του για τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούσαν τους λογοτεχνικούς τους ήρωες συγγραφείς όπως ο André Gide, ο Luigi Pirandello, η Virginia Woolf, ο James Joyce και κυρίως ο προγενέστερος όλων «μεγάλος Ρώσος», όπως αποκαλεί τον Fyodor Dostoevsky ο Καστανάκης σε μια καταγεγραμμένη ομιλία του. Σημειώνει εκεί συγκεκριμένα:

«Τα πρόσωπα του μεγάλου Ρώσου όσο προχωρούμε στη γνωριμία τους, όσο αγωνιζόμαστε να ξεχωρίσουμε τις μεγάλες τους γραμμές, όσο τα πλησιάζουμε, τόσο παρατηρούμε πως κι αυτά τα ίδια επιτελούν έναν ανάλογο αγώνα με το δικό μας για να γνωριστούν με τον εαυτό τους. Δεν είναι φτιαγμένοι εκ των προτέρων, δεν βαδίζουν επί σχεδίου, όπως οι κυριότερες δημιουργίες ενός Μπαλζάκ, ενός Ντίκενς ή ενός Τολστόι. [...] Το δράμα του Ντοστογιέβσκικου τύπου δε βγαίνει από την πάλη του με εξωτερικές περιπτώσεις, ευνοϊκές ή αντίξοες, αλλά από την αυτοανάλυσή του, από την αυτογνωριμία του και την αδυσώπητη αυτοκριτική του [...] Καταργεί όχι μόνο τη λογική συνέπεια στην εξέλιξη των προσώπων του, αλλά και όλες τις περί «χαρακτήρος» θεωρίες που μας είχε διδάξει ως το μόνο αληθές ο 17^{ος} γαλλικός αιώνας. [...] Ο Ντοστογιέβσκυ φέρνει κι επιβάλλει ένα νόμο εντελώς αντίθετο: την ασυνέπεια του ανθρώπινου χαρακτήρα. Κανένας άνθρωπος δεν είναι ένας, αλλά κατοικείται από πλήθος αμέτρητους κι αλληλοσυγκρουόμενους ανθρώπους» [Αρχείο Καστανάκη 17^α: 1–3]¹.

Είναι φανερή δε η επίδραση του Dostoevsky στο έργο του Καστανάκη όχι μόνο στον «τμηματισμό» του λογοτεχνικού χαρακτήρα, όπως αποδίδει σε άλλο σημείο της ομιλίας του την τάση του Ρώσου συγγραφέα να αποκλι-

¹ Βλ. και [Kolitsi 1998: 129]. Η ορθογραφία όλων των αποσπασμάτων του Καστανάκη έχει προσαρμοστεί στα σημερινά δεδομένα.

νει από τα καθιερωμένα έως τότε πρότυπα απόδοσης της προσωπικότητας των ηρώων, αλλά ακόμα στην επιμονή του να προβάλλει στο έργο του περιθωριακά στοιχεία και να αφιερώνεται όχι «σε πρόσωπα νίκης και ανόδου», αλλά σε «ήρωες ήττας, χρεοκοπίας κι εξευτελισμού». «Βλέπουμε», συμπληρώνει, «ποια είναι και πόσο πλατιά και τρομαχτική στέκει η συμβίωση της αρρώστιας και της υγείας. Πόσο τα σύνορα είναι κολλητά ανάμεσα στην πραγματικότητα υγεία και στην πραγματικότητα αρρώστια» [Αρχείο Καστανάκη 17^α: 7 και 14 αντίστοιχα]. Ταυτόχρονα όμως, όπως φαίνεται από τις γραπτές υποδείξεις του Καστανάκη για τον τρόπο σύνθεσης των *Περιθωρίων* [Αρχείο Καστανάκη 2: 8–10], ενός από τα πιο αντιπροσωπευτικά για την τέχνη του μυθιστορήματα, ο συγγραφέας δανείζεται δύο επιπλέον στοιχεία της γραφής του Dostoevsky που τον συναρπάζουν: την αρμονική συνύπαρξη του χιούμορ με τη δραματικότητα από τη μια μεριά και τη σχολαστική προεργασία του — που αποτυπώθηκε σε σχέδια και σημειώσεις του — για την κατασκευή των λογοτεχνικών του προσώπων, που εκδηλώνεται παράλληλα με τη μαεστρία με την οποία χειρίζεται τα δευτερεύοντα επεισόδια που θεωρεί απαραίτητα για την ξεκούραση του αναγνώστη και την προετοιμασία του για τα επόμενα και πιο δύσκολα μέρη του έργου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και με οδηγό τον πυρήνα της θεωρίας της διακειμενικότητας², οι *Περιθώριοι* (το τρίτο δηλαδή έργο της μυθιστορηματικής σειράς του Καστανάκη με τίτλο *Ελληνικά Χώματα*) αναδεικνύονται ως το έργο εκείνο που έχει δεχτεί τις πιο φανερές ίσως επιδράσεις από την ελληνική και ξένη λογοτεχνία, καθώς πέρα από την επιλογή του θέματος ή το επίπεδο της δομής του, υπάρχει κι ένα πλήθος αναφορών και εικόνων σε άλλα κείμενα. Έτσι, εκτός από τη φιλοσοφία και τις τεχνικές του μοντερνισμού που εισήχθησαν στους *Περιθώριους*, τον «διαλογικό πόλο» του μυθιστορήματος, με όρους του Bakhtin³, καθώς και την ενεργοποίηση της δημι-

² Η θεωρία της διακειμενικότητας «τονίζει ότι ένα κείμενο δεν μπορεί να υπάρξει ως ερμητικό ή αυτόνομο όλο και κατά συνέπεια δεν λειτουργεί ως κλειστό σύστημα» [Still, Worton 1996: 21–22]. Ο Laurent Jenny πάλι ορίζει τη διακειμενικότητα όχι ως μια «μυστηριώδη συσσώρευση επιδράσεων», αλλά ως «το έργο του μετασηματισμού και της αφομοίωσης πολλών κειμένων από ένα κεντρομόλο κείμενο που διατηρεί την πρωτοκαθεδρία του νοήματος» [Jenny 1996: 76]. Αναλυτικότερα εξετάζει το θέμα της διακειμενικότητας η Julia Kristeva [Kristeva 2009: 82–112].

³ Ο Bakhtin επισημαίνει ότι οι συγγραφείς επιχειρούν άλλοτε να «απογυμνώσουν τεχνητά τη γλώσσα από τις προθέσεις άλλων», καταφεύγοντας σε ένα σχέδιο ενοποίησης που αποκαλεί μονολογικότητα ή ποίηση, και άλλοτε «επεξεργάζονται καλλιτεχνικά και εντείνουν αυτή την ετερογλωσσία», δημιουργώντας το (δι-

ουργικότητας του αναγνώστη, ενισχύουν τα πολλά και ποικίλα παραθέματα⁴, όπως και η ρητή ή άρρητη παρουσία προγενέστερων γνώσεων, λογοτεχνικού υλικού και κοινωνικοϊστορικών ή φιλοσοφικών ζητημάτων.

2. Τα διακείμενα των *Περιθωρίων*

Δύο λοιπόν από τα διακείμενα του Καστανάκη, που έχουν ήδη αναγνωριστεί από τη Φιλοθέη Κολίτση, είναι το προηγούμενο δικό του διήγημα «Περπατώντας η Ανία Μονάχη» και το μυθιστόρημα της Virginia Woolf *Mrs Dalloway*⁵. Ωστόσο, οι συγγραφείς που εισάγουν τον αναγνώστη στην κεντρική ιδέα του μυθιστορήματος είναι ο Balzac και ο Flaubert, μιας και δικές τους είναι οι φράσεις που χρησιμοποιεί ως mottoes ο Καστανάκης στην αρχή των *Περιθωρίων*. Η «συνομιλία» με τη γαλλική λογοτεχνική παράδοση, αλλά και την ιστορία, συνεχίζεται σε πολλά ακόμα σημεία του μυθιστορήματος, κι έτσι η αναλογία που εντοπίζει ο Μαλούρος ανάμεσα στο τραγούδι που τυχαία άκουσε ο ίδιος και η Κλάρισα κάποιο πρωινό σε έναν δρόμο της Μυκόνου με το τραγούδι του ζητιάνου στη *Madame Bovary*, είναι ικανή, ώστε να φανερώσει τόσο στον αναγνώστη όσο και στη σύζυγό του τις βαθιές του ευαισθησίες. Από την άλλη μεριά πάλι, ο Νώντας σε μια στιγμή ψυχικής έντασης μοιράζεται με τον Ψάλλη τον θαυμασμό του για τους Γάλλους, γιατί οι αιώνες πολιτισμού, όπως λέει, οι «Μολιέροι και Λουδοβίκοι, και Βολταίροι, και Ναπολέοντες» [Καστανάκης 1937–1938: 43] ισχυροποίησαν την εθνική τους συνείδηση, γεμίζοντάς τους ταυτόχρονα με αυτοπεποίθηση και απαλλάσσοντάς

αλογικό) μυθιστόρημα. Βλ. [Still, Worton 1996: 36–37]. Τη θεωρία του Bakhtin αναφορικά με το διαλογικό μυθιστόρημα επικαλείται και η Julia Kristeva, επισημαίνοντας και την καθοριστική συμβολή του στην ανάπτυξη του όρου «διακειμενικότητα» [Kristeva 2009: 84–85].

⁴ Το παράθεμα ως είδος μίμησης και ως πράξη οικειοποίησης κινητοποιεί, σύμφωνα με τους Judith Still και Michael Worton, τη δημιουργικότητα του αναγνώστη, καθώς θέτει υπό αμφισβήτηση την πρωτοτυπία του έργου και τον εμπλέκει σε μια διαδικασία αναγνώρισης και καθιέρωσης κριτηρίων σημασιοδότησης [Still, Worton, 1996: 33]. Αντίστοιχα και ο Antoine Compagnon ορίζει το παράθεμα ως ένα είδος μίμησης ή επανάληψης της γλώσσας, την πράξη της παράθεσης όμως ως μια σιωπηρή διαδικασία, ιδανικά διαφανή και ιδεολογικά ουδέτερη [Compagnon 1979: 55–57].

⁵ Ο όρος διακείμενο ερμηνεύεται από τον Roland Barthes όχι απλώς ως ένα πεδίο επιρροών, αλλά περισσότερο ως «μια μουσική σχημάτων, μεταφορών, σκέψεων-λέξεων» [Barthes 1977: 168]. Μία ακόμη ερμηνεία δίνει και ο Laurent Jenny, ο οποίος ορίζει το διακείμενο ως το κείμενο εκείνο «που απορροφά μια πληθώρα κειμένων, ενώ ταυτόχρονα παραμένει επικεντρωμένο σ' ένα νόημα» [Jenny 1996: 83].

τους από την αγωνία του μέλλοντος. Αντίθετα ωστόσο με τη γαλλική κουλούρα και τα πνευματικά επιτεύγματα της Δύσης, «τα βυζαντινά ιστορήματα» [Καστανάκης 1937–1938: 27] που διάβαζε η Κλάρισα, ο τούρκικος αμανές που ανέβαινε στη μνήμη του Ψάλτη, ο ερωτισμός του κορμιού της Αιμίλιας, παραπέμπουν στη λαγνεία της Ανατολής, στην τυραννισμένη σάρκα, όπως επαναλαμβάνεται πολλές φορές μέσα στο κείμενο, και σε «ασέλγειες τουρκολογιάς» [Καστανάκης 1937–1938: 27], ενώ από την άλλη ο λυρισμός — που ο Νώντας αναγνωρίζει ως στοιχείο του χαρακτήρα του — και η λυρική ποίηση συνδέονται με τη ρωμαϊκή φτώχεια και με τον ίδιο τον χαρακτήρα του Έλληνα, την τάση του να «στοχάζεται και να ομφαλοσκοπεί», όπως δηλώνει σε συνέντευξή του ο Καστανάκης [Καμπάνης 1961: 2]⁶.

Παρά το γεγονός όμως ότι στο περιθώριο της αφηγηματικής δράσης, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ιστορικές και πολιτισμικές αναφορές, όπως οι παραπάνω, μεταφέρουν στον αναγνώστη στοιχεία διαχρονικά που προβάλλουν ως κράμα εικόνων του παλιότερου με το μοντέρνο μοντέλο κοινωνικής διαβίωσης, η διακειμενική λειτουργία επιτυγχάνεται και μέσα από περισσότερο συγκεκριμένες παραπομπές. Έτσι, το ευρύτατα διαδεδομένο προεπαναστατικό τραγούδι του Κωνσταντίνου Κοκκινάκη, στίχι από τον Θούριο του Ρήγα, καθώς και απόσπασμα από τον «Φιλόπατρι» του Κάλβου, που απαγγέλλει ο Ψάλτης και συγκινούν τον μικρό Νώντα, εκφράζουν τα συναισθήματα όλων εκείνων των Ελλήνων που έχουν δέσει τη ζωή τους με τον καημό της ξενιτιάς, τον πόνο, τη νοσταλγία και την αγάπη τους για την πατρίδα⁷.

Συγκεκριμένες όμως είναι και οι αναφορές σε θεατρικά έργα, σε ρόλους διεθνούς ρεπερτορίου, σε παγκόσμιας εμβέλειας δραματούργους και αναγνωρισμένους ηθοποιούς. Ο Βέζας αποτελεί την αφορμή, για να ξεδιπλώσει

⁶ Η ποίηση, κατά τον Καστανάκη, είναι στοιχείο της λυρικής έκφρασης, άρα συνδέεται με πιο προσωπικά βιώματα, ενώ το μυθιστόρημα, ως πιο εξωστρεφές, εστιάζει, όπως επισημαίνει, στον χαρακτήρα του διπλανού, χωρίς ωστόσο να παραβλέπει το γεγονός, σύμφωνα με προγενέστερη δήλωσή του, πως ακόμα κι αυτό αποτελεί στην ουσία μια εκλογή κορυφαίων δραματικών στιγμών τόσο εσωτερικών όσο και εξωτερικών [Καστανάκης 1931: 40].

⁷ Τη διάδοση που γνώρισε και τον ρόλο που έπαιξε η ελληνική λογοτεχνία στη Γαλλία περιγράφει ο ίδιος ο συγγραφέας σε συνέντευξή του, συμπληρώνοντας παράλληλα πως Κάλβος, Σολωμός και Παλαμάς είναι οι πιο κορυφαίοι μόνο από τους ποιητές που τιμούν την ευρωπαϊκή ποίηση. Στη συνεισφορά της επτανησιακής ποίησης και του Παλαμά στη νεοελληνική αναγέννηση είχε αναφερθεί και παλιότερα ο Καστανάκης στο αφιερωματικό τεύχος της *Ιονίου Ανθολογίας* για τον Γεράσιμο Μαρκορά το 1930. Βλ. [Καμπάνης 1961: 2] και [Καστανάκης 1930: 99] αντίστοιχα.

ο Καστανάκης την αγάπη και τις πολύτιμες γνώσεις του για το θέατρο, εκφράζοντας συγχρόνως και τον σαρκασμό του για τους αμαθείς και ρηχούς εκείνους ανθρώπους που κινούνταν στους κύκλους του ελαφρού αθηναϊκού θεάτρου, τον κατεξοχήν δηλαδή χώρο και του επιπόλαιου αυτού μυθιστορηματικού του ήρωα⁸. Ο Οθέλλος, ο Οιδίποδας, ακόμα και η Ηλέκτρα — η ερμηνεία της οποίας θα αποτελέσει κατά τον Βέζα εγχείρημα ανάλογο με εκείνο της Sarah Bernhardt στην ερμηνεία του Άμλετ ή του Αειτιδέα — είναι μερικοί μόνο από τους ρόλους που μελετούσε και ονειρευόταν να υποδυθεί κάποτε ο Βέζας, ενώ μικρά αποσπάσματα απαγγέλλει επίσης σε μια από τις συνηθισμένες μοναχικές του πρόβες από τον *Tartούφο* και τον *Ιούλιο Καίσαρα*, πιστεύοντας ότι θα εντυπωσιάσει με το ταλέντο του τους παρευρισκόμενους στο «Χάνι της Γραβιάς». Στην τελευταία του δε σκηνή, όπου μέσα στη φαντασία της Κλάρισας ζωντανεύει το δράμα της Αιμίλιας, πλάι στον ρόλο της Ηλέκτρας και του Μάρκου Αντώνιου δοκιμάζει και τους ρόλους του Macbeth και της λαίδης Macbeth «με το ροχαλητό της», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο κείμενο, «με το φονιάδικο νατουραλισμό της» [Καστανάκης 1937–1938: 180]. Ύστερα πάλι «με μιαν άλλη υπνοβασία εξωφρενική» [Καστανάκης 1937–1938: 180] αναπαριστά τη σκηνή από κάποιο διήγημα του Guy de Maupassant, που το λατρεύει ο Βέζας και που το έχει διασκευάσει σε δράμα, κατόπιν όμως κάνει και τον ίδιο τον Maupassant στις τελευταίες του μέρες στο φρενοκομείο.

Αντίστοιχα με τον Βέζα και τις αναφορές στο θέατρο, ένα ακόμη πρόσωπο του μυθιστορήματος, ο Τιμολέοντας, με τις αρχαιοπρεπείς εκφράσεις και τις γνώσεις του πάνω «στα παμπάλαια καθαρευουσιάνικα ποιήματα, τα ιστορικά αναγνώσματα και τα χρονογραφήματα των αθηναϊκών εφημερίδων» [Καστανάκης 1937–1938: 55] δίνει λαβή στον Καστανάκη να σχολιάσει έμμεσα και με σκωπτικό ύφος ένα άλλο φλέγον ζήτημα της ελληνικής πραγματικότητας. Πρόκειται για τη γνωστή διαμάχη μεταξύ δημοτικιστών και καθαρευουσιάνων αναφορικά με τη διαμόρφωση του γλωσσικού οργάνου, η οποία καταλήγει — όπως φαίνεται από την περίπτωση του Τιμολέ-

⁸ Με πολύ αυστηρή και ειρωνική διάθεση για την κατάσταση της δραματουργίας στην Ελλάδα και με μια προσωπική επίθεση στη θεατρική παρουσία του Γρηγορίου Ξενόπουλου ο Καστανάκης κάνει λόγο για την τεράστια ανισότητα που παρατηρείται ανάμεσα στην προαναφερθείσα ελληνική δραματογραφία και τις πνευματικές κατακτήσεις της ελληνικής ποίησης και πεζογραφίας. Ωστόσο, ξεχωρίζει ακόμα και στον τομέα του θεάτρου μερικές λαμπρές προσπάθειες, η αξία των οποίων δεν μειώνεται καθόλου από τον κύκλο των ξένων επιδράσεων που σαφώς αναγνωρίζει ότι έχουν δεχτεί [Καστανάκης 1943b: 46].

οντα — σε μια «πολυμάθεια νεοελληνικής γραμματιζούμενης αγραμματοσύνης» [Καστανάκης 1937–1938: 55]⁹. Από την άλλη μεριά, η συνάντηση της Αιμίλιας με την Κλάρισα στην ταβέρνα του Μαύρου, με την κόμμωση της τελευταίας να θυμίζει στον Ψάλτη την αυτοκράτειρα Ελισάβετ από το ομώνυμο βιβλίο του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου, φέρει κάτι από μολόδραμα, από παλιά μυθιστορήματα και από τον μύθο του «περιπλανώμενου Ιουδαίου». Μέσα από μια συνηθισμένη νυχτερινή εικόνα του Παρισιού και συγκεκριμένα από την παρουσία Γάλλων ζητιάνων στον δρόμο δανείζεται στοιχεία και η επόμενη αναφορά που απευθύνεται στο σύνολο του έργου και της προσφοράς των μεγάλων προσωπικοτήτων του πνεύματος και της τέχνης. Έτσι, ο Μαζέπης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μορφές όπως ο D' Annunzio, ο Marinetti ή ο Pirandello δεν μαρτυρούν την πραγματική κατάσταση της Ιταλίας όσο τη φανερώνουν τα ωχρά προσωπάκια των φτωχών κοριτσιών στα σοκάκια της Βενετίας ή όσο μαρτυράει την ευδαιμονία της Αγγλίας ή της Γαλλίας η εύθυμη όψη των ζητιάνων τους.

Στη συνέχεια, δύο άλλοι παγκόσμιας εμβέλειας και αξίας συγγραφείς, ο Dostoevsky και ο Huxley¹⁰, σημειώνονται ως οι αγαπημένοι της Κλάρισας, καθώς η ανάγνωση των βιβλίων τους, αλλά και η πιο εντατική ενασχόληση με το έργο τους, που εκδηλώνεται με τη συστηματική καταγραφή των αντιθέσεων τους στο ημερολόγιό της, προσέφεραν κάποτε στην κεντρική αυτή ηρωίδα των *Περιθωρίων* μια διέξοδο κι ένα αίσθημα παρηγοριάς στην τόση μοναξιά της και στη θλιβερή εντύπωση που της προκαλούσε ο «αναλαφβητισμός» και η αγραμματοσύνη των επίσημων και ασήμαντων ταυτόχρονα ανθρώπων που σύχναζαν στο σπίτι του Μαλούρου. Από τη γαλλική λογο-

⁹ Ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της πεζογραφίας του Καστανάκη είναι, όπως έχει επισημανθεί πολλές φορές και από το σύνολο σχεδόν της κριτικής, το σκωπτικό του αυτό ύφος που γίνεται ιδιαίτερα οξύ, όταν κυρίως στρέφεται στην ελληνική φυλή και θίγει τα κακώς κείμενα της πατρίδας του. Έχοντας δε κι ο ίδιος αναγνωρίζει την αξία της σάτιρας και της ειρωνείας στη λογοτεχνία, θεωρεί τον Rabelais, όπως και τον Cervantes, πρωτοπόρους του είδους μέσα σε μια Ευρώπη που βίωνε τότε το πρώτο ξεκίνημα της Αναγέννησης [Καστανάκης 1943a: 26–27].

¹⁰ Ειδικά για τα μηνύματα και την αξία του έργου του Dostoevsky έχει μιλήσει ο Καστανάκης πολύ πρώιμα ακόμα, επισημαίνοντας πως τα Μεγάλα έργα δεν είναι δυνατόν να θαφτούν ούτε κάτω από τη «συνέχεια της πεζότητας» ούτε κάτω από τις «επιτυχημένες τύφλωσες του κοινού» [Καστανάκης 1922: 34–35]. Μία ακόμη διάλεξή του για τον Ρώσο συγγραφέα αποδεικνύει πόσο είχε διεισδύσει στο έργο και τα λογοτεχνικά του χαρίσματα, επιχειρώντας μάλιστα να τον συγκρίνει όχι με τον Huxley, όπως κάνει η ηρωίδα του στους *Περιθωρίους*, αλλά με τον Tolstoy και τον Shakespeare [Αρχείο Καστανάκη 17a].

τεχνική παράδοση και τον χώρο του συμβολισμού κυριαρχούν τα ονόματα του Stéphane Mallarmé και του Paul Valéry που πλάι σε εκείνο του Λάμπρου Πορφύρα χρησιμοποιούνται, για να εκτονώσουν τη μανία των Ελληνίδων «αριστοκρατικών» κυριών να μελετούν ποίηση και μάλιστα, όπως συμβαίνει και με την περίπτωση της κυρίας Κρατούση, να απαγγέλλουν ελληνικούς στίχους με αγγλική προφορά. Η φιλοσοφική πάλι θεωρία του Nietzsche και του Schopenhauer, όπως και η ανώτατη μόρφωση ή με όρους του Μαζέπη «η κιβωτός υπερπολιτισμένων γνώσεων» [Καστανάκης 1937–1938: 90] που έλαβε από τα κολλέγια και τα ονομαστά πανεπιστήμια της Ευρώπης, χαρακτηρίζονται ως «κακές αναγνώσεις», αφού ήταν αυτές που του στέρησαν την πίστη στον άνθρωπο. Με αφορμή δε την ίδια αυτή πνευματική καλλιέργεια και επικαλούμενη την «πολυτέλεια» που της παρέχει η δική της κοινωνική τάξη, η Κλάρισα εξηγεί στον Κύρμιο, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Cornelius και του Racine, πόσο πολύ την ικανοποιεί η ιδέα της ανατροπής της λογικής σειράς των γεγονότων και πόσο θα επιθυμούσε, αν ήταν μυθιστοριογράφος, να δημιουργούσε μια υπόθεση που θα βασιζόταν στο πώς είναι και στο πώς θα μπορούσαν να είναι τα πράγματα.

Ωστόσο, ο πιο ουσιαστικός διάλογος με συγγραφείς και κείμενα πραγματοποιείται από τον Κύρμιο, τον ήρωα, που ζει μέσα από τον κόσμο των βιβλίων και τρέφεται από τις αναγνώσεις του. Ο Κύρμιος έλκεται από τις ωραίες ψυχολογικές ουτοπίες του Stendhal και της *Αισθηματικής Αγωγής* του Flaubert ή ακόμα εμπνέεται από τον τρόπο που ο Valéry ή ο Gide αντιμετωπίζουν τις σύγχρονες καταστάσεις και τα γεγονότα¹¹. Ακόμα, τη σκέψη του Κύρμιου κατακλύζει το πλήθος των αγαπημένων του μυθιστορηματικών ηρώων και συγγραφέων και οι δικές τους πιθανές αντιδράσεις απέναντι στα διάφορα προβλήματα και τις καθημερινές προκλήσεις. Αναρωτιέται λοιπόν, πώς θα ένιωθε για παράδειγμα η Oriane de Guermantes του Proust, η Sanseverina, ο Julien Sorel και ο ίδιος ο Stendhal, η Madame Bovary, ο Amiel, ο Raskolnikov του Dostoevsky, η Natasha του Tolstoy κι ο Πατούχας του Κονδυλάκη, αν βρίσκονταν στη θέση του. Παράλληλα, αναλογίζεται πόσο διαφορετική

¹¹ Ιδιαίτερα τη δεσπόζουσα φυσιογνωμία του Gide στον λογοτεχνικό χώρο της μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο περιόδου, καθώς και την επίδραση που άσκησε το έργο του σε πολλούς συγγραφείς και περισσότερο στο έργο του Huxley, σχολιάζει ο Καστανάκης στα «Παρισινά Θεάματα και Διαλείμματα» [Καστανάκης 1937a: 9]. Το 1947 πάλι, αναφερόμενος ο Καστανάκης στην απονομή του βραβείου Νόμπελ στον André Gide, επισημαίνει πως μολονότι τον θεωρεί μικρότερο δημιουργό από τον Proust και τον Valéry, μαζί τους δημιουργεί μια από τις ενδοξότερες γαλλικές τριανδρίες [Αρχείο Καστανάκη 17α].

θα ήταν η ζωή του και πόσο εύθραυστος ο κόσμος του, αν έλειπε ο πολύτιμος θησαυρός των αναγνώσεών του, αν μαζί με τον Proust, τον Stendhal και τον Tolstoy δεν είχε γνωρίσει τα έργα του Παπαδιαμάντη, του Καρκαβίτσα και του Meredith και αν δεν είχε μοιραστεί τα πάθη, τις αγωνίες, τη χαρά, ακόμα και τον θάνατο των ηρώων τους¹².

Η διασύνδεση κειμένων και εικόνων συνεχίζεται σε αρκετά ακόμα σημεία των *Περιθωρίων* με τα παραθέματα ή τις εκάστοτε αναφορές να λειτουργούν συμπληρωματικά με την ίδια την αφήγηση ως προς τη δημιουργία της επιθυμητής από τον συγγραφέα ατμόσφαιρας ή την απόδοση των βαθύτερων νοημάτων. Έτσι, με τη φράση της Anna de Noailles, μεταφρασμένη από τη Μυρτιώτισσα, δεν επιτυγχάνεται απλώς μια λυρική μεταφορά των συναισθημάτων της Κλάρισας, που ξαπλωμένη στο κρεβάτι της ακούει το «περπάτημα της βροχής», αλλά γίνεται και μια αφορμή, για να εξαρθεί η ελληνική γλώσσα και ο πλούτος που κρύβει. Αντίστοιχα, οι στίχοι του Μαλακάση, όπως και το όνομα του Verlaine, πρωταγωνιστούν στο μυαλό του Κύρμου κατά τη διάρκεια ενός μοναχικού του περιπάτου στους δρόμους του Παρισιού, όταν την ψυχή του βασανίζει το διαχρονικό ερώτημα «γιατί να ζούμε;» [Καστανάκης 1937–1938: 102], ενώ Μαβίλης και Καρυωτάκης μνημονεύονται από τον Νώντα τη στιγμή ακριβώς που το αίσθημα της μοναξιάς και της απελπισίας του κορυφώνεται¹³.

Το κλίμα μυστηρίου πάλι, που κυριαρχεί και σε αυτό το έργο του Καστανάκη, δίνει την ευκαιρία σε έναν από τους κεντρικούς χαρακτήρες του μυθιστορήματος, τον Μαζέπη, να κάνει μια σειρά από παραλληλισμούς σε γνωστές μυθοπλαστικές ή και πραγματικές δολοφονίες. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται η αναφορά του στον Τζων Σαλβιάτη του *Χορού της Ευρώπης*,

¹² Τον Παπαδιαμάντη μνημονεύει ο Καστανάκης στην κριτική που έγραψε για τους *Πεζούς Δρόμους* του Παλαμά, αναφέροντάς τον ως παράδειγμα μεγάλου συγγραφέα που δεν έτυχε ανάλογης με του ταλέντου του αναγνώρισης στην Ελλάδα. Από την άλλη μεριά πάλι, τον Καρκαβίτσα συμπεριλαμβάνει ο Καστανάκης στη χορεία των κλασικών πια Ελλήνων συγγραφέων που με το έργο τους εξακολούθησαν τη γλώσσα του λαού. Βλ. [Καστανάκης 1933: 4] και [Η Μεγάλη μας Έρευνα για το Γλωσσικό Ζήτημα 1930–1931: 328] αντίστοιχα.

¹³ Απαντώντας στην ερώτηση του Αλέκου Χατζή αναφορικά με το αντικείμενο διδασκαλίας του στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών του Παρισιού, ο Καστανάκης δηλώνει πως ασχολείται κυρίως με τη λογοτεχνία, αρχίζοντας από τα κείμενα του κρητικού θεάτρου και φτάνοντας ως τα τελευταία ελληνικά βιβλία. Παράλληλα, εκφράζει τον σεβασμό του προς όλους εκείνους του συναδέλφους του στην Ελλάδα που, παρά τις αντίξοες συνθήκες, αγωνίζονται να διαμορφώσουν με το έργο τους μια ισχυρή εθνική ταυτότητα και να κερδίσουν μια θέση στην παγκόσμια λογοτεχνία. Βλ. [Χατζής 1939: 7].

σε μια δολοφονική απόπειρα στην ελληνική πρεσβεία που δεν κατονομάζεται, στην ανεξιχνίαστη μέχρι τότε δολοφονία του ποιητή Άλεκ Σκούφη στη Μονμάρτρη, καθώς και στη δολοφονία της Κλάρα Μαμούρ που συνοδεύτηκε από την καταπληκτική, όπως την χαρακτηρίζει, κατάθεση του Ντον Μπαζιλιο των *Μυστηρίων της Ρωμοσύνης*. Την ίδια δε χαρακτηριστική σκωπτική διάθεση, με την οποία ο Μαζέπης επιδεικνύει τις γνώσεις του στα παραπάνω θέματα, χρησιμοποιεί, προκειμένου να εξηγήσει στον Κύρμο πώς οι «διάφορες φιλολογίες» και οι «φροϋδισμοί» τον οδήγησαν στο να ερμηνεύσει το είδος του «έρωτα» που ένιωθε για τη μητέρα του και συγκεκριμένα για την «πολύμορφη», όπως την χαρακτηρίζει, καλοσύνη της, παρομοιάζοντας ταυτόχρονα το συναίσθημα αυτό με το βαθύτερο ερωτικό στοιχείο της φιλίας. Η έμφαση ωστόσο που δίνεται στις ψυχικές διεργασίες των ηρώων και στις ευρύτατα διαδεδομένες εκείνη την περίοδο θεωρίες του Freud δεν σχετίζεται μόνο με τον Μαζέπη, αλλά και με την κυρία Πεταλινού που, αναπάντεχα, αλλά μεθοδικά και υποσυνείδητα ταυτόχρονα, συνέβαλε με τρόπο καταλυτικό στο δράμα της οικογένειάς της. Ένα δράμα που το προετοίμασε — σύμφωνα με τον Μαλούρο — «σαν Αισχύλος, σα Φρόντ, σα μάγισσα παράλυτη και σαν κορυφαίος υπάλληλος της μυστικής αγγλέζικης αστυνομίας» [Καστανάκης 1937–1938: 164]. Είναι ακόμα φανερό πως υπό την επιρροή του Freud ο Μαλούρος οδηγείται και στον επόμενο συλλογισμό, στη διατύπωση δηλαδή του όρου της «αυτοκωμωδίας», που κατ' αναλογία με τον όρο «αυτοανάλυση», χρησιμοποιεί, προκειμένου να περιγράψει άλλη μια «κωμική» πλευρά της ελληνικής φυλής.

Πέρα όμως από τις ψυχολογικές αυτές αναλύσεις, στο κείμενο ενσωματώνονται και στοιχεία μουσικής, όπως επίσης και πίνακες ζωγραφικής ή φωτογραφίες. Η μουσική συνοδεύει όλες τις σημαντικές στιγμές των ηρώων, κυριαρχεί στο γλέντι που στήνεται στην ταβέρνα του Μαύρου, στην ονειροπόληση του Νώντα για την πολυπόθητη φυγή του με τη Ζηνούκα και κυρίως στο κεφάλαιο, όπου πραγματοποιείται η συνάντηση της Κλάρισας με τον Μαλούρο. Από την άλλη μεριά, στους τοίχους του σπιτιού του διαπρεπώς διπλωμάτη κρέμονται, εκτός από εικόνες που παρουσιάζουν τον ίδιο, πίνακες της ελληνικής επανάστασης, η έξοδος του Μεσολογγίου, ο λόρδος Byron κι ένα πορτραίτο του Καποδίστρια, ενώ αντίθετα στο δωμάτιο του Μαζέπη κυριαρχούν οι εικόνες των αγαπημένων του προσώπων, καλλιτεχνών και συγγραφέων. Έτσι, μπαίνοντας ο Κύρμος παρατηρεί αμέσως μια νεανική φωτογραφία του Proust στη Βενετία, όπως κι ένα σκίτσο του στο κρεβάτι του θανάτου, μια φωτογραφία του Παλαμά στο Ζάππειο, ένα στιγμιότυπο,

όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο κείμενο, του Βάρναλη στο μπράτσο της Γαλάτειας Καζαντζάκη, μια γελοιογραφία του Καβάφη και τον Verlaine να μισοκοιμάται στο τραπέζι κάποιου καφενέ. Εκτός δε από δύο φωτογραφίες, η μία από τις οποίες απεικονίζει την Κλάρισα ως μαθήτρια και η άλλη την ηλικιωμένη μητέρα του, το βλέμμα του τραβάνε επίσης διάφοροι πίνακες του El Greco, καθώς και του περίφημου, όπως τον χαρακτηρίζει, Goya, ενώ κι ένα ακόμα πορταίτο — μάλλον του Rabelais — κεντρίζει το ενδιαφέρον του, αφού γίνεται αφορμή να ανακαλέσει τις γνώσεις του στη ζωγραφική και να αναπολήσει τις όμορφες μέρες που είχε ζήσει στην Grenoble.

Αντίστοιχα με την παραπάνω σκηνή στο δωμάτιο του Μαζέπη, ο Μαλούρος και ο Κύρμος — με την προσθήκη του Νώντα αυτή τη φορά στη συντροφιά τους — σχολιάζουν πάνω στο πλοίο της επιστροφής για την Αθήνα τις φωτογραφίες από τα ποικίλα ελληνικά αξιοθέατα που γεμίζουν κάθε γωνιά του μπαρ και τους πίνακες που επίσης αξιοποιούν κάποιο ελληνικό θέμα. Παρατηρώντας τους λοιπόν, αισθάνονται σαν να ξανακοιτάζουν από μακριά την Ελλάδα με όλες τις ομορφιές της, την πλούσια παράδοσή της, την αγνότητα των ανθρώπων της, αλλά και με όλες τις αδυναμίες της που φτάνουν στην κορύφωσή τους με την επίμονη ξενομανία, τον εμπαιγμό και την υποτίμηση κάθε γνήσιας και τίμιας προσπάθειας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η παραπάνω «συνομιλία» με την τέχνη της ζωγραφικής είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο γενικότερα η «διακειμενικότητα» στο έργο του Καστανάκη γεννά τον προβληματισμό, τα ερωτήματα και τις σκέψεις στο μυαλό των ηρώων του ή αντανακλά την ψυχική τους κατάσταση.

Δεν μπορεί συνεπώς να χαρακτηριστεί τυχαία η επιλογή του συγγραφέα να προτάξει το όνομα του Dickens στην ιστορία του Νώντα με την πλούσια και ηλικιωμένη Αγγλίδα ή αυτό του Jean Moréas μαζί με εκείνα των κορυφαίων Γάλλων συμβολιστών Verlaine, Rimbaud, Mallarmé στην πιο κρίσιμη και στενόχωρη ίσως στιγμή του¹⁴, ύστερα δηλαδή από την ανακάλυψη της παράνομης σχέσης του πατέρα του και κατά τη διάρκεια της περιπλάνησής του στους δρόμους του Παρισιού, όπως επίσης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί

¹⁴ Την αδυναμία του Καστανάκη στη γαλλική λογοτεχνία, τη συμβολιστική ποίηση και τους καταραμένους ποιητές Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, Rimbaud, Corbière κ.α. αποκαλύπτει ο παιδικός του φίλος Δημήτρης Οικονομίδης. Τον ξεχωριστό δε θαυμασμό του για το μεγαλοφυές πνεύμα και το έργο του Rimbaud καταθέτει μόλις στα 1919 σε άρθρο του στον *Διόνυσο* ο νεαρός τότε Καστανάκης, με αφορμή τη γενικότερη γοητεία που ασκούσε πάνω του η ανώτερη δύναμη της ποίησης. Βλ. [Οικονομίδης 1973: 1023] και [Καστανάκης 1919: 5–11] αντίστοιχα.

τυχαία και η αναφορά σε περιπετειώδη μυθιστορήματα ή σε ιστορίες τρόμου, όταν μέσα στην ψυχή του νεαρού Πεταλινού φουντώνει το μίσος προς τον πατέρα του και διαφαίνεται η επιθυμία της εκδίκησης. Ακόμα, η επίκληση — μέσω των μυθιστορηματικών χαρακτήρων — του Stendhal και του Proust από τον Κύρμο πραγματοποιείται, προκειμένου να διατυπώσει τη δική του κρίση και να αποσαφηνίσει τη στάση του απέναντι στο γεγονός της δολοφονίας Πεταλινού, κάτι που τον οδηγεί συνειρμικά στην παρομοίωση αυτής της νοοτροπίας του να ζει ανάμεσα στον κόσμο των βιβλίων του και την πραγματικότητα με το χαρακτηριστικό γνώρισμα της Αγγλίας ως χώρας και κατ' επέκταση του Άγγλου να μην υποκύπτει σε διλήμματα. Τέλος, η επιρροή του μνημειώδους έργου του Proust, αναφορικά με τον ρόλο της μνήμης και τη διαχείριση του χρόνου, διαφαίνεται στα λόγια του Μαζέπη και στην προσπάθεια ερμηνείας από τη μεριά του των άκαιρων και άσχετων, όπως αποδείχθηκε, συλλήψεων της αστυνομίας στην υπόθεση Πεταλινού, καθώς και του συνολικότερου τρόπου με τον οποίο αυτή αντιμετωπίζει τέτοιου είδους εγκλήματα, ενώ από την άλλη μεριά το πέρασμα της δολοφονίας από την πραγματικότητα στη σφαίρα της ιστορίας οδηγεί — κατά τον Νώντα — στη σχετικότητα της αλήθειας και σε μια «πιραντελλική» αντιμετώπισή της¹⁵.

3. Συμπεράσματα

Κλείνοντας, γίνεται φανερό ότι οι *Περιθώριοι* αποτελούν το έργο εκείνο του Καστανάκη, στο οποίο με όρους της Μαίρης Μικέ, οι κειμενικές επιφάνειες αλληλοκαλύπτονται [Μικέ 1996: 85], καθώς επιχειρείται η σύζευξη στοιχείων, προβληματισμών και θεμάτων ενός ευρέως λογοτεχνικού σώματος και ποικίλων πολιτισμικών συμφραζομένων. Ταυτόχρονα όμως αναδεικνύεται και ο πλούτος των ερεθισμάτων που δέχτηκε ο συγγραφέας όχι μόνο από τη λογοτεχνία, αλλά και από τη ζωγραφική, τον κινηματογράφο και φυσικά το θέατρο που τόσο πολύ τον επηρέασε κατά τη διάρκεια της προσωπικής και της καλλιτεχνικής του πορείας.

¹⁵ Η βαθύτατη γοητεία που άσκησε το έργο του Proust στον Καστανάκη αποδεικνύεται πέραν όλων των άλλων και από τις σημειώσεις-οδηγίες που κράτησε ο ίδιος ο συγγραφέας στο μυθιστόρημά του *Το Κόκκινο Άστρο* [Καστανάκης 1985: 220]. Αρκετά χρόνια νωρίτερα βέβαια και απαντώντας σε σχετική ερώτηση, το είχε συμπεριλάβει στα τέσσερα αγαπημένα του αναγνώσματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας [Σκουρλής 1938: 12]. Όσον αφορά την «πιραντελλική» αλήθεια, ο Καστανάκης αφιέρωσε σε αυτήν ένα ολόκληρο άρθρο, αναλύοντας βαθιά όλα τα ουσιαστικά νοήματα της τέχνης του Pirandello [Καστανάκης 1937b: 4, 7].

Βιβλιογραφία

- Αρχείο Θράσου Καστανάκη*. Φάκελος 2, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
Αρχείο Θράσου Καστανάκη. Φάκελος 17^α, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
Η Μεγάλη μας Έρευνα για το Γλωσσικό Ζήτημα // Ο Λόγος 10, 1930–1931. Σ. 328.
Καμπάνης Φ. Με την Ευκαιρία της Επίσκεψής του στην Ελλάδα. Συζήτηση με τον Θράσο Καστανάκη // *Αυγή*, 22.09.1961.
Καστανάκης Θ. Τα Εκατόχρονα του Ντοστογιέβσκι // *Βωμός* 3, 1922. Σ. 34–35.
Καστανάκης Θ. Γνώμες // *Ίονιος Ανθολογία* 36, 1930. Σ. 99.
Καστανάκης Θ. Κριτικές Παρενθέσεις // *Ο Κύκλος* 1, 1931. Σ. 39–41.
Καστανάκης Θ. Ο Κωστής Παλαμάς και τα Αγαθά μας // Οι «*Πεζοί Δρόμοι*» του Κ. Παλαμά. Άρθρα Θρ. Καστανάκη — Ρήγα Γκόλφη — Π. Νιρβάνα και Κλ. Παράσχου. Αθήνα: Εστία, 1933. Σ. 3–9.
Καστανάκης Θ. Παρισινά Θεάματα και Διαλείμματα // *Νεοελληνικά Γράμματα* 18, 1937a. Σ. 9, 12.
Καστανάκης Θ. Γύρω στην Παρισινή Έκθεση του 1937. Θεάματα και Διαλείμματα // *Νεοελληνικά Γράμματα* 33, 1937b. Σ. 4, 7.
Καστανάκης Θ. Οι Περιθώριοι // *Νεοελληνικά Γράμματα* 46–69, 1937–1938.
Καστανάκης Θ. Ταξίδι στο Γαλλικό Μυθιστόρημα // *Φιλολογική Κυριακή* 2, 1943a. Σ. 26–27.
Καστανάκης Θ. Αθηναϊκά Θεάματα και Διαλείμματα // *Φιλολογική Κυριακή* 3, 1943b. Σ. 46–47.
Καστανάκης Θ. Το Κόκκινο Άστρο. Αθήνα: Εστία, 1985.
Μικέ Μ. Μέλω Αξιότη. Κριτικές Περιπλανήσεις. Αθήνα: Κέδρος, 1996.
Σκουρλής Θ. Θράσος Καστανάκης // *Νεοελληνικά Γράμματα* 66, 1938. Σ. 12–13.
Χατζής Α. Ο κ. Θράσος Καστανάκης για την Πνευματική Κίνηση της Γαλλίας και της Ελλάδος // *Τα Παρασκήνια*, 15.07.1939.
Barthes R. Ο Ρολάν Μπαρτ. Μτφρ.: Φ. Πουανιάν. Αθήνα: *Ράππας*, 1977.
Compagnon A. *La Seconde Main. Ou le Travail de la Citation.* Paris: Éditions du Seuil, 1979.
Jenny L. Η Στρατηγική της Μορφής. Μτφρ.: Π. Καρπούζου // *Η Άλως* 3–4, 1996. Σ. 69–103.
Kolitsi P. *Tradition and Modernity in Greek Prose Fiction of the 1920s.* Doctoral Dissertation. Cambridge: University of Cambridge, 1998.
Kristeva J. *Σημειωτική. Recherches pour une sémanalyse.* Paris: Éditions du Seuil, 2009.
Still J., Worton M. Introduction // J. Still, M. Worton (eds). *Intertextuality. Theories and Practices.* Manchester and New York: Manchester University Press, 1990. P. 1–44.
Still J., Worton M. Εισαγωγή στη Διακειμενικότητα. Μτφρ.: Π. Καραβία, Κ. Τσακοπούλου // *Η Άλως* 3–4, 1996. Σ. 21–68.

Dostoevsky's influence on Thrassos Kastanakis' work and the intertexts of his novel "Oi Perithorioi"

V. Theologou

*Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki, Greece
vtheolog@lit.auth.gr*

The influence of Fyodor Dostoevsky on Thrassos Kastanakis' work is great and is not limited only to the way he renders the personality of his narrative characters, but extends to other elements of his writing that fascinate the Constantinople writer and are clearly reflected in one of the most representative novels of his art, *Oi Perithorioi*. Focusing therefore on this work and guided by the theory of intertextuality, the aim of this article is to examine the intertexts of his novel *Oi Perithorioi* and the influences that the author received primarily from Dostoevsky and then from other peers.

Keywords: *Thrassos Kastanakis, Oi Perithorioi, intertextuality, Fyodor Dostoevsky, the interactive pole of literature, reader's creativity*

References

- Thrassos Kastanakis Archive*. Folder 2, ELIA-MIET.
Thrassos Kastanakis Archive. Folder 17a, ELIA-MIET.
I Megali mas Erevna gia to Glossiko Zitima // *O Logos* 10, 1930–1931. P. 328.
Kampanis F. Me tin Efkairia tis Episkepsis tou stin Ellada. Syzitiisi me ton Thraso Kastanaki // *Avgi*, 22.09.1961.
Kastanakis Th. Ta Ekatochroia tou Ntostogevski // *Vomos* 3, 1922. P. 34–35.
Kastanakis Th. Gnomes // *Ionios Anthologia* 36, 1930. P. 99.
Kastanakis Th. Kritikes Parentheseis // *O Kyklos* 1, 1931. P. 39–41.
Kastanakis Th. O Kostis Palamas kai ta Agatha mas // *Oi «Pezoi Dromoi»* tou K. Palama. Arthra Thr. Kastanaki — Riga Gkolfi — P. Nirvana kai Kl. Paraschou. Athens: Estia, 1933. P. 3–9.
Kastanakis Th. Parisina Theamata kai Dialeimmata // *Neoellinika Grammata* 18, 1937a. P. 9, 12.
Kastanakis Th. Gyro stin Parisini Ekthesi tou 1937. Theamata kai Dialeimmata // *Neoellinika Grammata* 33, 1937b. P. 4, 7.

- Kastanakis Th.* Oi Perithorioi // Neoellinika Grammata 46–69, 1937–1938.
- Kastanakis Th.* Taxidi sto Galliko Mythistorima // Filologiki Kyriaki 2, 1943a. P. 26–27.
- Kastanakis Th.* Athinaika Theamata kai Dialeimmata // Filologiki Kyriaki 3, 1943b. P. 46–47.
- Kastanakis Th.* To Kokkino Astro. Athens: Estia, 1985.
- Mike M.* Melpo Axioti. Kritikes Periplaniseis. Athens: Kedros, 1996.
- Skourlis Th.* Thrasos Kastanakis // Neoellinika Grammata 66, 1938. P. 12–13.
- Chatzis A.* O k. Thrasos Kastanakis gia tin Pnevmatiki Kinisi tis Gallias kai tis Ellados // Ta Paraskinia, 15.07.1939.
- Barthes R.* O Rolan Bart. Transl.: F. Pouanian. Athens: Rappas, 1977.
- Compagnon A.* La Seconde Main. Ou le Travail de la Citation. Paris: Éditions du Seuil, 1979.
- Jenny L.* I Stratigiki tis Morfis. Transl.: P. Karpouzou // I Alos 3–4, 1996. P. 69–103.
- Kolitsi P.* Tradition and Modernity in Greek Prose Fiction of the 1920s. Doctoral Dissertation. Cambridge: University of Cambridge, 1998.
- Kristeva J.* Simeiotiki. Recherches pour une sémanalyse. Paris: Éditions du Seuil, 2009.
- Still J., Worton M.* Introduction // J. Still, M. Worton (eds). Intertextuality. Theories and Practices. Manchester and New York: Manchester University Press, 1990. P. 1–44.
- Still J., Worton M.* Eisagogi sti Diakeimenikotita. Transl.: P. Karavia, K. Tsakopoulou // I Alos 3–4, 1996. P. 21–68.

Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΣΤΟ «ΚΑΦΕ ΤΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ»

Δ. Μαρούλης

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα, Ελλάδα
madion1@yahoo.gr

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται δύο καβαφογενή ποιήματα της Σωσώς Πέτρου-Βλάσση, ένα εκ των οποίων εντοπίστηκε αρχικά στον τοίχο ενός καφέ στο κέντρο της Αθήνας το οποίο διακοσμείται με πορτρέτα ποιητών μεταξύ των οποίων και του Αλεξανδρινού. Με αφορμή τα δύο καβαφογενή ποιήματα και τον τρόπο τοποθέτησης των πορτρέτων στο εν λόγω καφέ επιχειρείται να σχολιαστεί η πρόσληψη του καβαφικού έργου. Μεθοδολογικά εργαλεία αποτέλεσαν έγκριτη γενική και ειδική βιβλιογραφία και δύο συνεντεύξεις που πήρε ο γράφων, μία από την ιδιοκτήτρια του καφέ και μία από την ποιήτρια Σ. Πέτρου-Βλάσση.

Λέξεις-κλειδιά: καβαφογενή ποιήματα, πορτρέτο Καβάφη, θεωρία της πρόσληψης, Σ. Π. Βλάσση

«Και οι ψυχές των Ποιητών..
που Εικονίζονται στους Τοίχους..
Επιστρέφουνε Ξανά...
Να μας Απαγγείλουν Στίχους...»¹

Παπαδόπουλος Θεόδωρος, «Στο Καφέ των ποιητών...», στ. 13–16.

1. Εισαγωγή

Το «Αυτοεγκώμιο Καβάφη»² στον 21ο αιώνα

¹ Στο *Café des poètes* υπάρχει ένας μικρός πίνακας ανακοινώσεων όπου οι θαμώνες μπορούν να αφήνουν ποιήματά τους. Εκεί εντοπίστηκε και το ατόνιστο χειρόγραφο του συγκεκριμένου ποιήματος. Διατηρήθηκαν η ορθογραφία και η στίξη, αλλά τονίστηκαν οι λέξεις.

² «Ο Καβάφης μας δίνει ένα σύντομο αλλά περιεκτικό ορισμό της ποιησεώς του, ο οποίος δεν είναι απλώς περιγραφικός και στατικός. Προβλέπει με θαυμαστή διωρατικότητα την απήχισι της δημιουργίας του μέσα στο μέλλον. Την προβλέπει

«Δε συμμερίζομαι τη γνώμη όσων διατείνονται ότι το έργο του Καβάφη ως έργο ιδιαίτερο που δεν ανήκει σε καμία από τις γνωστές σχολές, θα μείνει για πάντα ως μια εξαίρεση, ούτως ειπείν, της ποιήσεως, που δε θα βρει μιμητές.

Τέτοιους μιμητές, αν και επιφανειακούς ως επί το πλείστον, ανακαλύπτω ήδη, και τούτο όχι μόνον μεταξύ των Ελλήνων ποιητών. [...] Οι σπάνιοι ποιητές σαν τον Καβάφη θα αποκτήσουν λοιπόν εξέχουσα θέση [...] το έργο του δεν θα μείνει απλώς κλεισμένον μέσα στις βιβλιοθήκες ως ένα ιστορικό τεκμήριο της ελληνικής λογοτεχνικής εξέλιξης» [Καβάφης 2003: 334].

Ο Αλεξανδρινός αυτός ο έγκλειστος της ποίησης που την εκτίει ισόβια, όπως ευστοχά αναφέρει ο Βύρων Λεοντάρης³ [1983: 10], τεκμηριωμένα συνεχίζει να ανεβαίνει τα σκαλιά της Πολιτείας της Ποίησης και στον 21ο αιώνα: μεταφράσεις, κριτικές εκδόσεις, μελέτες, θεατρικά έργα⁴, ζωγραφικοί πίνακες, εκδηλώσεις επετείου γεννήσεως / θανάτου, τα Καβάφεια στην Αλεξάνδρεια, το αρχείο Καβάφη και οι δράσεις του, π.χ. το φεστιβάλ *Archive of desire* στη Νέα Υόρκη⁵, η ανακαίνιση της οικίας του στην Αλεξάνδρεια ή το μουσείο Καβάφη που ετοιμάζεται στην Αθήνα, ακόμα και το παρόν σύντομο άρθρο είναι επαρκείς λόγοι να σκεφτόμαστε ότι το παραπάνω απόσπασμα από το γνωστό *Αυτοεγκώμιο* (περ. 1930) λειτουργεί πια ως μια αυ-

σωστά, χωρίς καμμία υπερβολή» [Περίδης 1963: 33]. Το Αυτοεγκώμιο είναι ένα σύντομο κείμενο στα γαλλικά το οποίο ο Καβάφης υπαγόρευσε στο βιβλιοπωλείο *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας σε ανταποκριτή γαλλόφωνης εφημερίδας. Δε γνωρίζουμε αν δημοσιεύτηκε. Αντίστοιχες με το Αυτοεγκώμιο αλλά πιο συγκρατημένες θέσεις εκφράζονται και σε ανυπόγραφα σημειώματα στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*, πολλά εκ των οποίων εικάζουμε ότι είναι γραμμένα από τον ίδιο.

³ «Εκπορθημένος και καθημαγμένος από την ποίηση ο Καβάφης την εκπορθεί κι αυτός από τα πιο ευαίσθητα σημεία της — στα χάσματα αναμεσα σε φαντασία και λόγο. Αυτός ο για τόσα χρόνια μη εκλεκτός της ποίησης έχει ομολογήσει, έχει “κομίσει” σ’ αυτήν τόσα πολλά έτσι που φαγοθήκαν τα δεσμά του. Ποίηση και ποιητής, δυνάστης και δεσμότης ισοπαλούν. Η καταδίκη του παδει να ‘ναι κάτι που του έχει επιβληθεί. Τώρα την ορίζει πια αυτός ο ίδιος. Ο χώρος εγκλεισμού είναι ο “ίδιος χώρος” και συγχρόνως διαφορετικός» [Λεοντάρης 1983: 19].

⁴ Ενδεικτικός είναι ο θεατρικός μονόλογος «*Χαρίκλεια Καβάφη*» (2022) σε συγγραφή και σκηνοθεσία του Κ. Δαμάτη. Αποτελεί μέρος του project «*Ο γιός μου...*» ενός θεατρικού φεστιβάλ μονολόγων μανάδων σπουδαίων Ελλήνων ανδρών. Χάριν, λοιπόν, του ποιητή φτάνει ως τις μέρες μας η μορφή της μητέρας του στην οποία είχε ιδιαίτερη αδυναμία.

⁵ Διήρησε 28/4/23–6/5/23 και περιλάμβανε πλήθος καλλιτεχνικών δράσεων συνομιλίας με το καθαφικό έργο με στόχο την ανάδειξη του επιδραστικού χαρακτήρα του σε παγκόσμιο επίπεδο. Βλ. [<https://www.onassis.org/el/whats-on/cavafy-festival>].

τοεκπληρούμενη προφητεία. Το πρόσωπο Καβάφης, όπως έχω υποστηρίξει κι αλλού [Μαρούλης 2017: 87–91], σκηνοθέτησε τον ποιητή Καβάφη ως ποιητή των μελλουσών γενεών και, όταν δήλωνε στο τελευταίο του διαβατήριο ως επάγγελμα ποιητής, σα να μας έκλεινε δικαίως από τότε στο μακρινό ίσως πια 1932 το μάτι. Ο Αλεξανδρινός 90 χρόνια μετά τον θάνατο του υπάρχει ακόμα ανάμεσα μας ως ένας σύγχρονος ποιητής⁶.

2. Τα καβαφογενή ποιήματα

Ένα ακόμη στοιχείο ενδεικτικό της απήχησης τόσο του ίδιου όσο και του έργου του αποτελούν ποιήματα άλλων που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με τον βίο και το έργο του (π.χ. σχέσεις διακειμενικότητας, ποιήματα αφιερωμένα στον ποιητή ή με θέμα τους τον ποιητή, έργα που προϋποθέτουν το έργο του). Ο Δασκαλόπουλος αναφέρει 517 τέτοια, αλλά θεωρεί ότι ο αριθμός τους είναι πολύ μεγαλύτερος δηλώνοντας μάλιστα πως «Δεν υπάρχει άλλος νεοέλληνας ποιητής ο οποίος να έχει τόση και τέτοια επιβλητική παρουσία ανάμεσα σε νεότερους ομοτέχνους τόσο της μητρικής γλώσσας του όσο και άλλων γλωσσών» [Δασκαλόπουλος 2003: 18]. Στερεή απόδειξη, λοιπόν, και τα καβαφογενή⁷ ότι ο Αλεξανδρινός δεν είναι ένας ακόμα σημαντικός μεν ποιητής, της βιβλιοθήκης δε, αλλά εν τέλει ένας «ζωντανός» ποιητής που συνεχίζει μεταξύ άλλων να ασκεί επιδράσεις και να δημιουργεί μιμήσεις κι άρα τα καβαφογενή αναδεικνύουν εύγλωττα ότι το έργο του ανταποκρίνεται και στον ποιητικό λόγο του σήμερα, στη «μετακαβαφική» εποχή. Αφορμή του παρόντος άρθρου αποτέλεσε ένα μη ανθολογημένο καβαφογενές ποίημα που αρχικά εντοπίστηκε στον τοίχο ενός καφέ του αθηναϊκού κέντρου, στο *Café des poètes*, η διακόσμηση του οποίου αποτυπώνει με τρόπο πρωτότυπο την πρόσληψη της καβαφικής ποίησης, τουλάχιστον για τον ενημερωμένο παρατηρητή.

3. Το Καφέ των Ποιητών

Ξεκίνησε από μια οικογένεια Κεφαλονιτών κι έναν φίλο τους. Αρχικά, ήθελαν ένα καφέ με βιβλία, αλλά τελικά δημιούργησαν ένα καφέ με τοίχους κατάμεστους από πορτρέτα Ελλήνων ποιητών. Μεταξύ των θαμώνων του λο-

⁶ «Μαζί με τον Αργεντινό Μπόρχες και τον Πορτογάλο Πεσσόα είναι ένας από τους τρεις ποιητές της λογοτεχνικής περιφέρειας που, παρότι δεν βρίσκονται εν ζωή, έχουν σήμερα παγκόσμια απήχηση και αποτελούν σημεία αναφοράς για την καλλιτεχνική ιδιοτυπία τους» [Βαγενάς 2000: 25].

⁷ Βλ. [Δασκαλόπουλος 1998, 2003, Βαγενάς 2000].

γοτέχνες όπως ο Κουμανταράς, ο Κοντός, η Δημουλά, ο Μαρκόπουλος κ.ά. Εισερχόμενος κάποιος στο καφέ το πορτρέτο που ξεχωρίζει είναι του Καβάφη⁸ ο οποίος «*λειτουργεί ως πυξίδα στη ζωή*», όπως δηλώνει η κυρία Μαρία-Λίζα Κοκκάλη ιδιοκτήτρια του καφέ σε συνέντευξη που μου παραχώρησε στον χώρο του καφέ τον περασμένο Απρίλιο. Το πορτρέτο του Καβάφη στέκεται στον τοίχο εισόδου (Εικόνα 1), ενώ στον απέναντι κεντρικό τοίχο είναι τα πορτρέτα όλων των άλλων ποιητών. Δίπλα στο πορτρέτο Καβάφη σε μικρότερες διαστάσεις υπάρχει το πορτρέτο Καββαδία λόγω προφανώς της κεφαλονίτικης καταγωγής των ιδιοκτητών, αν και παρουσιάζει ενδιαφέρον και η φωνητική σύμπτωση ΚΑΒΑΦης / ΚΑΒΒΑΔΙΑς. Όταν, μάλιστα, ο Κεφαλονίτης ποιητής αρθρογραφούσε με ταξιδιωτικά κείμενα στην εφημερίδα *Πειραιϊκόν Βήμα* με τίτλο στήλης *Το ημερολόγιο ενός τιμονιέρη*⁹ μιλώντας το 1932 για την Αλεξάνδρεια αναφέρει χαρακτηριστικά για τον Καβάφη «*Πηγαίνοντας στην Αλεξάνδρεια ήθελα να πραγματοποιήσω κι ένα παλιό όνειρό μου, που πολλές φορές με βασάνισε. Να γνωρίσω τον ποιητή που έχει συνδέσει το μυστήριο του με το μυστήριο της ηδονικής πόλεως, τον Κ. Π. Καβάφη. Πέρασα πολλές φορές από το σπίτι που μου είπαν πως κάθεται και τον οραματίστικα σκυμμένο να γράφει στο σκοτεινό του δωμάτιο. Όμως δεν πήγα. Πρέπει ν' αφήνει κανείς μιαν επιθυμία του ανεκπλήρωτη. Πρέπει κανείς να αφήνει κάτι να τον βασανίζει*» [Καββαδίας 2005: 37]. Η τοποθέτηση δίπλα δίπλα των πορτρέτων των δύο ποιητών σαν να εκπληρώνει με έναν ιδιαίτερο «ποιητικό» τρόπο αυτήν την επιθυμία συνάντησης του Καββαδία¹⁰ με τον Καβάφη. Αξίζει, βέβαια, να αναφερθεί ότι ο Καββαδίας περιλαμβάνεται από τον Καβάφη στους καταλόγους παραληπτών των ποιημάτων του.

⁸ Προέρχεται από αχρονολογητή φωτογραφία του Καβάφη σε ώριμη ηλικία στο “*Racine, studio suisse*” [<https://cavafy.onassis.org/object/ptmq-dnyz-xm6e/>].

⁹ Τα κείμενα αυτά παρέμεναν στα αθησαύριστα του Καββαδία μέχρι το 2005 που κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις Άγρα σε επιμέλεια Γκι (Μισέλ) Σονιέ.

¹⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το σχόλιο του Ντίνου Χριστιανόπουλου για τον Καββαδία εν σχέσει με τον Αλεξανδρινό «*Όσο κι αν φαίνεται τολμηρό αυτό που θα πω, η ποίηση του Καββαδία έχει την ίδια ποιότητα και πυκνότητα με την ποίηση του Καβάφη — τουλάχιστον ως προς την τέχνη. Πράγματι, ενώ από τους άλλους μας ποιητές μπορεί κανείς να διαλέξει εύκολα τα δυο τρία καλύτερα ποιήματά τους, από τον Καβάφη και τον Καββαδία δεν ξέρεις τι να πρωτοδιαλέξεις — και να σκεφτεί κανείς πως ούτε ο ένας ούτε ο άλλος πήραν ποτέ τους κανένα βραβείο! Γι' αυτό, όταν κατακάσει ο κουρνιαχτός από τους πολυδιαφημισμένους ποιητές μας κι όταν οι μοντέρνοι μας πάθουν καθίζηση, ο Καββαδίας θα εξακολουθήσει αβίαστα και με το δίκιο του να επιζεί*» [Χριστιανόπουλος 1975: 74].

Αν, μάλιστα, επιχειρούσαμε μια σημειωτική ανάγνωση του τρόπου τοποθέτησης των πορτρέτων, θα διακρίναμε εν τέλει μια «εικαστική αποτύπωση» σημαντικών σταθμών της ανταπόκρισης προς το καβαφικό έργο. Η αποτύπωση αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι εμπεριέχει στοιχεία του αντικειμενικού τυχαίου (*hasard objectif*) των Υπερρεαλιστών, αφού πρόκειται για μια εξαιρετική σύμπτωση που μας εκπλήσσει δημιουργώντας αφνίδιους συσχετισμούς που γοητεύουν σαν να είναι ένα από αυτά τα γεγονότα που ο Μπρετόν ονομάζει «γεγονότα-γκρεμούς» που «*τοποθετούνται έξω από το οργανικό σχέδιο της ζωής... στο ποσοστό που παραδίδονται στο τυχαίο*» [Μπρετόν 1981: 18–21] και αποτελούν ουσιαστικά «*σύμπτωση μιας αναγκαιότητας εξωτερικής και μιας σκοπιμότητας εσωτερικής*» [Μπρετόν 1982: 26]. Στην περίπτωση μας η εξωτερική αναγκαιότητα είναι η επιλογή των ιδιοκτήτων να δημιουργήσουν ένα καφέ διακοσμημένο με πορτρέτα ποιητών που τοποθετήθηκαν λίγο-πολύ τυχαία και η εσωτερική σκοπιμότητα οι επιδιώξεις Καβάφης στο *Αυτοεγκώμιό* του αλλά κι ο θαυμασμός των ιδιοκτήτων για αυτόν. Δεξιά και κάτω από το πορτρέτο του Καβάφης υπάρχει σε μικρότερες διαστάσεις η εμβληματική φωτογραφία της γενιάς του '30¹¹. Μάλιστα, ο Γιώργος Θεοτοκάς το 1929 στο καθιερωμένο ως μανιφέστο της γενιάς του '30 *Ελεύθερο Πνεύμα* αναφέρει για τον Αλεξανδρινό «*Ο κ. Καβάφης είναι ένα τέλος κ' η πρωτοπορεία είναι μια αρχή. Είναι δύο κόσμοι αντίθετοι και ασυμβίβαστοι. Η μόνη επίδραση που μπορεί να εξασκήσει ο κ. Καβάφης σε μια ζωντανή νέα γενιά θα είναι μια επίδραση αρνητική*» [Θεοτοκάς 1973: 66]. Ο χρόνος, όμως, δικαίωσε τον Καβάφη ήδη από τότε, γιατί παρά τις επιφυλάξεις της γενιάς του '30 προς τον Καβάφη κατά τη διαδικασία διαλόγου και ρήξης με την παράδοση στο πλαίσιο της τεχνολογίας της δικής της ταυτότητας, εν τέλει θα τον πλησιάσουν και θα συμβάλλουν στην ανάδειξή του καβαφικού αβανγκαρντισμού.

¹¹ Στις 9 Μαρτίου 1963 συναντήθηκαν στο σπίτι του Γ. Θεοτοκά τα μέλη της γενιάς του '30 κι ως αναμνηστικό της βραδιάς φωτογραφήθηκαν και συνυπέγραψαν σε μια σελίδα με τον τίτλο «*Η γενιά του '30, μετά 33 έτη*». Στη φωτογραφία απεικονίζονται όρθιοι από αριστερά Θανάσης Πετσάλης, Ηλίας Βενέζης, Οδυσσέας Ελύτης, Γιώργος Σεφέρης, Ανδρέας Καραντώνης, Στέλιος Ξεφλούδας και Γιώργος Θεοτοκάς και καθιστοί Άγγελος Τερζάκης, Κ. Θ. Δημαράς, Γιώργος Κατσίμπαλης, Κοσμάς Πολίτης και Ανδρέας Εμπειρικός [https://www.blod.gr/lectures/i-genia-tou-30-stin-istoriografia-tis-neoellinikis-tehnikis-i-problimatiki-hrisi-enos-adieykrinistou-orou-kai-i-kataskeyi-mias-anyparktis-genias-kallitehnon/].

Εικόνα 1 — Το πορτρέτο Καβάφη στέκεται στον τοίχο εισόδου του καφέ

Στον απέναντι τοίχο ανάμεσα στα πολλά πορτρέτα στο σημείο όπου κεντράρει το βλέμμα του πορτρέτου του Καβάφη υπάρχουν τα πορτρέτα των Ρίτσου, Εγγονόπουλου και Σεφέρη, τριών δηλαδή ομοτέχνων του Αλεξανδρινού από τη γενιά του '30 οι οποίοι ανταποκρίθηκαν στο έργο του πολύ θετικά (Εικόνα 2). Θυμίζουμε για παράδειγμα τα 12 ποιήματα για τον Καβάφη του Ρίτσου, τα σχόλια του Σεφέρη ο οποίος για πολλά χρόνια εθεωρείτο από τους πιο έγκριτους μελετητές του Καβάφη ή ότι ο Εγγονόπουλος το 1948 ζωγραφίζει μια προσωπογραφία του Καβάφη αναπλάθοντας δημιουργικά τη γνωστή φωτογραφία του άρρωστου πια Καβάφη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το κείμενο του Εγγονόπουλου *Καβάφης, ο τέλειος* (1982) όπου μεταξύ πολλών άλλων αναφέρει ότι «*Ο Καβάφης μας βοηθάει να ζήσουμε*»¹² [Μαρούλης 2019: 1374]. Δίπλα από αυτά τα πορτρέτα βρίσκεται το πορτρέτο του Παλαμά το οποίο ο Καβάφης από απέναντι το κοιτάει με την άκρη του ματιού του. Τα στοιχεία περί της υποτιθέμενης διαμάχης των δυο ποιητών για την πρώτη θέση στο ποιητικό βάθρο έχουν πολλάκις αποτυπωθεί από την έρευνα και θα μπορούσαμε να πούμε ότι εν είδει χαριεντισμού ο τρό-

¹² Χαρακτηριστικό είναι και το σχόλιο του ζωγράφου για τη φωτογραφία και τον πίνακα «*Ήταν πολύ καταπονημένος, αλλά είχε μια φλόγα μέσα του, αυτή τη θεικιά φλόγα. Και αυτή τη φωτογραφία δεν ήθελα να την αφήσω έτσι και με τον πίνακά μου την καθάρισα. Ο Καβάφης ακόμη και στα γηρατειά του ήταν έφηβος, ωραίος, δε μπορούσε ποτέ να είναι κουρασμένος*». Πρβ. και τον πίνακα «*Η θυσία του ποιητή Ιάσωνος Κλεάνδρου εν Κομμαγηνή*» (1935) που παραπέμπει στο καβαφικό ποίημα «*Μελαγχολία Ιάσωνος Κλεάνδρου- ποιητού εν Κομμαγηνή· 595 μ.Χ.*» (1921) και τον πίνακα «*Αλέξανδρος Φιλίππου και οι Έλληνες πλην Λακεδαιμονίων*» (1963) που παραπέμπει στο ποίημα «*Στα 200 π.Χ.*» (1931). Πρβ. και το ποίημα του Εγγονόπουλου «*Σύντομος βιογραφία του ποιητού Κωνσταντίνου Καβάφη (και του καθενός μας — άλλωστε)*». Βλ. αναλυτικά: [Μαρούλης 2019].

πος τοποθέτησης των πορτρέτων σαν να δηλώνει τη νίκη¹³ του Καβάφη στον χρόνο, αν και φυσικά οι φιλολογικές κόντρες μόνο ως δημιουργικές συνοδοιπορίες έχουν ουσιαστικό νόημα.

Εικόνα 2 — «Συνομιλώντας» με το αντικριστό πορτρέτο Καβάφη

Το καφέ βρίσκεται στην καρδιά του κέντρου της Αθήνας, στην πλατεία Βικτωρίας μια περιοχή που έζησε στιγμές αίγλης με κοσμικά στέκια, θέατρα, κτίρια αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας και το σημαντικό σύμπλεγμα υπαίθριας γλυπτικής του Johannes Pfuhl (1846–1914) «*Θησεύς σώζων την Ιπποδάμειαν*». Αραγε ο Καβάφης να την περπάτησε ποτέ; Απίθανο δεν είναι, αφού το 1901 επισκέφτηκε την Αθήνα και στο ημερολόγιό του κάνει πυκνές αναφορές σε δρόμους του στενού αθηναϊκού κέντρου. Κοντά άλλωστε στην πλατεία Βικτωρίας στην οδό Πατησίων βρίσκονταν η οικία και το γραφείο του Ξενοπούλου τον οποίο επισκέφτηκε στο ταξίδι του το 1901 ο ποιητής¹⁴. Ο Σαρεγιάννης που υπήρξε φίλος του Καβάφη τον χαρακτηρίζει άνθρωπο του πλήθους αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι ο Καβάφης στο τελευταίο του ταξίδι στην

¹³ Στη ρωμαϊκή μυθολογία η Βικτώρια (*Victoria*) ήταν θεότητα προσωποποίησης της νίκης και στην πλατεία Βικτωρίας διεξάγεται αυτή η «συνομιλία των πορτρέτων»...

¹⁴ «*Επισκέφθηκα τον Ξενόπουλο, Η, οδός Πατησίων. Εκεί έχει μαζί τη κατοικία του και το γραφείο της "Διαπλάσεως των Παιδών", της οποίας είναι εκδότης. Με δέχθηκε με τη μεγαλύτερη εγκαρδιότητα, εγκωμίασε την ποιήσή μου και μου έδωσε ένα αντίτυπο του τελευταίου έργου του. Έμεινα πάνω από μιαν ώρα. Ο Ξενόπουλος μιλά ωραία και φαίνεται ειλικρινής και καλός άνθρωπος*» [Καβάφης 2002a: 62]. Πρωτογνώρισε τον Ξενόπουλο στις 14/7/1901 στο γραφείο του περιοδικού Παναθήναια. Σημειώνει σχετικά στο ημερολόγιό του: «*Ήταν εκεί ο διηγηματογράφος κ. Ξενόπουλος. Συστήθηκα. Συμπαθητικώτατος άνθρωπος. Μου είπε ότι θαύμαζε τα ποιήματά μου, τον είπα ότι κ'εγώ θαύμαζα τα διηγήματά του. Και ειλικρινώς τα θαυμάζω*» [Καβάφης 2002a: 56].

Αθηνά (1932) οντάς άρρωστος και διαμένοντας σε ξενοδοχείο της Ομονοίας κι, ενώ τον έχουν επισκεφτεί φίλοι και γνωστοί, προφασίζεται ότι θα ανεβεί για λίγο στο δωμάτιο του. Καθώς αργούσε, ο Σαρεγιάννης φεύγει. Θυμάται χαρακτηριστικά: «Δεν είχα απομακρυνθεί πολύ από το ξενοδοχείο και τον αντιλήφθηκα να τριγυρνά μέσα στο πλήθος της Ομόνοιας. Δεν τον πλησίασα τον παρακολούθησα από μακριά και τον είδα να μπαίνει και να βγαίνει στην οδό Αθηνάς, στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου και στους άλλους γύρω δρόμους. Περιπατούσε βιαστικά, με το κεφάλι μισογεμμένο δεξιά και προς τα πάνω, με τα μεγάλα δάκτυλα των χεριών του μισοχωμένα στις μασχάλες του γελέκου. Έμοιαζε προχωρώντας να αναπνέει με ηδονή τη σκόνη και τις μυρωδιές της πόλης, που την ώρα εκείνη άρχιζε να πρωτανάβει τα νυχτερινά της φώτα. Την ίδια σκηνή την είχα αντικρύσει κάμποσες φορές στην Αλεξάνδρεια, σε δρόμους και σε ώρες πολυσύχναστες. Ποτέ όμως, όπως εκείνο, το βράδυ στην Ομόνοια, δεν είχα αντιληφθεί το πόσο ο Καβάφης έμοιαζε σαν αδερφός στον άνθρωπο του πλήθους του Ροε. Δεν είναι απίθανο ο Αλεξανδρινός μας ποιητής να συνθετε τους στίχους του στον δρόμο. Ίσως δηλαδή το πλήθος να του ήταν κάτι σα διεγερτικό ...» [Σαρεγιάννης 1964: 80–81].

Σήμερα, η πλατεία Βικτωρίας πάρα την αστική της γοητεία έχει περιπέσει σε παρακμή κατοικημένη κυρίως από μετανάστες και κάποιους παλαιάμαχους κάτοικους που δίνουν τον δικό τους αγώνα να την προστατέψουν. Η πορεία της πλατείας μας θυμίζει μάλιστα την αντίστοιχη της αγαπημένης Αλεξάνδρειας του Καβάφη. Η άλλοτε κοσμοπολίτισσα πόλη της Αίγυπτου με το ακμαίο της λιμάνι, πλέον διαδραματίζει περιφερειακό ρόλο.

4. Η ποιήτρια Σωσώ Πέτρου-Βλάσση, ο Καβάφης και το Καφέ των Ποιητών

Η Σωσώ Πέτρου-Βλάσση γεννήθηκε στην Περαχώρα της Κορινθίας. Γράφει ποίηση από μικρή ηλικία και από το 1975 μέχρι σήμερα έχει δημοσιεύσει πάνω από 20 ποιητικές συλλογές. Έχει βραβευτεί σε ποιητικούς διαγωνισμούς και από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών της οποίας είναι τακτικό μέλος. Σχολιάζοντας το έργο της ο Ηλίας Σιμόπουλος γράφει χαρακτηριστικά: «βέβαια ο ποιητής, αυτός ο ακαταπόνητος ονειροπόλος των αιώνων, ο κυνηγός του ανέφικτου, έχει επίγνωση πόσο σκληρός και αδικαίωτος παραμένει ο αγώνας του. Όμως, δεν παύει ούτε στιγμή να πιστεύει στο πεπρωμένο του και την αποστολή του. Ξέρει πως η ποίηση βρίσκεται στην κορυφή της ανθρώπινης συνείδησης και τίποτα απ' όσα αναφέρονται στην ανθρώπινη φύση δεν της είναι ξένο. Το καθετί ζητάει την έκφραση του [...]. Τέτοια λεπτά

τοπία ψυχικών αποχρώσεων, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία μας δίνει συχνά η Σ.Π.-Β. με την ποιήσή της [...] σε θέματα κοινά, φευγαλέα, δίνει βάρος και κύρος αισθητικό [...] ντύνοντας τα με τη δική της αισθαντικότητα» [Σιμόπουλος 2014: 8–9].

Επιστρέφοντας στα καβαφογενή ποιήματα ένα τέτοιο είναι και το *Ουραγοί* της Σ. Πέτρου-Βλάσση από τη συλλογή *Παρόντος καιρού* (1999) το οποίο ανθολογείται από τον Δασκαλόπουλο στα *Ελληνικά Καβαφογενή Ποιήματα* [2003: 219]:

«Στων ιδεών την πόλη»
επιθυμία να βρεθούμε,
ουραγοί σου, μεγάλε Αλεξανδρινέ!

Σε κείνο «το πρώτο σκαλί,
που λίγο δεν είναι»¹⁵

Στο σύντομο αυτό στιχούργημα οι σχέσεις διακειμενικότητας με *Το Πρώτο Σκαλί* του Καβάφη είναι εμφανείς μέσω της αναφοράς αυτούσιων στίχων. Ξεχωρίζει, φυσικά, ο θαυμασμός προς το πρόσωπο και το έργο του Καβάφη με την απεύθυνση «μεγάλε Αλεξανδρινέ!». Ενδιαφέρουσα είναι η εκφορά του ποιητικού λόγου σε α' πληθυντικό πρόσωπο, καθώς αναδεικνύει εύστοχα τη διάδραση του ποιητή με συγχρόνους ομοτέχνους του που δικαίως επιθυμούν να αναμετρηθούν μαζί του, έστω κι ως ουραγοί¹⁶, ως αυτοί δηλαδή που ακολουθούν από πίσω τον πρωτοπόρο και του αποτίνουν φόρο τιμής. Η ποιήτρια είχε ήδη εκδώσει 13 συλλογές, όταν στην 14η δημοσιεύει το *Ουραγοί*, γεγονός ενδεικτικό της διαρκούς σχέσης μαθητείας των νεότερων με το έργο του Καβάφη.

¹⁵ Σε κριτική του ο Άνθης Βέργης το 1990 για τη Σ.Π.-Β. αναφέρει «*Πολιτογραφημένη στην "Πόλη των Ιδεών"* για να θυμηθούμε και λίγο Καβάφη» [Πέτρου-Βλάσση 2009: 203] κι ίσως αυτό το σχόλιο να της ενέπνευσε το *Ουραγοί* το 1999.

¹⁶ Ουραγός ο [ι]ραγός]: αυτός που βρίσκεται στο τέλος. α. (στρατ.) στο τέλος της παράταξης, για αξιωματικό ή πλοίο. β. στην τελευταία θέση μιας σειράς και ιδίως μιας βαθμολογικής κλίμακας. ΑΝΤ πρωτοπόρος: Είναι ~, είναι τελευταίος. Οι ουραγοί του ποδοσφαιρικού πρωταθλήματος. Μάχη μεταξύ των ουραγών για να αποφύγουν τον υποβιβασμό. [λόγ. < ελνστ. ούραγός `ο πίσω στρατιώτης στο λόχο`, αρχ. σημ.: `αρχηγός της οπισθοφυλακής (ΛΚΝ)` [https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=ουραγός].

Το 2011 στη συλλογή «*Μετέωρη πάλι*» ο ποιητικός διάλογος συνεχίζεται με το ποίημα *ΠΛΑΤΕΙΑ ΒΙΚΤΩΡΙΑΣ* (Στο Καφέ με τις φωτογραφίες Ποιητών):

*Ούτε στο «Καφέ των Ποιητών»,
δεν ανιχνεύεται σήμερα η έμπνευση.
Βλέπεις σύννεφα να κυνηγούνται
ανθρώπους βιαστικούς που κρυώνουν
μέσα Δεκέμβριου κι είσαι μόνος
χωρίς συγκεκριμένη συντροφιά,
αυτήν που επιθυμείς και θέλεις.
Θα ξοδέψεις άσκοπα τον χρόνο σου
σε χίλιους στοχασμούς δοσμένος
από καμιά τρυφερότητα αγγιγμένος...
Είσαι μόνος... Μόνος... Μόνος...
Στα πολύβουα Καφέ πολλοί καλοί
φίλοι γράφουν ποίηση για τη μοναξιά.
— Ο Καβάφης απ' την κορνιζά του σκεφτικός
υποσχετικά μού γνέφει ότι ίσως μελλοντικά
καταφέρω να γράψω έναν παρόμοιο, ή περίπου
ίδιο με τους δικούς του στίχο —
πράγμα πολύ δύσκολο. Κάτι,
που να μπορεί να ειπωθεί,
έστω κι ως τελικός μου λόγος...*

Το ποίημα αυτό βρίσκεται κορνιζαρισμένο σε τοίχο του Καφέ των Ποιητών. Το πορτρέτο του Καβάφη στον τοίχο και το κορνιζαρισμένο ποίημα της Σ.Π.-Β. έδωσαν το αρχικό έναυσμα για αυτό το άρθρο. Έτσι, αναζήτησα και την ποιήτρια με την οποία τον περασμένο Απρίλιο βρέθηκα στην πλατεία Βικτωρίας στον χώρο του Καφέ των Ποιητών¹⁷ για μια συνέντευξη που διήρκησε πάνω από δυο ώρες. Μεταξύ άλλων μου αναφέρει ότι γνώρισε τον Ρίτσο, τον Βρεττάκο, τον Ελύτη κ.ά. κι ότι η ίδια διαβάζει από πολύ μικρή, «*Την κλίση μου τη βρήκα μόνη μου*», μου δηλώνει. «*Το διά-*

¹⁷ Η ποιήτρια ως κάτοικος του αθηναϊκού κέντρου επισκέπτεται το συγκεκριμένο καφέ κι, όταν εκδόθηκε η συλλογή της *Μετέωρη πάλι*, τη δώρισε με αφιέρωση στους ιδιοκτήτες οι οποίοι και τοποθέτησαν το ποίημα σε μια καλόγουστη κορνιζά με το όνομα της ποιήτριας σε τοίχο του καφέ.

βασμα μάς κάνει ποιητές», αναφέρει χαρακτηριστικά θυμίζοντας την πορεία του Καβάφη ως ποιητή-αναγνώστη. Πρώτη της επαφή με έργο του Αλεξανδρινού έγινε μέσω περιοδικών σε νεαρή ηλικία «Έτσι, συνάντησα αυτή την ποίηση, την επιτομή της ζωής που τόσο με συγκλονίζει ακόμα», σχολιάζει. Στην ερώτησή μου πώς δημιουργήθηκε το ποίημα, μου αποκρίνεται «Κοίταξα το πορτρέτο του Καβάφη στο καφέ, νόμιζα ότι με κοίταζε, ένιωθα μοναξιά μέσα στο κρύο του Δεκεμβρίου. Είχε ακυρωθεί μια συνάντησή μου ερωτική... Παίρνω τότε το μολυβί και γραφώ...» (Εικόνα 3). Δεν το ξαναδούλεψε. «Αμα το κάνω, τα κάνω μαντάρα», αυτοσαρκάζεται. Στα πολλά που συζητήσαμε περί ποίησης, ζωής, φιλοσοφίας μια απορία της μου εντυπώθηκε βαθιά, η εναγώνια ερώτησή της κατευθυνόμενη μάλλον περισσότερο εις εαυτόν παρά σε μένα «Αραγε θα μείνει ένας στίχος μας;» θυμίζοντας μου τον νοερό διάλογο που η ποιήτρια αναπτύσσει στο ποίημά της με τον Καβάφη:

— *Ο Καβάφης απ' την κορνιζά του σκεφτικός
υποσχετικά μού γνέφει ότι ίσως μελλοντικά
καταφέρω να γράψω έναν παρόμοιο, ή περίπου
ίδιο με τους δικούς του στίχο —*

Τα λόγια του Σιμόπουλου για την Σ.Π.-Β. μπορούν να ιδωθούν κι ως ο τελικός λόγος που αναζητά το λυρικό υποκείμενο στον τελευταίο στίχο του ποιήματός: «Γιατί είναι μια δοκιμαζόμενη συνείδηση, μια πληγωμένη ευαισθησία που σε πείσμα κάθε αντιξοότητας απλώνει εγκάρδια τους κλώνους της αγάπης και επαγγέλλεται τη γαληνή και την εγκαρτέρηση. Δεν της αρέσουν οι οξείς τόνοι.[...] Ένα παραπλήρωμα της καταδυναστευόμενης ζωής μας θέλει να είναι το βαθύτερο νόημα της ποίησης της. [...] για τον ποιητή μονάχα η αγάπη είναι και θα παραμείνει ο μοναδικός σκοπός και ο τελικός θρίαμβος της ζωής. Και ακριβώς αυτή την αγάπη έρχεται να υπηρετήσει με το σύνολο του έργου της η Σ.Π.-Β. Έτσι, εκτιμώντας σωστά τις δυνατότητες της, καθώς δεν ανήκει στους πληθωρικούς ποιητές, εκφράζεται με μικρές περίτεχνες εικόνες, οπού ο λόγος της παίρνει σαγηνευτική υποβλητικότητα...» [Πέτρου-Βλάσση 2009: 18].

Στην τελευταία της ποιητική συλλογή «Απολήξεις» εντοπίζεται και η τρίτη της αναφορά στον Αλεξανδρινό. Συμπτωματικά στο ποίημα *Γραφείο* μιλάμε για τα αντικείμενα που περιβάλλουν αυτόν τον ιδιωτικό της χώρο αναφέρεται και στα πορτρέτα:

*«Στον τοίχο, κορνιζαρισμένα διπλώματα, βραβεία
κι ένα δικό μου πορτρέτο ναζιάρικο.
Επίσης, του Σολωμού, του Παπαδιαμαντή.
Βεβαίως και του Καβάφη.»*
στ. 10–13

Αυτό το *«Βεβαίως»* που τόσο συχνά απαντάται και στην ποίηση του Καβάφη επιβεβαιώνει τόσο εύγλωττα τον συνεχή διάλογο της Σωσώς Πέτρου-Βλάσση με τον Κωνσταντίνο Πέτρου Καβάφη (Εικόνα 4).

Εικόνα 3 — «Μια ακόμη συνάντηση» της ποιήτριας με το πορτρέτο Καβάφη στο καφέ

Εικόνα 4 — Με το κορνιζαρισμένο της ποίημα 12 χρόνια μετά τη δημιουργία του

5. Συμπέρασμα

Παραφράζοντας τους στίχους του Σαραντάρη για τον Καβάφη «ενώ εσύ πολύ πριν πεθάνεις / μέσα στο παρελθόν έπαιζες ζάρια»¹⁸ θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι και μέσα στο παρόν μας παίζει ακόμα ζάρια ο Αλεξανδρινός με την αναγνωστική ανταπόκριση και κριτική πρόσληψη του έργου και σαν να κερδίζει τις παρτίδες και στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα κι εν τέλει το καταληκτικό δίστιχο από το ποίημα του Γουίλλιαμ Πλόμερ για τον Καβάφη «*σμίγεις σοφία, δάκρυ, αγάπη, ύφος / και μειδιάς νοσταλγικά σαν γρίφος*» να παραμένει διαρκώς επίκαιρο. Κι όντως στο εν λόγω πορτρέτο του ο Καβάφης μειδιά...

Βιβλιογραφία

- Βαγενάς Ν. Συνομιλώντας με τον Καβάφη. Ανθολογία ξένων καβαφογενών ποιημάτων. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000.
- Δασκαλόπουλος Δ. Παρωδίες καβαφικών ποιημάτων (1917–1997). Αθήνα: Πατάκης, 1998.
- Δασκαλόπουλος Δ. Ελληνικά καβαφογενή ποιήματα (1909–2001). Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2003.
- Θεοτοκάς Γ. Ελεύθερο Πνεύμα. Επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς. Αθήνα: Ερμής, 1973.
- Καβάφης Κ. Π. Πεζά. Επιμ.: Γ. Α. Παπουτσάκης. Αθήνα: Φέξης, 1963.
- Καβάφης Κ. Π. Πρώτο ταξίδι στην Ελλάδα. Αθήνα: Ροές, 2002α.
- Καβάφης Κ. Π. Άπαντα τα ποιήματα. Επιμ.: Σ. Πλίνσκαγια. Αθήνα: Νάρκισσος, 2002β.
- Καβάφης Κ. Π. Τα Πεζά (1882–1931). Επιμ.: Μ. Πιερίης. Αθήνα: Ίκαρος, 2003.
- Καβάφης Κ. Π. Τα ποιήματα. Δημοσιευμένα και αδημοσίευτα. Επιμ.: Δ. Δημηρούλης. Αθήνα: Gutenberg, 2015.
- Καββαδίας Ν. Το ημερολόγιο ενός τιμονιέρη. Επιμ.: Γκι (Μισέλ) Σονιέ. Αθήνα: Άγρα, 2005.
- Λεοντάρης Β. Καβάφης ο έγκλειστος. Αθήνα: Έρασμος, 1983.
- Μαρούλης Δ. Το πρόσωπο Κ. Π. Καβάφης σκηνοθετεί τον ποιητή Κ. Π. Καβάφη // Ποητική 19, 2017. Σ. 87–91.
- Μαρούλης Δ. Η Δημιουργική Γραφή στην Επιστήμη της Νεοελληνικής Φιλολογίας: οι Διακαλλιτεχνικές Σχέσεις των G. Moreau — Κ. Π. Καβάφη — Ν. Εγγονόπουλου // Τ. Η. Κωτόπουλος, Α. Π. Βακάλη. Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου «Δημιουργική Γραφή». Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2019. Σ. 1367–1379.
- Μπρετόν Α. Νάντια. Μτφρ.: Σ. Κουμανούδης. Αθήνα: Ύψιλον / Βιβλία, 1981.

¹⁸ Ο Σαραντάρης έγραψε και τύπωσε σε μονόφυλλο το 1939 το ποίημα «Κ. Καβάφης».

- Μπρετόν Α. Η ανθολογία του μαύρου χιούμορ. Μτφρ.: Γ. Καραβασίλης, Γ. Βαρβέρης, Μ. Μαρκίδης κ.ά. Αθήνα: Αιγόκερως, 1982.
- Μπρετόν Α. Μανιφέστα του Σουρρεαλισμού. Μτφρ.: Ε. Μοσχονά. Αθήνα: Δωδώνη, 1983.
- Περίδης Μ. Ο Βίος και το Έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη. Αθήνα: Ίκαρος, 1963.
- Πέτρου-Βλάσση Σ. Παρόντος καιρού. Αθήνα: Δωδέκατη ώρα, 1999.
- Πέτρου-Βλάσση Σ. Κριτικές (1975–2008). Αθήνα: Μαυρίδη, 2009.
- Πέτρου-Βλάσση Σ. Απολήξεις. Αθήνα: Μαυρίδη, 2011α.
- Πέτρου-Βλάσση Σ. Μετέωρη πάλι. Αθήνα: Μαυρίδη, 2011β.
- Σαρεγιάννης Ι. Α. Σχόλια στον Καβάφη. Αθήνα: Ίκαρος, 1964.
- Σιμόπουλος Η. Ομιλία για το έργο της Σωσώς Πέτρου-Βλάσση. Αθήνα: αυτοέκδοση, 2014.
- Χριστιανόπουλος Ντ. Νίκος Καββαδίας // Διαγώνιος 10, 1975. Σ. 74–75.

Cavafy at the Café des poètes

D. Maroulis

Ministry of Education and Religions, Athens, Greece
madion1@yahoo.gr

This paper presents two Cavafian poems by Soso Petrou-Vlassi, one of which was originally located on the wall of a cafe in the center of Athens which is decorated with portraits of poets including the one of Alexandrinos. On the occasion of the two Cavafian poems and the manner of placing the portraits in the cafe, an attempt is made to comment on the perception of the Cavafian work. The paper is based on general and specialized bibliography and on two interviews that the writer took, one from the owner of the cafe and one from the poetess S. Petrou-Vlassi.

Keywords: *Cavafian poems, Cavafy's portrait, perception theory, S. P. Vlassi*

References

- Vagenas N. Synomilontas me ton Kavafi. Anthologia xenon kavafogonon poiimaton. Thessaloniki: Centre for the Greek Language, 2000.
- Daskalopoulos D. Parodies kavafikon poiimaton (1917–1997). Athens: Patakis, 1998.

- Daskalopoulos D.* Ellinika kavafogeni poiimata (1909–2001). Patras: University of Patras, 2003.
- Theotokas G.* Elefthero Pnevma. Ed.: K. Th. Dimaras. Athens: Ermis, 1973.
- Kavafis K. P.* Peza. Ed.: G. A. Papoutsakis. Athens: Fexis, 1963.
- Kavafis K. P.* Proto taxidi stin Ellada. Athens: Roes, 2002a.
- Kavafis K. P.* Apanta ta poiimata. Ed.: S. Ilinskagia. Athens: Narkissos, 2002b.
- Kavafis K. P.* Ta Peza (1882;–1931). Ed.: M. Pieris. Athens: Ikaros, 2003.
- Kavafis K. P.* Ta poiimata. Dimosievmena kai adimosiefta. Ed.: D. Dimiroulis. Athens: Gutenberg, 2015.
- Kavvadias N.* To imerologio enos timonieri. Ed.: Gki (Misel) Sonie. Athens: Agra, 2005.
- Leontaris V.* Kavafis o egkleistos. Athens: Erasmus, 1983.
- Maroulis D.* To prosopo K. P. Kavafis skinothetei ton poiiti K. P. Kavafi // Poitiki 19, 2017. P. 87–91.
- Maroulis D.* I Dimiourgiki Grafi stin Epistimi tis Neoellinikis Filologias: oi Diakallitechnikes Scheseis ton G. Moreau — K. P. Kavafi — N. Engonopoulou // T. I. Kotopoulos, A. P. Vakali. Proceedings of the 4th International Congress “Creative Writing”. Florina: University of Western Macedonia, 2019. P. 1367–1379.
- Breton A.* Nantia. Transl.: S. Koumanoudis. Athens: Ypsilon / Vivlia, 1981.
- Breton A.* I anthologia tou mavrou chioumor. Transl.: G. Karavasilis, G. Varveris, M. Markidis et al. Athens: Aigokeros, 1982.
- Breton A.* Manifesta tou Sourrealismou. Transl.: E. Moschona. Athens: Dodoni, 1983.
- Peridis M.* O Vios kai to Ergo tou Konstantinou Kavafi. Athens: Ikaros, 1963.
- Petrou-Vlassi S.* Parontos kairou. Athens: Dodekati ora, 1999.
- Petrou-Vlassi S.* Kritikes (1975–2008). Athens: Mavridi, 2009.
- Petrou-Vlassi S.* Apolixeis. Athens: Mavridi, 2011a.
- Petrou-Vlassi S.* Meteori pali. Athens: Mavridi, 2011b.
- Saregiannis I. A.* Scholia ston Kavafi. Athens: Ikaros, 1964.
- Simopoulos I.* Omilia gia to ergo tis Sosos Petrou-Vlassi. Athens: self-publishing, 2014.
- Christianopoulos Nt.* Nikos Kavvadias // Diagonios 10, 1975. P. 74–75.

ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ, ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΔΕΚΑΟΧΤΩ ΚΕΙΜΕΝΩΝ, ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ 1 ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ 2

Θ. Πολυζοΐδου

*Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, Ελλάδα
theori.poliz@icloud.com*

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται μέρος της αποδελτίωσης των εφημερίδων *Βήμα* και *Νέα* αναφορικά με τους τόμους των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, των *Νέων Κειμένων 1* και *Νέων Κειμένων 2*, που αποτέλεσαν την πρώτη συλλογική πράξη αντίστασης διανοουμένων απέναντι στην απριλιανή δικτατορία. Στόχος μου είναι να καταγράψω ενδεικτικά δημοσιεύματα (άρθρα, σημειώματα, συνεντεύξεις) εστιάζοντας στην παρουσίαση και πρόσληψη των τόμων μέσα από τα δύο έντυπα καθώς και να προσεγγίσω τη σχέση λογοτεχνίας και Τύπου σε εποχές ανελευθερίας.

Λέξεις-κλειδιά: Δεκαοχτώ Κείμενα, Νέα Κείμενα 1, Νέα Κείμενα 2, λογοκρισία, Τύπος, αντίσταση

1. Εισαγωγή

Άμεση απόρροια του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967 υπήρξε μια σειρά συνταγματικών ρυθμίσεων, οι οποίες προέβλεπαν την εμπλοκή του στρατοκρατικού καθεστώτος σε τομείς που πρόσβαλαν το πεδίο δράσης και τη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών. Μολονότι τυπικά απαγορευόταν κάθε μορφή λογοκρισίας, μια σειρά από εξαιρέσεις προέβλεπαν τη κατάσχεση κάθε εντύπου που δε λειτουργούσε σε ασφικτικά νομικά πλαίσια, χαρακτηριστικό παράδειγμα το άρθρο 14 που αφορούσε την εγχώρια ελευθεροτυπία. Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι οι εφημερίδες της Αριστεράς, *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή* αναγκάστηκαν σε αναστολή λειτουργίας, η *Μακεδονική Ώρα* έκλεισε την πρώτη μέρα της δικτατορίας, ενώ η *Καθημερινή* κι η *Μεσημβρινή* προχώρησαν σε οικειοθελή διακοπή κυκλοφορίας.

Αντιθέτως, οι συντάκτες του *Βήματος* αποφάσισαν να συνεχίσουν. Η επιβολή της λογοκρισίας ήταν εμφανής και τα μέτρα εκτεινόταν σε όλη την πνευματική σφαίρα. Η αστυνόμευση του πνεύματος επιβλήθηκε μέσω πολυάριθμων επιτροπών που εγκαταστάθηκαν στη Γραμματεία Τύπου προκειμένου να ελέγχεται η εκδοτική δραστηριότητα [Αξελός 2008: 63] και κάθε είδους καλλιτεχνική πράξη. Υπό αυτές τις συνθήκες και χωρίς προσυνεννόηση οι συγγραφείς στην πλειονότητά τους, προερχόμενοι από αντίθετους ιδεολογικά χώρους, προέβησαν σε μια παθητική πράξη αντίστασης, η οποία έγινε γνωστή στη Δυτική Ευρώπη ως «σιωπή», παύοντας να δημοσιεύουν [Αργυρίου 2007: 83]. Την άρρητη αυτή απόφαση ακολούθησε μια σειρά έξωθεν αντιδράσεων, τις οποίες οι δικτάτορες προσπάθησαν να κατευνάσουν υιοθετώντας την *Ανθολογία πεζογραφίας* του Η. Αποστολίδη, υποχρεώνοντας όλες τις εφημερίδες να αναδημοσιεύουν διηγήματά της, χωρίς αυτά να υπόκεινται σε λογοκρισία αλλά και χωρίς την άδεια των συγγραφέων τους. Η προσπάθεια αυτή ωστόσο απόβηκε άκαρπη καθώς η δημοσίευση του διηγήματος «ο Α2» του Ρ. Αποστολίδη, το οποίο δεν ανταποκρινόταν στην εθνικοπατριωτική ιδεολογία του καθεστώτος, εξόργισε τους συνταγματάρχες τόσο ώστε να διακόψουν τη δημοσίευση.

Στις 28 Μαρτίου 1969 η σιωπηρή αποχή σπάει με τη δημόσια αντικαθεστωτική παρέμβαση του Γ. Σεφέρη μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού του BBC. Ένα μήνα αργότερα, στις 23 Απριλίου, ακολούθησε και η συλλογική διαμαρτυρία δεκαοχτώ συγγραφέων¹ με σκοπό να εκφράσουν την εναντίωσή τους στην παρά τη θέλησή τους δημοσίευση των κειμένων τους μέσω της *Ανθολογίας* Αποστολίδη. Το κείμενο στάλθηκε σε όλες τις ελληνικές εφημερίδες, αλλά αποσιωπήθηκε, μεταδόθηκε από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς του Παρισιού, του Λονδίνου και του Βερολίνου και του περίληψή του δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Le Monde* [Αργυρίου 2007: 87].

Η προληπτική λογοκρισία αίρεται τελικά τον Νοέμβριο του ίδιου έτους για να αντικατασταθεί από τον «Νόμο περί Τύπου», ο οποίος ανάγκαζε συντάκτες και εκδότες σε αυτολογοκρισία. Η άρση αυτή γέννησε μια σειρά αντικαθεστωτικών πολιτικών, λογοτεχνικών και επιστημονικών αντιδράσεων. Ο ημερήσιος Τύπος άρχισε να δημοσιεύει δίκες αντιστασιακών κατακρίνοντας τις χουντικές πρακτικές και πολλοί δημοσιογράφοι ξεκίνησαν να ασκούν αιχμηρή κριτική στους συνταγματάρχες. Εκμεταλλευόμενοι τις δι-

¹ Ο Αλέξανδρος Αργυρίου χαρακτηρίζει την πρώτη φράση της διαμαρτυρίας «Οι υπογραφόμενοι 18 Αθηναίοι συγγραφείς της μεταπολεμικής γενιάς» ανακριβή, καθώς το κείμενο συνυπέγραφαν η Μιχαέλα Αβέρωφ και η Λιλή Ιακωβίδη.

ατάξεις του νέου νόμου, και ιδίως αυτή που όριζε πως κάθε τίτλος και επικεφαλίδα έπρεπε να ανταποκρίνεται πλήρως στο περιεχόμενο του κειμένου, δεκαοχτώ διανοούμενοι αποφασίζουν να τολμήσουν την έκδοση ενός συλλογικού τόμου, ο οποίος θα περιελάμβανε αντιδικτατορικά κείμενα. Τέλη Ιουλίου του 1970, λοιπόν, κυκλοφόρησε ο τόμος των *Δεκαοχτώ Κειμένων* από τις εκδόσεις Κέδρος, ο τίτλος του οποίου ανταποκρινόμενος πλήρως στο περιεχόμενό του περιελάμβανε δεκαοχτώ κείμενα². Μέσα στον επόμενο χρόνο ακολούθησαν οι εκδόσεις των *Νέων Κειμένων* (Χειμώνας 1971)³ και *Νέων Κειμένων 2* (Φθινόπωρο 1971)⁴ ⁵.

Όπως αναφέρει ο Α. Αργυρίου, οι διασυνδέσεις του Ρ. Ρούφου στάθηκαν εξαιρετικά χρήσιμες για την επικοινωνία του νέου τόμου, καθώς αντίτυπα απεστάλησαν άμεσα στο εξωτερικό, με αποτέλεσμα η έκδοση να γνωρίσει μεγάλη δημοσιότητα και να σχολιαστεί από ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς⁶. Εξίσου σημαντική υπήρξε και η προσφορά του Σ. Τσίρκα σε όλο το φάσμα της προ-

² Στην έκδοση αυτή δημοσιεύτηκαν κείμενα των Γ. Σεφέρη, Μ. Αναγνωστάκη, Ν. Αναγνωστάκη, Α. Αργυρίου, Θ. Βαλτινού, Λ. Κάσδαγλη, Ν. Κάσδαγλη, Α. Κοτζιά, Τ. Κουφόπουλου, Μ. Κουμανταρέα, Δ. Ν. Μαρωνίτη, Σπ. Πλασκοβίτη, Ρ. Ρούφου, Τ. Σινόπουλου, Κ. Τσιτσέλη, Σ. Τσίρκα, Θ. Δ. Φραγκόπουλου και Γ. Χειμωνά [Δεκαοχτώ Κείμενα 1970: 9].

³ Ο τόμος συμπεριέλαβε κείμενα των Γ. Ρίτσου, Ι. Πεσμαζόγλου, Μ. Αυγέρη, Σπ. Πλασκοβίτη, Γ. Πάνου, Π. Ζάννα, Α. Λεντάκη, Κ. Βάρναλη, Γ. Α. Μαγκάκη, Κ. Στεργιόπουλου, Γ. Γρηγόρη, Ρ. Ρούφου, Θ. Χ. Παπαδόπουλου, Α. Ι. Πεπονή, Θ. Δ. Φραγκόπουλου, Α. Αργυρίου, Γ. Σκληρού, Γ. Γεραλή, Α. Ξύδη και Α. Ι. Σβόλου [Νέα Κείμενα 1 1971: 7].

⁴ Στα *Νέα Κείμενα 2* δημοσιεύτηκαν κείμενα των Γ. Σεφέρη, Ρ. Emmanuel, Ε. Μ. Forster, Α. Σαμαράκη, Μ. Χάκκα, Σ. Νέστωρ, Μ. Αραβαντινού, Τ. Γκρίτση-Μιλλιέξ, Η. Δ. Λάμπρου, Τ. Κουφόπουλου, Δ. Φατούρου, Σπ. Πλασκοβίτη, Α. Κοτζιά, Π. Τρωγάδη, Σ. Τσίρκα, Ν. Κάσδαγλη, Σ. Βαλιούλη, Λ. Πούλιου, Ρ. Ρούφου, Π. Αμπατζόγλου, Λ. Κανέλλη, Α. Ζαχαρέα, Α. Ι. Πεπονή [Νέα Κείμενα 2 1971: 11].

⁵ Οι τρεις αυτοί αντιδικτατορικοί τόμοι εξετάζονται στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής, με τίτλο «Λογοτεχνία και Εξουσία. Η περίπτωση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, των *Νέων Κειμένων 1* και *Νέων Κειμένων 2*» και επιβλέπουσα καθηγήτρια την κ. Σοφία Βούλγαρη. Συνδυάζοντας την έρευνα των διαθέσιμων προσωπικών αρχείων των συγγραφέων των εν λόγω τόμων, την κειμενοκεντρική ανάλυση και την ερμηνευτική προσέγγιση των κειμένων μέσα στο ιστορικοπολιτικό και ιδεολογικό τους πλαίσιο, επιχειρώ την προσέγγιση της σχέσης διανοούμενων και εξουσίας, τη διερεύνηση της ποιητικής αντίστασης απέναντι στον ολοκληρωτισμό.

⁶ Εγχώρια τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* έκαναν αλληπάλληλες εκδόσεις· συγκεκριμένα σε διάστημα έξι μηνών είχαν εξαντληθεί 12.000 αντίτυπα, δηλαδή τέσσερις εκδόσεις.

σπάθειας, η οποία και μαρτυρείται από την Κ. Τσιτσέλη: *Τὴν ἐποχὴ τῆς χούντας σήκωνε μὲ τὴν ἴδια παθιασμένη σοβαρότητα τὸ βάρος μιᾶς πάντα ἀγρυπνῆς πολιτικῆς συνειδήσης. Θυμᾶμαι μὲ τί αἴσθημα εὐθύνῃς παρεῖχε συμβουλὲς στὴν συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τῶν Δεκαοχτῶ και Νέων Κειμένων, στὸ περιοδικὸ Συνέχεια... [Τσιτσέλη 1996: 746]* και από τον Θ. Δ. Φραγκόπουλο: *Στὰ χρόνια τῆς χούντας, συνδεθήκαμε πάρα πολὺ στενά. Ἡ ομάδα ποὺ εἴχαμε συμπτῆζει, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ρόδη Ρούφου, τοῦ ἀζέχαστου φίλου μου, καὶ ποὺ στόχευε στὴν ἐκδοσὴ ἑνὸς ἀντιχουντικοῦ τόμου, συνεδρίαζε τακτικὰ στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Πλουτάρχου καὶ ὁ Στρατῆς Τσίρκας ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ μετεῖχαν. Τὸ ὄξυ καὶ ἀσκημένο κριτικὸ του πνεῦμα βοήθησε τὴν ομάδα πολὺ. Κάποτε, θὰ ῥθει ἡ ὥρα νὰ πληροφορηθοῦν οἱ πολλοὶ γὰ τὰ ὅσα διαδραματιζόνταν σὲ τούτη τὴν ομάδα, καὶ θὰ φανεῖ ὁ κατευναστικὸς καὶ ταυτόχρονα ἀλύγιστος ρόλος ποὺ ἔπαιξε ὁ Τσίρκας σὲ αὐτὸν τὸν ὄμιλο. Ἀρκοῦμαι τώρα νὰ πῶ πὼς ἀγνοοῦσαμε, ὅσοι δὲν ἀνήκαμε στὸ Κόμμα του, τὶς ἀγωνιώδεις προσπάθειές του νὰ πείσει τὰ ἀρτηριοσκληρωτικὰ μέλη τῆς ἡγεσίας τοῦ κόμματός του γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς συμμετοχῆς του σὲ αὐτὴν τὴν ἐκδοτικὴ κίνηση. Ξέραμε πὼς ἦτανε κομμουνιστὴς καὶ αὐτὸ δὲν μᾶς ἀπασχολοῦσε ποσῶς. Μᾶς τὸν ἔκανε ἀπεναντίας ἀκόμα περισσότερο καλόδεχτο καὶ περιέβαλλε τὶς ἀπόψεις του μὲ ἕνα ἰδιαίτερο κύρος. Ἐπιχειρηματολογοῦσε εὐστοχα, ἀφανάτιστα καὶ πειστικὰ. Καὶ οἱ παρεμβάσεις του στὶς ὀξυτάτες διαφωνίες τῶν ἄλλων γιὰ τὸν τόμο ἦτανε ταυτόχρονα ἐπιδέξιες καὶ σωστικές. Ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ θετικὰ στοιχεῖα τῆς ομάδας, καὶ πάντοτε εἶχε ἕναν καίριό λόγο νὰ πεῖ. Ὁ τόμος τῶν Δεκαοχτῶ Κειμένων βγήκε κάποτε μετὰ ἀπὸ φοβερὲς ὀδίνες καὶ κλυδωνισμοὺς καὶ καθυστερήσεις, καὶ ἡ ἐπιτυχία του δημοῦργησε τὴν ἀνάγκη μιᾶς συνέχειας. Υπῆρξαν οἱ ἀπαραίτητες παρεξηγήσεις, πολλοὶ τσακωμοὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος — ἡ Ντώτσε Βέλλε μᾶς ἐπιτέθηκε ἀδικαιολόγητα καὶ ἀνοίκεια — καὶ πολλοὶ ἔμειναν μὲ τὸ θιγμένο φιλότιμό τους γιὰ χρόνια νοσηρὸ. Ὁ Τσίρκας παρέμεινε μειλίχιος καὶ ἀνυστερόβουλος. Ἀπὸ τὸν τόμο τῶν Δεκαοχτῶ Κειμένων δὲν εἶχε ἄλλωστε νὰ κερδίσει τίποτα. Μετὰ ἀπὸ τὸν Σεφέρη, ποὺ ἐπίσης συμμετεῖχε, ἦταν ὁ πιο προβλημένος τῆς ομάδας, καὶ δάνειζε τὸ κύρος του στὴν προσπάθεια, δὲν περίμενε, ὅπως πολλοὶ δυστυχῶς ἄλλοι, νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ αὐτὴν. Μολοντοῦτο, γνοιάστηκε ὅσο κανένας ἄλλος γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς ἀγνότητος τῶν προθέσεων τῆς, ὅσο καὶ νὰ ἴναι, ἐτερόκλητης καταγωγῆς τῶν προσώπων ποὺ ἀπάρτιζαν τὸν ὄμιλο. Καὶ αὐτὸ, ἂν καὶ εἶχε γίνῃ φανερὸ πὼς μερικοὶ θεωροῦσαν τὴ συμμετοχὴ τους στὸν τόμο αὐτὸ σὰν ἀνεμόσκαλα πρὸς τὴ φήμη ἢ σὰν τὴν ἐμπέδωση τῆς λογοτεχνικῆς τους ἀξίας. Ἦτανε τόσο ἔξυπνος ὥστε νὰ συγχωρεῖ συγγνωστὲς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες [Φραγκόπουλος 1996: 761–762].*

2. Τα δημοσιεύματα στο *Βήμα* και στα *Νέα*⁷

Το εκδοτικό αυτό «ταξίδι» καταγράφεται και στον εγχώριο Τύπο της εποχής. Στις 10 Ιουλίου 1970 ο τόμος των *Δεκαοχτώ* παρουσιάζεται στα φύλλα του *Βήματος* και των *Νέων* υπό τους τίτλους «Σημαντική ομαδική έκδοση δέκα έπτά συγγραφέων» και «Ομαδική επανεμφάνιση 17 συγγραφέων» αντίστοιχα. Η δομή των δυο δημοσιευμάτων δεν αποκλίνει καθώς και τα δυο περιλαμβάνουν τον ονομαστικό κατάλογο των συγγραφέων και τον σκοπό της επανεμφάνισής τους όπως αυτός τέθηκε από τους ίδιους στον πρόλογο του τόμου ως *μιας απόπειρας δηλαδή επανατοποθέτησης του προβλήματος του Έλληνα δημιουργού κάτω απ' τις σημερινές συνθήκες*. Παρά τον σαφή αντικαθεστωτικό τόνο του προλόγου που αναδημοσιεύεται ενδιαφέρον προκαλεί η απουσία περαιτέρω σχολιασμού από τους συντάκτες των εφημερίδων. Τα δημοσιεύματα των δύο εντύπων φαίνεται να ακολουθούν στενά την πορεία των *Κειμένων* τόσο σε επίπεδο ανατυπώσεων (ενδεικτικά φύλλα στο *Βήμα*: 12.7.1970, 31.7.1970, 20.12.1970, 21.2.1971, 9.3.1971 και στα *Νέα*: 21.12.1970, 10.2.1971, 11.2.1971) όσο και αναδημοσιεύσεων σε ξένα έντυπα (ενδεικτικά φύλλα στο *Βήμα*: 8.5.1971, 2.10.1973) χωρίς ωστόσο να περιλαμβάνουν σχετικές συνεντεύξεις των συγγραφέων ή βιβλιοκρισίες. Το διάστημα μεταξύ 1970–1972 τρία μόνο δημοσιεύματα θίγουν το ζήτημα στοιχειωδώς.

Στις 24 Ιουλίου 1971 στην προσωρινή στήλη «Τι διαβάζει η σημερινή νέα γενιά. Πάθος για το πολιτικό βιβλίο και κίνδυνοι από τις πρόχειρες εκδόσεις» το *Βήμα* φιλοξενεί τους Θ. Βαλτινό και Μ. Κουμανταρέα, οι οποίοι καλούνται να απαντήσουν στην *συνέχεια της έρευνας γύρω από τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα της σημερινής νέας γενιάς στην Ελλάδα*. Η ανησυχία των δυο συγγραφέων αναφορικά με το ανελεύθερο καθεστώς της χώρας καταγράφεται στις απαντήσεις τους. Ο Θ. Βαλτινός, συγκρατημένα, παραλληλίζει την περίοδο εκδοτικού οργασμού που διένυε η χώρα με τον καιρό της Κατοχής, υποστηρίζοντας παράλληλα πως αυτό δικαιολογείται καθώς *οι δυνατότητες "διαφυγής" που τους άπομένουν (ενν. στους νέους) είναι φοβερά περιορισμένες*. Από την άλλη πλευρά ο Μ. Κουμανταρέας κάνει σαφή αναφορά σε ειδικές συνθήκες, οι οποίες μάλιστα αναγκάζουν τους νέους να στραφούν με πάθος στο πολιτικό βιβλίο, το οποίο *καταγράφει, προδιαγράφει και αναλύει τις άπληχσεις, που τα συνεχώς ανανεούμενα συγκλονιστικά επεισόδια της διεθνούς πολιτικής έγγραφουν στις συνειδήσεις των νέων βιολογικά ανθρώπων που άντεχουν στα τραντάγματα και που έχουν την τάση να δούν*

⁷ Για τον εντοπισμό των δημοσιευμάτων στις εφ. *Το Βήμα* και *Τα Νέα* αξιοποιήθηκε το Ιστορικό Ψηφιακό Αρχείο του ομίλου Alter Ego Media.

τούς λόγους και νά αναλύσουν τά αίτια πού τά προκαλοῦν. Σε αυτούς τους λόγους αποδίδει και την μεγάλη απήχηση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* στο κοινό των νέων. Με βάση τη δήλωση αυτή του Μ. Κουμανταρέα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι, αν όχι για όλη την ομάδα των 18, τουλάχιστον για τον ίδιο η έκδοση των *Κειμένων* αποτέλεσε μια έμμεση δημόσια συλλογική αντίσταση. Η πράξη αυτή επέτρεψε στους συγγραφείς να προβάλουν τις ιδέες και τις αξίες τους, να θέσουν εαυτούς απέναντι στην κυρίαρχη εξουσία, αμφισβητώντας τη θέση τους ως υποτελών σε καθεστώς λογοκρισίας, και τέλος να δοκιμάσουν την απήχισή της στην κοινωνία. Παράλληλα, δημιούργησε ένα πλαίσιο ιδεών για την κατανόηση του κόσμου, την αναγνώριση του εαυτού και των άλλων, αποτελώντας έναν οδηγό σκέψης για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον [Βόγλης 2022: 29].

Ακολουθούν δυο άρθρα, δημοσιευμένα και πάλι στο *Βήμα*, του Γ. Κουμάντου στις 4 και 6 Νοεμβρίου 1971, η προβληματική των οποίων απορρέει από τους αντιδικτατορικούς τόμους. Αφορμή για το πρώτο με τίτλο «*Η ελευθερία σάν αίτημα καί σάν πρόσχημα*» αποτέλεσαν τα κείμενα των Α. Ξύδη «*Σκέψεις πάνω στην πνευματική ελευθερία*» και Ρ. Ρούφου «*Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Σολζενίτσιν*», τα οποία δημοσιεύθηκαν στα *Νέα Κείμενα 1*. Κεντρική θεματική του άρθρου η σημασία της ελευθερίας για τον πνευματικό πολιτισμό και δευτερευόντως το ερώτημα εάν η πνευματική ελευθερία μπορεί να στρατευθεί. Παραθέτοντας τους Ρ. Ρούφο και Α. Ξύδη ο Γ. Κουμάντος στηλιτεύει τα νομοθετήματα που οριοθετούν την πνευματική ελευθερία παρεμποδίζοντας την άνθιση του πολιτισμού, αναφερόμενος προφανώς στο καθεστώς λογοκρισίας, και προκρίνει το ασυμβίβαστο της πολιτιστικής δημιουργίας. Στη συνέχεια προασπίζεται το δικαίωμα του πνεύματος να στρατευθεί ενάντια σε κάθε μορφής καταπίεση προκειμένου να μπορέσει να διαφυλάξει τη βασική προϋπόθεση της πνευματικής ζωής, την ελευθερία. Τις απόψεις αυτές ενστερνίζεται και ο Σ. Τσίρκας, από τους πρωτεργάτες των τόμων, όπως προκύπτει από δημοσίευμα της 9^{ης} Μαΐου 1972 στα *Νέα*. Παρά την απουσία ρητής αναφοράς στα εκδιδόμενα έργα ο Σ. Τσίρκας αποκαλύπτει την αιτία που οδήγησε στη συγγραφή τους αποδίδοντας στους μηχανισμούς λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας την *άναπηρία πού χτυπά τις δημιουργικές δυνάμεις τοῦ τόπου γιά πολλά χρόνια*. Φαίνεται, λοιπόν, πως τα εν λόγω δημοσιεύματα εκτός από δείκτες πρόσληψης και επιρροής των *Κειμένων* μπορούν να εκληφθούν, δεδομένων των απόψεων που εκθέτουν, ως έμμεση προβολή και υποστήριξη των εκδόσεων από την εφημερίδα, η οποία λειτουργούσε υπό τον ίδιο τρόπο περιστολής της ελευθερίας.

Το διάστημα από το 1973 και έπειτα κρίνεται σαφώς πλουσιότερο σε αναφορές, καθώς από τη συγκρότηση της κυβέρνησης Μαρκεζίνη έως την αποκατάσταση της δημοκρατίας επικρατούσε μια πιο χαλαρή άσκηση της λογοκρισίας σε μια απόπειρα φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος. Ενδεικτικά στις 2 Οκτωβρίου 1973 μεταφρασμένο και αναδημοσιευμένο άρθρο των Times στο *Βήμα* με τίτλο «Τά *Δεκαοχτώ Κείμενα* σε αγγλική μετάφραση. Κυκλοφορούν στις ΗΠΑ και την Αγγλία» αναγγέλλει την μεταφρασμένη έκδοση των *Δεκαοχτώ*. Σε αυτό τονίζεται τόσο το κοινό μέτωπο που συγκρότησαν οι έλληνες συγγραφείς, παρά τις διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις τους, απέναντι στο καθεστώς των συνταγματαρχών, όσο και η δυναμική αυτής της αντιστασιακής πράξης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται «είναι άμφιβολο αν η Δυτική Ευρώπη παρουσιάσει όπουδήποτε στρατευμένη λογοτεχνία τέτοιας σοβαρότητας με τέτοια δύναμη». Στη συνέχεια, στις 25 Δεκεμβρίου 1974 το *Βήμα* δημοσιεύει την αποτίμηση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* από τον Jacques Lacarrière. Πρόκειται για μετάφραση άρθρου από τη γαλλική *Le Monde*, το οποίο φέρει τον τίτλο «Απ' τον καταναγκαστικό λήθαργο στο ανανεωμένο μήνυμα. Η νεοελληνική λογοτεχνία μετά την επτάχρονη συμφορά». Στο κείμενο αυτό ο Jacques Lacarrière, που συμμετείχε στην έκδοση της γαλλικής μετάφρασης των τριών αντιδικτατορικών τόμων, χαρακτηρίζει τα *Κείμενα* «ένα ομαδικό μανιφέστο, που θα άποτελοῦσε μια μαρτυρία, για τούς Έλληνες και για τούς ξένους, τής υπάρχουσας πραγματικότητας στη χώρα και τής προσηλωσέως τους σ' όλες τις μορφές τής δημοκρατίας. Υποστηρίζει, μάλιστα, πως η δημοσίευσή τους αποτέλεσε εφελτήριο ώστε να πάσσουν τή σιωπή και άλλοι συγγραφείς⁸. Ακολουθούν δυο ακόμη άρθρα του 1987, το ένα από την δημοσιογράφο Έλενα Δ. Χατζηιωάννου και το δεύτερο από σπασμα από κείμενο του Κ. Ταχτσή στο Αφιέρωμα «Μετά είκοσι έτη: διανοούμενοι και δικτατορία». Πρόκειται, ουσιαστικά, για σύντομα χρονικά των εκδόσεων εμπλουτισμένα με περισσότερα στοιχεία για το παρασκήνιο των εκδόσεων, τα πρόσωπα που ενεπλάκησαν και τα προβλήματα που ανέκυψαν.

3. Συμπεράσματα

Κοινό τόπο αποτελεί πως η ιστορία του Τύπου τέμνεται με την Ιστορία εν γένει. Κατά τη μελέτη του ο ερευνητής δύναται να αντλήσει στοιχεία τόσο

⁸ Την ίδια άποψη εξέφρασε και ο Ο. Ελύτης σε συνέντευξή του στον Λ. Ζενάκο, η οποία δημοσιεύθηκε στην εφ. *Το Βήμα* στις 18.4.1972. Στην ερώτηση του δημοσιογράφου «Πώς αποφασίσατε να λύσετε τη σιωπή σας;» ο ποιητής είχε απαντήσει «Η αλήθεια είναι πάντως ότι τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* έπαιξαν έναν ρόλο σ' αυτή την απόφαση, έδωσαν τὸ πρώτο παράδειγμα».

από τα δημοσιεύματα όσο και από όσα σημειώνονται ακροθιγώς ή και παραλείπονται ολοκληρωτικά.

Τα αντιδικτατορικά έντυπα του εξωτερικού, κατά την περίοδο 1967–1974, γνώριζαν την άνθηση, ενημερώνοντας, χωρίς τον φόβο της λογοκρισίας, τους έλληνες μετανάστες / φοιτητές / (αυτό)εξόριστους αλλά και τη διεθνή κοινή γνώμη για τα πεπραγμένα της χούντας. Στον αντίποδα βρέθηκε ο Τύπος του εσωτερικού, ο οποίος παρά τη «φιλελευθεροποίηση» του καθεστώτος με την άρση της προληπτικής λογοκρισίας τον Οκτώβριο του 1969 φαίνεται να κινήθηκε μάλλον συντηρητικά.

Οι πενιχρές αναφορές, το διάστημα 1970–1972, στην πρώτη επίσημη συλλογική αντίδραση του πνευματικού κόσμου απέναντι στον κειμενικό αυταρχισμό (textual authoritarianism) [Van Dyck 2002: 41] της χούντας αποδεικνύουν, μάλλον, πως η παρατεταμένη περίοδος σιωπής αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα συνεργασίας Τύπου και λογοτεχνίας. Με την άρση της λογοκρισίας οι συνταγματάρχες αναδιαμόρφωσαν απλώς το πλαίσιο εξουσίας τους εντός του οποίου θα εκδηλώνόταν η αντίσταση και δημιουργήσαν παράλληλα νέα πεδία παρέμβασης. Ο φόβος των συλλήψεων, των βασανιστηρίων ακόμη και του εκτοπισμού περιόριζε τον αντικαθεστωτικό λόγο των δημοσιογράφων, οι οποίοι αναγκάστηκαν να ανακαλύψουν «ρωγμές», όπως το παιχνίδι των τίτλων, τη δημοσίευση πρακτικών του Κογκρέσου, τα σημεία στίξης στις επίμαχες εκφράσεις, ώστε να παραβιάσουν το «τείχος» της λογοκρισίας [Καψής 2010: 144]. Με άλλα λόγια, φαίνεται να υιοθέτησαν έναν υπαινικτικό τρόπο έκφρασης, μιμούμενοι την κατεύθυνση της λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου προς την αυτολογοκρισία. Εν ολίγοις Τύπος και Λογοτεχνία στην προσπάθειά τους να αντιστρατευθούν τον δικτατορικό λόγο αξιοποίησαν τροπικότητες που είχε ήδη θέσει υπό την υπηρεσία της η δικτατορία, αδυνατώντας να τοποθετηθούν σε άξονα διαφορετικό από αυτόν που είχε ήδη οικειοποιηθεί το καθεστώς [Παπανικολάου 2002: 446–460].

Από το 1973 και έπειτα, οπότε και οι συνθήκες άσκησης της δημοσιογραφίας βελτιώνονται και δεν προϋποθέτουν ανάληψη πολύ σοβαρών κινδύνων, τα φύλλα των εφημερίδων δίνουν χώρο στην λιγότερο περιορισμένη έκφραση. Ξεκινά, επομένως, στο δημόσιο λόγο μια σταδιακή αποτίμηση της λογοτεχνικής αντίστασης, η οποία στα χρόνια της Μεταπολίτευσης κορυφώνεται και παράλληλα διανθίζεται με τεκμήρια, μαρτυρίες και συνεντεύξεις των ανθρώπων που συνέβαλαν σε αυτή. Παύει, λοιπόν, ο Τύπος να αυτολογοκρίνεται και επιχειρεί να αποτυπώσει τα τραυματικά γεγονότα της συλλογικής μνήμης, ακόμη και μετά την πολιτειακή αλλαγή του 1974.

Βιβλιογραφία

- Αξελός Α. Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960–1981. Αθήνα: Στοχαστής, 2008.
- Αργυρίου Α. Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964–1974 μέχρι της ημέρες μας). Τόμ. Ζ'. Αθήνα: Καστανιώτης, 2007.
- Βόγλης Π. Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967–1974. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2022.
- Δεκαοχτώ Κείμενα. Αθήνα: Κέδρος, 1970.
- Καψής Γ. Ο Τύπος υπό καθεστώς λογοκρισίας // Γ. Κοτσιφός (επιμ.). Δικτατορία 1967–1974. Η έντυπη αντίσταση. Η Έκθεση Ντοκουμέντων. Τα πρακτικά της ημερίδας. Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερήσιων Εφημερίδων Μακεδονίας — Θράκης, 2010. Σ. 142–145.
- Νέα Κείμενα 1. Αθήνα: Κέδρος, 1971.
- Νέα Κείμενα 2. Αθήνα: Κέδρος, 1971.
- Παπανικολάου Δ. Η τέχνη της χειρονομίας: ξαναδιαβάζοντας τα Δεκαοχτώ Κείμενα // Νέα Εστία 1743, 2002. Σ. 444–460.
- Τσίτσελη Κ. Για τον Τσίρκα // Η Λέξη 136, 1996. Σ. 746–750.
- Φραγκόπουλος Θ. Δ'. Ένα κανίσκι για τον Στρατή Τσίρκα // Η Λέξη 136, 1996. Σ. 761–765.
- Van Dyck K. Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση (1967–1990). Αθήνα: Άγρα, 2002.

Censorship, Press and Literature: the case of the Eighteen Texts, New Texts 1 and New Texts 2

T. Polyzoidou

Democritus University of Thrace, Komotini, Greece
theopi.poliz@icloud.com

This paper presents part of the indexation from the newspapers *Vima* and *Nea* regarding the volumes of *Eighteen Texts*, *New Texts 1* and *New Texts 2*, which constituted the first collective act of intellectuals' resistance against the Regime of the Colonels. The primary aim is to record indicative publications (articles, memos, interviews) in order to emphasize on the presentation and reception of these three volumes from the newspapers

and secondly is to approach the relationship between writers and the Press in times of Totalitarianism.

Keywords: *Eighteen Texts, New Texts 1, New Texts 2, censorship, Press, resistance*

References

- Axelos L.* Ekdotiki drastiriotita kai kinisi ton ideon stin Ellada. Mia kritiki prosengisi tis ekdotikis drastiriotitas sta chronia 1960–1981. Athens: Stochastis, 2008.
- Argyriou A.* Istoría tis ellinikis logotechnias kai i proslipsi tis otan i dimokratia dokimazetai, yponomevetai kai katalyetai (1964–1974 mechri tis imeres mas). Vol. 7. Athens: Kastaniotis, 2007.
- Voglis P.* Dynamiki antistasi. Ypokeimenikotita, politiki via kai antidiktatorikos agonas 1967–1974. Athens: Alexandria, 2022.
- Dekaochto Keimena.* Athens: Kedros, 1970.
- Kapsis G.* O Typos ypo katestos logokrisias // G. Kotsifos (ed.). Diktatoria 1967–1974. I entypi antistasi. I Ekthesi Ntokoumenton. Ta praktika tis imeridas. Thessaloniki: Morfotiko idryma Enosis Syntakton Imerision Efimeridon Makedonias — Thrakis, 2010. P. 142–145.
- Nea Keimena 1.* Athens: Kedros, 1971.
- Nea Keimena 2.* Athens: Kedros, 1971.
- Papanikolaou D.* I techní tis cheironomias: xanadiavazontas ta Dekaochto Keimena // Nea Estia 1743, 2002. P. 444–460.
- Tsitseli K.* Gia ton Tsirka // I Lexi 136, 1996. P. 746–750.
- Fragkopoulos Th. D.* Ena kaniski gia ton Strati Tsirka // I Lexi 136, 1996. P. 761–765.
- Van Dyck K.* I Cassandra kai oi logokrites stin elliniki poiisi (1967–1990). Athens: Agra, 2002.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Α. Πράσινος

*Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Ελλάδα
andreaspr.27@gmail.com*

Η ελληνική τραγωδία διαθέτει ένα πλήθος παραδειγμάτων ακραίας έκφανσης της μητρότητας. Καταρχάς, στο έργο *Μήδεια* η ομώνυμη κεντρική ηρωίδα φθάνει στο αποκορύφωμα των εγκληματικών και ανήλικων πράξεων δολοφονώντας τα δύο της παιδιά προκειμένου να εκδικηθεί τον άντρα της, όπως η Πρόκνη στο έργο *Τηρέας* δολοφόνησε το γιο της, Ίτυ, και τον τάισε στο σύζυγο της, Τηρέα, για να τον εκδικηθεί για το βιασμό της αδερφής της. Η Αγαύη στο έργο *Βάκχαι*, η οποία έχοντας καταληφθεί από θεϊκή μανία διαμέλισε τον γιο, της Πενθέα. Τέλος, στην τριλογία της *Ορέστειας* η μητέρα Κλυταιμνήστρα έδωσε το γιο της, Ορέστη, για να μπορέσει να κυβερνήσει χωρίς αυτόν ως εμπόδιο μαζί με τον εραστή της.

Λέξεις-κλειδιά: μητρότητα, τραγωδία, Μήδεια, Πρόκνη, Αγαύη, Κλυταιμνήστρα, δολοφονία

1. Εισαγωγή

Στην αρχαία Ελλάδα και στον πολιτισμό που αυτή ανέπτυξε και ανέδειξε όλα αυτά τα χρόνια οι οικογενειακοί δεσμοί αποτελούν το κυριότερο εφελτήριο για την αρμονία και την αίσθηση της ισορροπίας ανάμεσα στους ανθρώπους. Τα μέλη των επιμέρους κοινωνιών συνδέονται μεταξύ τους κυρίως με συγγενικές και οικογενειακές σχέσεις και η οικογένεια λατρεύεται ως θεότητα με το όνομα Εστία, ενώ παράλληλα ακόμη και οι θεοί του Ολύμπου δεν αποτελούν τίποτα λιγότερο από μία αναπαράσταση της οικογένειας και των δεσμών που αναπτύσσονται στα μέλη αυτής. Κεκλεισμένων, ωστόσο, των θυρών φαίνεται ότι συχνά οι σχέσεις αυτές ανάμεσα στα μέλη δια-

ταράσσονται και επέρχεται μία ευρύτερη αναπροσαρμογή και αναμόρφωση της λειτουργίας της οικογένειας, γεγονός το οποίο έχουν αναδείξει σε μεγάλο βαθμό οι τραγικοί ποιητές της αρχαιότητας [Foley 2009: 53]. Η μεγαλύτερη βάση δίνεται στη σχέση των παιδιών με τη μητέρα τους, καθώς πρόκειται για μία μοναδική σχέση, η οποία απηχεί όχι μόνο στο ανθρώπινο φάσμα και σηματοδοτείται με την ένωση του βρέφους με τη μητέρα του στη μήτρα αλλά ακόμη και στο ζωικό βασίλειο. Αυτός είναι, άλλωστε, και ο λόγος που οι ψυχαναλυτές και ανάμεσα σε αυτούς και ο Sigmund Freud ανέπτυξε τη θεωρία του για την επίδραση που έχει η σχέση του ατόμου με τη μητέρα του στην καθημερινή του ζωή και το χαρακτήρα του [Blondell 2002: 16].

Αυτό το θέμα, λοιπόν, απασχόλησε την τραγωδία με αποτέλεσμα σε έργα που εντάσσονται σε αυτό το δραματικό είδος να παρατηρούνται πολλές και ενδιαφέρουσες οπτικές της μητρότητας, οι οποίες συχνά αποκλίνουν σε μεγάλο βαθμό από τον κλασικό ορισμό της οικογένειας και του μητρικού ενστίκτου, όπως έχει καθιερωθεί στην ανθρώπινη σκέψη.

2. Η δολοφονία του τέκνου ως έκφραση της εκδίκησης της μητέρας-γυναίκας

Ο Αισχύλος ως ο αρχαιότερος εκ των τριών αυτών τραγικών ποιητών αποτύπωσε για πρώτη φορά το μοντέλο της σκληρής μητέρας στην τριλογία της Ορέστειας. Ήδη από το πρώτο έργο (με τίτλο *Αγαμέμνων*) ο συγγραφέας προσπαθεί να σκιαγραφήσει το χαρακτήρα αυτής της ζοφερής γυναίκας-βασίλισσας. Πληγωμένη από τη συμπεριφορά του άντρα της, ο οποίος στο παρελθόν την είχε βιάσει, και παράλληλα όντας παραπλανημένη από τον νέο της ερωτικό σύντροφο, Αίγισθο, επιδιώκει να διατηρήσει την εξουσία του βασιλείου της και να αφανίσει τον Αγαμέμνονα. Εμπόδιο στο σχέδιο της ήξερε πως θα αποτελούσε εξαρχής ο γιος της, Ορέστης, ενώ οι αδερφές του Ηλέκτρα και Ιφιγένεια δεν λειτουργούν ως τροχοπέδη για τα σχέδια της βασίλισσας. Προκειμένου να ξεπεράσει αυτό ακριβώς το πρόβλημα η Κλυταμνήστρα αποφασίζει να διώξει από πολύ μικρό τον Ορέστη από το παλάτι και να τον στείλει στο βασιλιά της Φωκίδας, Στρόφιο, αμέσως μετά την αναχώρηση του Αγαμέμνονα για την Τροία. Η ίδια δεν φαίνεται να διακατέχεται από κάποιο μητρικό φίλτρο και δεν μετανιώνει για την πράξη της, αλλά αντιθέτως κατασκευάζει ένα σκηνικό που ανταποκρίνεται πλήρως στην επιθυμία της να διατηρήσει την εξουσία σκοτώνοντας τον Αγαμέμνονα. Η επιλογή της να απομακρύνει από το παλάτι το νεαρό γιο της έχει διττό σκοπό: από τη μία πλευρά γνωρίζοντας ότι κάποια στιγμή θα γυρίσει ο Αγαμέ-

μνονας και θα διεκδικήσει τη θέση του στο παλάτι ως βασιλιάς με τη βοήθεια του γιου του προσπαθεί να απομακρύνει τον Ορέστη που ως άντρας και διάδοχος του θρόνου θα σταθεί στο πλευρό του πατέρα του και θα αντιτεθεί στον Αίγισθο και την ίδια και αφετέρου καταφέρνει να απαλλαχθεί από έναν δεύτερο κίνδυνο: τη διεκδίκηση του θρόνου από τον ίδιο της το γιο [Wolfe 2009: 700–702].

Η συμπεριφορά της είναι πλήρως ωφελιμιστική και φαίνεται μέσα από τη δράση της πως αντιμετωπίζει το γιο της σαν έναν εχθρό που θα προσπαθήσει να της καταστρέψει τα σχέδια και ο οποίος όπως ο πατέρας του εποφθαλμιά τη θέση που η ίδια έχει πλέον αποκτήσει στο παλάτι και τη χώρα των Μυκηνών. Απεκδύεται στην ουσία κάθε αίσθημα μητρικού ενστίκτου και φροντίδας και προσπαθεί να απομακρύνει όσο το δυνατόν περισσότερο το νεαρό γιο της, ο οποίος έχει πλέον λάβει τη μορφή του μέλλοντα εξοντωτή, που όπως πολύ σωστά πιστεύει η ίδια θα ταχθεί με το μέρος του δεύτερου αρσενικού μέσα στο παλάτι, του Αγαμέμνονα. Ο Ορέστης, δηλαδή, στο πρόσωπο και το μυαλό της Κλυταιμνήστρας παύει να είναι το αθώο της σπλάχνο, το οποίο καλείται να προστατεύσει και να το βοηθήσει να εξελιχθεί και να αποκτήσει μία υπέροχη ζωή όντας ένα βασιλόπουλο και ο συνεχιστής του θρόνου και της κληρονομιάς του βασιλείου του Μυκηνών. Αντιθέτως, εμπερικλείει στο πρόσωπο του τα εξής τρία χαρακτηριστικά:

α) ο άνδρας που αντιβαίνει στη γυναικεία της φύση και ο οποίος υποστηρίζοντας το άλλο ανδρικό μέλος της οικογένειας, τον Αγαμέμνονα, θα προσπαθήσει να τον βοηθήσει και θα καθυποτάξει τη μητέρα του ως κατώτερη ανατρέποντας τη βασιλεία και την εξουσία της οδηγώντας την στον πλήρη υποβιβασμό και συμβάλλοντας στη θανάτωση του νέου της εραστή, Αίγισθου.

β) ο ξένος πολεμιστής, όπως εμφανίζεται στο έργο *Χοηφόροι*, ο οποίος επιθυμεί να αποτρέψει τα σχέδια της και ως παρείσακτος παρεισφρέει μέσα στο παλάτι και επιδιώκει να ανατρέψει τη βασιλική της εξουσία και να περιορίσει τη δράση της όχι απλώς αφαιρώντας την εξουσία από την ίδια αλλά και εποφθαλμιώντας ως κληρονόμος του πατέρα του την άσκηση αυτής υιοθετώντας την βασιλική στάση που μέχρι τώρα είχε η ίδια και σταδιακά μετατρέπεται στον εχθρό που πολιορκεί τη γη της και το βασίλειο της και για αυτόν ακριβώς το λόγο η ίδια είναι υποχρεωμένη να αμυνθεί και να προστατεύσει το παλάτι και τους υπηκόους της [Kittelä 2009: 126–127]. Αν και η ίδια τον έδωξε μακριά σε μία απονενομημένη προσπάθεια να τον περιορίσει και να μην του επιτρέψει να επέμβει στο σχέδιο δολοφονίας του Αγαμέμνο-

να και στη διατήρηση του βασιλικού τίτλου καθιστώντας τον ξένο, τον αντιμετώπιζει εξ αρχής ως τέτοιο και κατ' επέκταση ενισχύει αυτήν ακριβώς την ταυτότητα του ήρωα.

γ) ο άνους τιμωρός της που μην κατανοώντας λόγω της ηλικίας και της φύσης του δεν δύναται να αντιληφθεί το κακό που έχει προξενήσει στην ίδια και για αυτό το λόγο είναι αναμενόμενο να στραφεί εναντίον της και να εμποδίσει την τελική φάση του δόλιου σχεδίου της. Ανάλογη απρονοησία και αδυναμία αντίληψης καταλογίζει φυσικά και στην Ηλέκτρα στην ομώνυμη τραγωδία [Anderson 1929: 139].

Η Κλυταιμνήστρα, επομένως, βλέπει τον Ορέστη στην τριλογία της *Ορέστειας* ως τον «γιο του άντρα της» και όχι ως και δικό της τέκνο, με αποτέλεσμα όντας σε μία ευρύτερη ψευδαίσθηση να αντιμετωπίζει όλα της τα παιδιά ως εχθρούς και ως προσκολλημένα στον πατέρα τους πρόσωπα που δεν αγαπούν και δεν στηρίζουν τη μητέρα της και, επομένως, προδομένη όπως νιώθει αντιδρά και η ίδια με έναν σκληρό και απάνθρωπο τρόπο απέναντι τους. Παρά τα συναισθήματα της αυτά, βέβαια, η ίδια δεν προβαίνει στη θανάτωση κανενός εκ των απογόνων της σε αντίθεση με το γιο της Ορέστη. Η αιτία που αποφεύγει αυτήν την πράξη ο Αισχύλος σχετίζεται πιθανόν με το ακροατήριο, το οποίο ήδη έχει ταραχθεί με τη σχέση που παρουσιάζει ο ποιητής επάνω στη σκηνή ανάμεσα σε μία μητέρα και έναν γιο και πιθανόν μία τόσο έντονη έξαρση της συμπεριφοράς της θα απέφερε άλλους είδους αποτελέσματα και αντιδράσεις από το κοινό [Betensky 1978: 22–24].

Αυτό που δεν τόλμησε να κάνει ο Αισχύλος — ή απλώς δεν θέλησε — αποφασίζει να πραγματοποιήσει ο Ευριπίδης λίγο αργότερα με το έργο του *Μήδεια*. Η πλοκή και οι αντιδράσεις της πρωταγωνίστριας είναι λίγο-πολύ αντίστοιχες, με τον Ιάσωνα να προδίδει τον έρωτα της και να αδιαφορεί για τη βοήθεια που τόσες φορές του παρείχε και να λειτουργεί ωφελμιστικά έχοντας προσφύγει στην αγάπη μίας άλλης πριγκιποπούλας. Το μίσος, ωστόσο, της Μήδειας δεν βαραίνει τόσο τα παιδιά της που άλλωστε δεν θεωρούνται υπεύθυνα για την κατάσταση που έχει επέλθει και τα προβλήματα που βαραίνουν τον οίκο της, αλλά αντιθέτως η οργή της συσσωρεύεται και πλήττει το σύζυγο της, Ιάσωνα [Stalpaert 2007: 80–82]. Τα παιδιά της, λοιπόν, είναι απλώς σε αυτήν την περίπτωση οι παράπλευρες απώλειες που εντοπίζονται σε κάθε είδους αμμιμαχία ή έχουν έναν πιο ιδιάζοντα ρόλο στο έργο;

Η διεθνής έρευνα τείνει να προτείνει την υιοθέτηση της άποψης πως τα παιδιά της αποτελούν ακριβώς τα θύματα μιας ιστορίας μίσους ανάμεσα σε ένα ζευγάρι και η θανάτωση τους στην οποία προβαίνει η ηρωίδα

είναι αποτέλεσμα της τύφλωσης της λόγω της απογοήτευσης που έχει λάβει από τον Ιάσωνα και του θυμού της για τον τρόπο που της φέρθηκε. Κατά την προσωπική μου άποψη, ωστόσο, το ζήτημα είναι αρκετά πιο περίπλοκο. Πράγματι, ο μονόλογος της Μήδειας πριν θανατώσει τα παιδιά της είναι άκρως τραγικός και φανερώνει μία μητέρα σε έντονη ψυχική και συναισθηματική φόρτιση, η οποία δεν επιθυμεί φυσικά να προβεί σε αυτό το απονευσμένο διάβημα, αλλά η ένταση της στιγμής και η πίεση που αισθάνεται την ωθούν σε παρορμητικές και άκρως λανθασμένες αποφάσεις. Ωστόσο, τα παιδιά της δεν αποκτούν στο έργο απλώς τη θέση του θύματος της μανίας της, αλλά εν αγνοία τους καθίστανται οι μετουσιωτές της τιμωρίας του άντρα της μεταφέροντας τον εμποτισμένο με δηλητήριο χιτώνα στη νέα σύντροφο του πατέρα τους. Χωρίς να το γνωρίζουν και χωρίς βέβαια να το επιθυμούν γίνονται συνεργοί στο έγκλημα και η Μήδεια ως μητέρα βάφει έμμεσα τα χέρια τους με αίμα [Horman 2008: 174]. Η οργή της και η επιθυμία της να εκδικηθεί είναι τόσο έντονες μέσα στο έργο, ώστε δεν διστάζει να εντάξει τα ίδια της τα παιδιά στο σχέδιο δολοφονίας του πατέρα τους. Οι οπτικές σε αυτήν την περίπτωση είναι δύο: από τη μία πλευρά τα αντιμετωπίζει ως «γιους του πατέρα τους» και προσπαθώντας να προκαλέσει το μέγιστο πόνο στον Ιάσωνα δολοφονεί τα αγαπημένα του τέκνα αδιαφορώντας για το γεγονός πως τα γέννησε η ίδια, ενώ από την άλλη πλευρά είναι τα θύματα μιας μανίας που έχει τυφλώσει το νου της και η οποία την έχει οδηγήσει στην άτη και μαζί στη τίσιν καθώς χάνει από τα ίδια της τα χέρια το μεγαλύτερο δώρο κάθε ανθρώπου, τα ίδια της τα τέκνα.

Μία τρίτη, όμως, οπτική της δράσης της θα μπορούσε να ειπωθεί-διαμορφωθεί σε αυτήν την περίπτωση: το ενδιαφέρον και ο φόβος της για το μέλλον των παιδιών της έρχονται να προστεθούν στο μίσος της για τον Ιάσωνα και την οδηγούν και τα δύο αυτά δεδομένα ως συνοδοιπόροι να δολοφονήσει τους δύο της γιους. Γνωρίζει πως μόλις ανακαλυφθεί η αλήθεια για το θάνατο της νέας συντρόφου του Ιάσωνα οι κατηγορίες θα βαρύνουν και τα παιδιά της που μετέφεραν το χιτώνα που έκαψε ζωντανή τη μητριά τους. Σε μία προσπάθεια, επομένως, να προστατεύσει αυτά από τη δίκη και τις κατηγορίες που θα επέλθουν από τους συμπολίτες τους και να εκδικηθεί ταυτόχρονα και τον πρώην σύζυγο της μεταβαίνει στη δολοφονία των παιδιών της. Σε αυτήν την περίπτωση, η μητρότητα και η δράση της ως μητέρα δεν είναι άκρως και απόλυτα βάνουση και μέσα στην όλη στάση της εμπερικλείεται και το αντίστοιχο ενδιαφέρον για τα παιδιά της και την τύχη τους.

Όποια και να είναι η οπτική με την οποία επιθυμεί κανείς να κατανοήσει τη δράση της, ένα είναι το βέβαιο: λυπάται για το χαμό των παιδιών της και οδύρεται για την πράξη της, γεγονός που δείχνει πως δεν έχει απωλέσει σε καμία περίπτωση πλήρως το μητρικό της φίλτρο [Foley 2009: 127].

Το περιεχόμενο αυτό της θανάτωσης ενός παιδιού από μία μητέρα για την επίτευξη της εκδίκησης του πατέρα αναπαριστά και ο νεότερος των τραγικών ποιητών, Σοφοκλής, στη χαμένη τραγωδία του *Τηρέας*, η οποία σώζεται μόνο αποσπασματικά. Στην τραγωδία στον βασιλιά της Θήβας Τηρέα δίνεται ως σύζυγος η Πρόκνη κόρη του βασιλιά των Αθηνών, με τον οποίο και αποκτά ένα γιο, τον Ίτυ. Σε ένα ταξίδι του ο Τηρέας βίασε την αδερφή της Πρόκνης, Φιλομήλα, και της έκοψε τη γλώσσα για να μην αποκαλύψει το φρικτό έγκλημα. Η Φιλομήλα ύφανε την ιστορία σε ένα μεγάλο πανί το οποίο και δώρισε στην Πρόκνη. Προκειμένου να εκδικηθεί η ίδια το σύζυγο της για το έγκλημα που διέπραξε κατά της αδελφής της, σκότωσε το γιο της, Ίτυ, τον μαγείρεψε και τον σέρβιρε για δείπνο στον Τηρέα, ο οποίος αφού ευχαριστήθηκε το δείπνο του κατάλαβε έπειτα ότι είχε μόλις καταβροχθίσει το γιο του κυνηγώντας τις δύο γυναίκες για να τις σκοτώσει, με αποτέλεσμα όλο να μετατραπούν σε πτηνά [Fitzpatrick 2001: 98–99].

Δυστυχώς, τα αποσπάσματα που διαθέτουμε από την εν λόγω τραγωδία είναι πολύ περιορισμένα και δεν επιτρέπουν την τόσο ενδελεχή και εις βάθος κατανόηση της στάσης της Πρόκνης ως μητέρας. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά πάντως είναι πως η ίδια δεν φαίνεται να ένιωσε τύψεις για το φονικό και προέβη σε μία πολύ σκληρή τιμωρία εναντίον του συζύγου της. Δεν αποφάσισε να σκοτώσει τα παιδιά της όπως έκανε η Μήδεια, αλλά αντιθέτως θέλησε να μαγειρέψει το γιο της και να τον σερβίρει ως δείπνο στον πατέρα του, ώστε ο τελευταίος να υποστεί τη μέγιστη και πιο φρικτή τιμωρία που θα μπορούσε. Το μυαλό της έχει τυφλωθεί πλήρως από την φοβερή πράξη του Τηρέα και όλο της πλέον το ενδιαφέρον είναι στραμμένο στην εκδίκηση του εν λόγω προσώπου, την οποία και προετοιμάζει με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίσει πως ο άνδρας της θα δεχθεί το πιο ισχυρό πλήγμα. Ο γιος της δεν είναι το πρόσωπο που την ενδιαφέρει τελικά τόσο πολύ στην εν λόγω τραγωδία και αντιμετωπίζεται καθαρά ως μέσο για την εκδίκηση της. Δεν αποτελεί το «γιο του πατέρα του» και για αυτό το λόγο δεν έχουν υπάρξει και η αντίστοιχες μελέτες εκ μέρους των ερευνητών που να αποδεικνύουν κάτι τέτοιο. Ο Ίτυς νοείται απλώς και μόνο ως ένα εργαλείο που έχει η Πρόκνη στα χέρια της και το οποίο χρησιμοποιεί για να καταστρέψει και να τιμωρήσει τον Τηρέα.

Ο Σοφοκλής ως ο πιο ανατρεπτικός και τολμηρός λόγω και της ηλικίας του αποφασίζει να αποδώσει με ωμότητα την πράξη της ηρωίδας έχοντας εμπνευστεί από τα Θυέστια δείπνα και με λεπτομέρεια περιγράφει ακριβώς τη δολοφονία και το σερβίρισμα του δείπνου στον Τηρέα. Βασικό θέμα και στόχος είναι απλώς να πληρώσει ο Τηρέας για το έγκλημα που διέπραξε στην αδερφή της και όχι η αποτύπωση της μητρικής της στάσης. Για αυτόν ακριβώς το λόγο και στο απόσπασμα που σώζεται εντοπίζεται μία λακωνικότητα και μία κυνικότητα. Η μόνη περίπτωση στην οποία μπορεί κάποιος να αντιληφθεί ψήγματα θλίψης εκ μέρους της μητέρας-δολοφόνου είναι το τέλος της τραγωδίας, όπου η Πρόκνη μεταμορφωμένη πλέον σε αηδόνι θρηνεί διαρκώς με το τραγούδι της για το χαμένο της γιο και γενικότερα για την οικογένεια που δεν μπόρεσε να δημιουργήσει λόγω της προδοσίας του συζύγου της με την εγκληματική του αυτή πράξη [Dona 2020: 74].

3. Η δολοφονία του τέκνου ως αποτέλεσμα θεϊκής ψευδαίσθησης

Για την περίπτωση άμεσης θανάτωσης τέκνου από τη μητέρα κάνει λόγο ο Ευριπίδης και στην τραγωδία του *Βάκχες*. Η Αγαυή αποτελεί την πρωταγωνίστρια της ιστορίας, η οποία έρχεται σε αντιπαράθεση με το γιο της και βασίλεια της Θήβας, Πενθέα, σχετικά με τη λατρεία του Διονύσου. Η ίδια αποτελεί μία πιστή γυναίκα που ακολουθεί το Διόνυσο μετά την έλευση του στην περιοχή με ανθρώπινη μορφή και η ίδια μετατρέπεται σε Βάκχα. Αν και επιδιώκει με κάθε τρόπο να πείσει το γιο της για την αλήθεια των λεγομένων της και τον παροτρύνει να ακολουθήσει και αυτός το θεό και να πάψει να τον εχθρεύεται, ο Πενθέας διατηρεί απέναντι στον Διόνυσο μια αρνητική στάση και υποστηρίζει πως πρόκειται για έναν ψεύτη που δεν είναι ο πραγματικός θεός και απαγορεύει τη λατρεία του στη Θήβα. Μετά από την τύφλωσή του νου του χάρη στη δράση του Θεού ντύνεται και ο ίδιος γυναίκα — Βάκχα και μεταβαίνει στο βουνό για να δει ιδίως όμμασι τα λατρευτικά όργανα των ακολούθων του Διονύσου.

Ακριβώς σε αυτό το σημείο ο Αγαυή έχοντας λάβει το θεϊκό οίστρο και θεωρώντας πως βλέπει μπροστά της ένα λιονταράκι καλεί όλες τις Βάκχες να επιτεθούν και να το ξεσκίσουν [Perris 2011: 51]. Η ίδια το διαμελίζει και φέρει ως τρόπαιο το κεφάλι του νεαρού Πενθέα έχοντας την ψευδαίσθηση ότι έχει στα χέρια της ένα θήραμα και περήφανη πηγαίνει στο παλάτι για να επιδείξει αυτό το λάφυρο και στους υπόλοιπους παρευρισκόμενους.

Η Αγαυή, λοιπόν, σε αυτήν την τραγωδία διαδραματίζει έναν αντιφατικό και παράλληλα πολύ ενδιαφέροντα ρόλο. Είναι η κλασική μητέρα που ενδια-

φέρεται για το γιο της και παρά το γεγονός πως είναι βασιλιάς και επομένως νομικά ανώτερος της δεν σταματά να μεριμνά για την ζωή του. Καταλαβαίνει από ωρίς ότι ο γιος της θα τιμωρηθεί για την ασέβεια και την ύβρη του απέναντι στο θεό Διόνυσο και για αυτόν ακριβώς το λόγο επιδιώκει να μεταβάλει τη στάση του και να τον πείσει ότι θα πρέπει να ακολουθήσει το νέο αυτό θεό. Ακόμη και όταν ο ίδιος της φέρεται αποδοκιμαστικά και την διώχνει σαν πλανεμένη και σαν να μην έχει καταλάβει την πραγματική ουσία των πραγμάτων έχοντας ξεγελαστεί από τον ψευδο-Διόνυσο η ίδια εξακολουθεί να φροντίζει για το παιδί της και με κάθε τρόπο θέλει να το βοηθήσει να σωθεί και να μην εμπλακεί σε μία κατάσταση τιμωρίας, όπως θα γίνει στο τέλος του έργου.

Η μητέρα αυτή, λοιπόν, που έχει ενστερνιστεί πλέον τη λατρεία του Διονύσου και επιθυμεί να την αποδώσει και στο γιο της θα μεταβάλει το ρόλο της μέσα στο έργο και ο Ευριπίδης θα την καταστήσει μία φόνισσα του ίδιου της του παιδιού. Είναι αυτή που ηγείται της επίθεσης κατά του λιονταριού-Πενθέα και αυτή που διαμελίζει το σώμα του μεταφέροντας το κεφάλι του ως τρόπαιο στο βασιλικό παλάτι μην έχοντας αντιληφθεί την πράξη της. Σε κανένα σημείο του έργου δεν φαίνεται να επιδιώκει να εκδικηθεί το γιο της για τις προσβολές και τη λανθασμένη στάση του και στην πραγματικότητα πραγματοποιεί ό,τι είναι ανθρωπίνως δυνατόν για να τον στρέψει προς τη σωστή κατεύθυνση [Schechner 1968: 419–424]. Η επιλογή του Ευριπίδη να είναι αυτή το πρόσωπο που θα δολοφονήσει τον Πενθέα διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες ηρωίδες των τραγωδιών που σκότωσαν τα παιδιά τους για εκδίκηση ή θέλοντας να επιτύχουν άλλους στόχους. Η Αγαυή είναι εκείνο το τραγικό πρόσωπο που χάνει τον αγαπημένο της γιο από τα ίδια της τα χέρια όντας σε μία ψευδαίσθηση και έχοντας αναθεωρήσει τους ρόλους των δύο ηρώων ως του θηρευτή και του θηράματος. Παρά το γεγονός αυτό η τραγικότητα στην μητρική της μορφή εντείνεται ακόμη περισσότερο αν αναλογιστεί κανείς και το γεγονός πως είναι η μόνη από όλες τις δοθείσες-σωζόμενες τραγωδίες που μεταφέρει μέλος του σώματος του παιδιού της ως τρόπαιο μην μπορώντας να κατανοήσει τι κρατάει στην πραγματικότητα στα χέρια της [Melchinger 2009: 24–28]. Η λύπη που προκαλεί στο θεατή και σύγχρονο αναγνώστη η δράση της είναι πολύ εντονότερη από όλες τις άλλες μητέρες, εφόσον η ίδια παρόλο που δεν επιθυμούσε την θανάτωση του τέκνου της διακαώς παράλληλα επεδίωκε αυτήν την πράξη λόγω του θεϊκού οίστρου που αλλοίωνε την πραγματικότητα και δημιουργούσε κατ'επίκληση επίπλαστες εικόνες στην ίδια.

Διαδραματίζει, επομένως, στο έργο ένα διττό ρόλο: αφενός της μητέρας-υποστηρίκτριας που επιδιώκει να στηρίξει και να συμπαρασταθεί στο παιδί της παρά την εξουσία που αυτό διαθέτει ως βασιλιάς και αφετέρου της μητέρας-τιμωρού, η οποία έχοντας αλλοιωμένη συνείδηση και σκέψη μετατρέπεται σε τιμωρό του ίδιου της του γιου σκοτώνοντας τον και έτσι ανακαλεί στο μυαλό των αναγνωστών και των θεατών του αρχαίου δράματος τις περιπτώσεις όλων των άλλων γυναικών που δολοφόνησαν τα τέκνα τους για να εκδικηθούν και να τιμωρήσουν κάποιον άλλον άνδρα (το σύζυγο τους ή αντίστοιχα το σύζυγο και τα παιδιά τους μαζί). Αποτελεί δηλαδή ένα αντιστραμμένο και εξελιγμένο τρίγωνο της Μήδειας, καθώς η Αγαυή πρώτα δολοφονεί χωρίς να το θέλει τον άτυχο Πενθέα και έπειτα μεταφέρει το κεφάλι του στο παλάτι, όπου και θρηνεί σε αντίθεση με τη Μήδεια που προοικονομεί το θάνατο των τέκνων της μέσα από το θρηνητικό της μονόλογο και την οίμωγή που εκφράζει σε αυτόν για το έγκλημα που πρόκειται να διαπράξει λίγο αργότερα [Weaver 2009: 30–31].

4. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, οι αρχαίοι Έλληνες τραγικοί προχώρησαν σε μία αποτύπωση της γυναικείας φύσης και μητρότητας μέσα από τα έργα τους, στα οποία φαίνεται πως απεικονίζουν μία βίβανυση και αρνητική οπτική αυτού του ζητήματος. Οι μητέρες μετατρέπονται σε γυναίκες που σε μία προσπάθεια να εκδικηθούν τους συζύγους τους και να διατηρήσουν όσα κατάφεραν να αποκτήσουν μετά από αρκετό κόπο χρησιμοποιούν τα παιδιά τους ως εργαλεία τιμωρίας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι ψευδαισθήσεις που έχουν δημιουργηθεί στις ίδιες τις ωθούν σε φρικτά εγκλήματα και τις οδηγούν κατ' επέκταση να πιστεύουν πως η δολοφονία των τέκνων τους αποτελεί το μόνο μέσο λύτρωσής τους. Αυτή η επιλογή των ποιητών οξύνεται με την πάροδο του χρόνου και καθώς τα γραμματειακά κείμενα μεταβαίνουν ανά τους αιώνες και συγγράφονται από νέους και πιο πρωτοποριακούς ποιητές, όπως ο Ευριπίδης ή ο Σοφοκλής, με αποτέλεσμα η ωμότητα των πράξεων να είναι εντονότερη και οι μητέρες να μετατρέπονται σε βίβανυσα πρόσωπα ικανά να πράξουν οτιδήποτε για να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες τους και να επιτύχουν τα σχέδια τους. Ωστόσο, κάθε πράξη των γυναικών αυτών συνδέεται και με την θλίψη ή την απογοήτευση τους, με αποτέλεσμα να διαπλέκεται η αίσθηση του καθήκοντος που αισθάνονται με αυτήν του εγκλήματος και επέρχεται κατ' επέκταση μία ανάμειξη στοιχείων όσον αφορά στις διάφορες δράσεις των γυναικών. Η αποτύπωση μιας καθαρής οπτικής, λοιπόν, κρίνεται αδύνατη

καθώς όλες οι μητέρες εμφορούνται και τον τίτλο της γυναίκας, γεγονός που περιλαμβάνει ποικίλες συνιστώσες και συναισθηματικά ερείσματα καθορίζοντας ταυτοχρόνως και τις επιλογές τους.

Βιβλιογραφία

- Anderson F. M. B.* The character of Clytemnestra in the Agamemnon of Aeschylus // Transactions and Proceedings of the American Philological Association 60, 1929. P. 136–154.
- Betensky A.* Aeschylus' Oresteia: the power of Clytemnestra // Ramus 7(1), 1978. P. 11–25.
- Blondell R., Gamel M. K., Rabinowitz N. S., Vivante B. (eds.)*. Women on the edge: Four plays by Euripides. New York: Routledge, 2002.
- Dova S.* Procne, Philomela, And The Voice Of The Peplos // Arethusa 53(2), 2020. P. 69–88.
- Fitzpatrick D.* Sophocles' Tereus // The Classical Quarterly 51(1), 2001. P. 90–101.
- Foley H. P.* Female acts in Greek tragedy. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Hopman M.* Revenge and Mythopoiesis in Euripides' "Medea" // Transactions of the American Philological Association 138(1), 2008. P. 155–183.
- Kittelä S. I.* The Queen Ancient and Modern: Aeschylus' Clytemnestra // New voices in classical reception studies 4, 2009. P. 123–137.
- Melchinger S.* The Bacchae // H. Bloom, B. Hobby (eds.). The Grotesque. New York: Infobase Publishing, 2009. P. 23–32.
- Perris S.* Perspectives on Violence in Euripides' Bacchae // Mnemosyne 64(1), 2011. P. 37–57.
- Schechner R.* In Warm Blood: "The Bacchae" // Educational Theatre Journal 20(3), 1968. P. 415–424.
- Stalpaert C.* The failure of intellectual memory: Antigone, Clytemnestra and Medea in "Mind the Gap" // L. Van Heteren et al. (eds.). Ornamenten van Het Vergeten. Vol. 3. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007. P. 75–87.
- Weaver B.* Euripides' "Bacchae" and Classical Typologies of Pentheus' "Sparagmos", 510–406 BC // Bulletin of the Institute of Classical Studies 52(1), 2009. P. 15–43.
- Wolfe R. M.* Woman, tyrant, mother, murderess: An exploration of the mythic character of Clytemnestra in all her forms // Women's Studies 38(6), 2009. P. 692–719.

Motherhood issues in ancient Greek tragedy

A. Prasinος

*National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece
andreaspr.27@gmail.com*

Greek tragedy has a multitude of examples of extreme manifestation of motherhood. First, in the play *Medea* the eponymous central heroine reaches the height of criminal and juvenile acts by murdering her two children in order to avenge her husband, just as Procne in the play *Tereas* murdered her son, Ity, and fed him to her husband, Tereas, to take revenge on him for raping her sister. Agave in the play *Bacchae*, who, seized with divine fury, dismembered Penthea's son. Finally, in the *Oresteia* trilogy the mother Clytemnestra banished her son, Orestes, so that she could rule without him as a hindrance along with her lover.

Keywords: *motherhood, tragedy, Medea, Procne, Agave, Clytemnestra, murder*

References

- Anderson F. M. B.* The character of Clytemnestra in the Agamemnon of Aeschylus // Transactions and Proceedings of the American Philological Association 60, 1929. P. 136–154.
- Betensky A.* Aeschylus' Oresteia: the power of Clytemnestra // Ramus 7(1), 1978. P. 11–25.
- Blondell R., Gamel M. K., Rabinowitz N. S., Vivante B. (eds.)*. Women on the edge: Four plays by Euripides. New York: Routledge, 2002.
- Dova S.* Procne, Philomela, And The Voice Of The Peplos // Arethusa 53(2), 2020. P. 69–88.
- Fitzpatrick D.* Sophocles' Tereus // The Classical Quarterly 51(1), 2001. P. 90–101.
- Foley H. P.* Female acts in Greek tragedy. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Hopman M.* Revenge and Mythopoiesis in Euripides' "Medea" // Transactions of the American Philological Association 138(1), 2008. P. 155–183.
- Kittelä S. I.* The Queen Ancient and Modern: Aeschylus' Clytemnestra // New voices in classical reception studies 4, 2009. P. 123–137.

- Melchinger S.* The Bacchae // H. Bloom, B. Hobby (eds.). The Grotesque. New York: Infobase Publishing, 2009. P. 23–32.
- Perris S.* Perspectives on Violence in Euripides' Bacchae // *Mnemosyne* 64(1), 2011. P. 37–57.
- Schechner R.* In Warm Blood: “The Bacchae” // *Educational Theatre Journal* 20(3), 1968. P. 415–424.
- Stalpaert C.* The failure of intellectual memory: Antigone, Clytemnestra and Medea in “Mind the Gap” // L. Van Heteren et al. (eds.). *Ornamenten van Het Vergeten*. Vol. 3. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007. P. 75–87.
- Weaver B.* Euripides' “Bacchae” and Classical Typologies of Pentheus' “Sparagmos”, 510–406 BC // *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 52(1), 2009. P. 15–43.
- Wolfe R. M.* Woman, tyrant, mother, murderess: An exploration of the mythic character of Clytemnestra in all her forms // *Women's Studies* 38(6), 2009. P. 692–719.

Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ *ΝΤΑΜΑ ΠΙΚΑ* ΤΟΥ Α. Σ. ΠΟΥΣΚΙΝ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ Η ΤΟ ΚΥΝΗΓΙ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ «ΕΑΥΤΟΥ»

Σ. Σ. Τούλιος

Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, Ελλάδα
stoulios@upatras.gr

Στην παρούσα μελέτη διερευνάται η πρόσληψη της *Ντάμα Πίκα* του Αλέξανδρου Πούσκιν στο μεσοπολεμικό λογοτεχνικό-ιστορικό περιβάλλον. Σταθμό μας αποτελεί η εκ μέρους του λόγιου και δημοσιογράφου Χαράλαμπου Άννινου (1852–1934) μετάφρασή της στα 1919 από την εκδοχή του Προσπέρ Μεριμέ. Συγκεκριμένα, μας ενδιαφέρει το ζήτημα των όψεων του διηγήματος που ανταποκρίνονται στο περιβάλλον «ατομικής» ασφυξίας και διεκδίκησης για επιβίωση και κοινωνική άνοδο που επικρατεί στην Ελλάδα του πρώιμου Μεσοπολέμου.

Λέξεις-κλειδιά: Πούσκιν, «Ντάμα Πίκα», Ελλάδα, Μεσοπόλεμος, ατομικισμός, χαρτοπαιξία

1. Εισαγωγή

Το 1922 από τον νεότευκτο εκδοτικό οίκο (1919) του Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη τυπώνονται σε ένα τομίδιο τρία διηγήματα σε μετάφραση του λόγιου Χαράλαμπου Άννινου (1852–1934)¹. Η εν λόγω συλλογή τιτλοφορείται *Φανταστικά Διηγήματα* και περιέχει κατά σειρά τη «Ντάμα Πίκα» του Αλέξανδρου Σ. Πούσκιν, τον «Ιερόσυλο» του Αλέξανδρου Δουμά πατρός και τη «Βασιλική Οπτασία» του Προσπέρ Μεριμέ. Τα πρωτότυπα διηγήματα είναι, αντίστοιχα, η *Πικочая дама* [*Pikovaya dama*] (1834), η *Histoire merveilleuse*

¹Πρόκειται για την εξής έκδοση: Πούσκιν, Μεριμέ, Αλ. Δουμάς, *Φανταστικά Διηγήματα*, «Η Ντάμα Πίκα», «Βασιλική Οπτασία», «Ο Ιερόσυλος», μτφρ. Μπάμπης Άννινος, «Μικρά Βιβλιοθήκη Ζηκάκη», αρ. 29, Εκδοτικός Οίκος Ζηκάκη, Αθήνα 1922, σσ. 136.

de Don Bernardo de Zuniga (1849) [Τούλιος 2015: 28, 103] και η «Vision de Charles XI» (1829) — διήγημα αρχικά επιφυλλιδιογραφημένο στη *Revue de Paris* και, έπειτα, αυτοτελώς τυπωμένο στη συλλογή του Μεριμέ *Mosaïque* (1833). Εδώ μας απασχολεί, συγκεκριμένα, η πρόσληψη της «Ντάμα Πίκα» του Πούσκιν στο λογοτεχνικό-ιστορικό περιβάλλον της Ελλάδας ή, διαφορετικά, η συμβατότητά της με τον χώρο υποδοχής και η λειτουργία της σε αυτόν. Ως εκ τούτου, συζητάμε τις πιθανές επιλογές και τάσεις του εκδοτικού οίκου ή του μεταφραστή, με την υπόθεση ότι δοκιμάζουν τη «συμβατότητα». Και δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι ο Άννινος έχει ως πρότυπο τη μετάφραση του Μεριμέ με τον τίτλο *La dame de pique* (1852), καθώς είναι γνώστης της γαλλικής γλώσσας μα όχι της ρωσικής.

Ο τίτλος της συλλογής εικάζουμε ότι αποτελεί μετάφραση του συνήθους *Récits fantastiques* γαλλικών συλλογών διηγημάτων και όχι ένα εύρημα του εκδότη ή του μεταφραστή ως ένδειξη της κοινής κατεύθυνσης τυχαία επιλεγμένων διηγημάτων. Πάντως είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε ο Ζηκάκης επιδεικνύει προτίμηση στο πεδίο του «φανταστικού» ούτε το μεταφραστικό έργο του Άννινου, σύμφωνα με τις ως τώρα εκπονηθείσες μελέτες [Τουμασάτος 2020, Τούλιος 2015], ανοίγεται με έμφαση στη μεταφυσική. Οι εκδόσεις Ζηκάκη είναι στραμμένες, για παράδειγμα, σε Γάλλους συγγραφείς, όπως είναι οι Ζολά και Μοπασάν, μα κυρίως και σε Ρώσους δημιουργούς, όπως οι Ντοστογιέφσκι, Τολστόι, Τσέχοφ, Γκόρκι και Αντρέγεφ. Μέχρι και κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα η πεζογραφία και το θέατρο είναι πεδία πιασμένα με την αναπαραγωγή των λογοτεχνικών εξελίξεων της δυτικής και της βόρειας Ευρώπης. Το ενδιαφέρον για τη ρωσική λογοτεχνία δεν είναι εκπληκτικό. Λόγου χάρη, ο Κωστής Παλαμάς στα δημοσιευμένα το 1917 στην εφ. *Εμπρός* κείμενά του «Ο Μόσκοβος» και «Ρωσοκρατία» παρουσιάζει γλαφυρά την ελκυστικότητα του «ρωσικού κόσμου» [Παλαμάς 1917a, 1917b]². Ο ίδιος στο δεύτερο από τα κείμενά του αναγνωρίζει πως οι Τολστόι και Γκόρκι αποκάλυψαν «πόσον ήτο μεγάλη η βλέψις του Ρωσικού λαού προς την ελευθερίαν» ενώ προσδοκά ότι «η σκέψις, η φιλολογία και τα έργα της ελευθέρας Ρωσσίας θα δώσουν νέαν λάμψιν προς την κοινωνικήν και φιλελευθέραν σκέψιν ολοκλήρου του κόσμου». Στο πέρασμα προς την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα σε αρκετές θεατρικές σκηνές, λόγου χάρη, της Αθήνας ανεβαίνουν έργα της ρωσικής λογοτεχνίας. Τσέχοφ ανεβάζουν ο Θωμάς Οικονόμου (θέατρο Διονύσια) και η Δραματική Σχολή Ωδείου Αθηνών (Βα-

² Ο ποιητής υπογράφει με το ψευδώνυμο W· βλ. [Ντελόπουλος 2005: 137, 314–315].

συλικόν θέατρο), Ντοστογιέφσκι παίζουν η Κοτοπούλη, η Κυβέλη και ο θίασος των Εδμόνδου Φυρστ και Χριστίνας Παλαιολόγου, Τολστόι ανεβάζει η Κοτοπούλη και Αντρέεφ η Κυβέλη. Ειδικότερα, στη «Ντάμα Πίκα» απαντά η «[νεορομαντική φυγή]» που, καθώς παρατηρεί η Αρετή Βασιλείου, επικρατεί στην «εγγχώρια ρεαλιστική πεζογραφία και ποίηση της δεκαετίας του 1920» ως επίδραση και Ρώσων δημιουργών, όπως είναι οι Ντοστογιέφσκι και Γκόρκι [Βασιλείου 2004: 106].

2. Κοινωνικές αντιφάσεις και υποκειμενισμός: η ανάγκη μιας αυταπάτης

Στη «Ντάμα Πίκα», ο κεντρικός ήρωας Έρμαν διαθέτει τα χαρακτηριστικά του ατομικά καταπιεσμένου που θέλει να ανατρέψει άμεσα την οικονομική κατάσταση του μέσα από τη χαρτοπαιξία. Ωστόσο, δεν αγγίζει «το μοντέλο του κοινωνικά απροσάρμοστου, πλάνητα, αντικομφορμιστή ήρωα» της ρωσικής παράδοσης [Βασιλείου 2004: 106–107]. Είναι ένας μεφιστοφελής διοργανωτής της τύχης του, δίχως όμως να πράττει πάντοτε ενσυνείδητα. Η εξέλιξη δείχνει ότι είναι τόσο απερίσκεπτος όσο και μανιωδής: η πορεία του είναι ενδεικτική του δόλου με τον οποίο ενεργεί και παράλληλα της ασφυξίας που του προξενεί η κοινωνική θέση του. Ο Έρμαν φαίνεται ψυχολογικά αμφίρροπος, μα δεν παύει να είναι ένας μακιαβελικός τυχοδιώκτης. Από τη μία πλευρά υιοθετεί την πραγματιστική άποψη ότι δεν θυσιάζει το «αναγκαίο» χάρη του «περιττού» και από την άλλη επιθυμεί εξίσου πραγματιστικά να βελτιώσει τη ζωή του διεκδικώντας μια άλλη οικονομική συνθήκη. Ο Έρμαν караδοκεί: είναι ένας ευκαιριακά τυχοδιώκτης και όχι ο αυτοκαταστροφικός τύπος του χαρτοπαίκτη που αδυνατεί να κατασιγάσει το πάθος του να ποντάρει και να ρεφάρει.

Ένα βράδυ στο σπίτι του Ναρούμωφ, υπολοχαγού των έφιππων αξιωματικών, ο Γερμανός Έρμαν, αξιωματικός του ρωσικού μηχανικού, παρακολουθεί κάποιους φίλους του να παίζουν χαρτιά. Ο ίδιος δεν συμμετέχει όπως λέει, δεν διακινδυνεύει το «αναγκαίο» για το «περιττό». Κι όμως, η εκ μέρους του νεαρού Τόμσκι αφήγηση περιστατικών από τη ζωή της άλλοτε δεινής χαρτοπαίκτριας γιαγιάς του, κόμισσας Άννα Φεδοτόβνα, και η πληροφορία του πως η ίδια έχει ένα κερδοφόρο μυστικό πονταρίσματος έρχονται να πυροδοτήσουν την εκρηκτική ύλη για κοινωνική άνοδο που, όπως αποδεικνύεται, εμφωλεύει στον Έρμαν. Τότε, λοιπόν, αυτός αρχίζει να εναποθέτει τόσες ελπίδες στο μυστικό που σχεδόν χάνει τον εαυτό του και σαν ψυχολογικό άθρυμα τραβιέται ολοένα στο μέγαρο της κόμισσας

για να κατοπτρεύσει. Πολύ διαφορετική είναι η μορφή της Ελισάβετ Ιβανόβνα, ακόλουθου και αναγνώστριας της κόμισσας, που υπομένει όλες τις ιδιοτροπίες της. Και ο Έρμαν δεν θα διστάσει να δει την Ελισάβετ και την «τυχαία» ανταλλαγή των βλεμμάτων τους ως ευκαιρία να τρυπώσει στο μέγαρο και να μάθει το μυστικό που θα του εξασφαλίσει την «ευτυχίαν της ζωής» του. Τότε, με την επιφυλακτική αλλά και αγνή αποδοχή της να συναντηθούν, εκείνος φτάνει ενώπιον της κόμισσας, την οποία, αφού οι παρακλήσεις του είναι ανώφελες, απειλεί απαιτώντας το κλειδί του κόσμου που έχει πλάσει στη φαντασία του. Ούτε ο θάνατός της ως συνέπεια της απειλής του δεν τον συγκλονίζει. Ο Έρμαν είναι ένας διάβολος, ένα «τέρας», όπως τον αποκαλεί η Λίζα, όταν συλλαμβάνει τον ωφελιμισμό του. Η ομολογία του στην ίδια για ό,τι συνέβη είναι απλώς η έκρηξη για την απώλεια του μυστικού [Bocharov, Feltham 1978: 316–317], στάση που με τη σειρά της είναι ενδεικτική, πιθανώς, μη ειλικρινών αισθημάτων του προς το πρόσωπό της. Οι επέκεινα φόβοι του Έρμαν τον οδηγούν κιόλας στην κηδεία της κόμισσας, φτάνοντας πια με κάθε βήμα στην παραφροσύνη. Η νεκρή κόμισσα του παρουσιάζεται και του αποκαλύπτει το μυστικό: να ποντάρει σε τρεις διαφορετικές βραδιές, κατά σειρά, τα τρία, το επτά και τον άσσο, χωρίς άλλοτε να παίζει. Ο Έρμαν στοιχειωμένος από την πληροφορία παίρνει μέρος σε έναν όμιλο χαρτοπαικτών, όπου όλα ανατρέπονται το τρίτο βράδυ: την ώρα που βγάζει τον άσσο ως νικηφόρο, ο πρόεδρος της μπάνκας Τσεκαλίνσκι τον διορθώνει λέγοντας ότι η ντάμα του έχασε. Είναι το ίδιο φύλλο, που με παρέμβαση της Φεδοτόβνα έχει μεταβληθεί σε ντάμα πικά. Έτσι, ο Έρμαν οδηγείται στο φρενοκομείο, όπου μονότονα επαναλαμβάνει «Τρία — επτά — άσσος! Τρία — επτά — ντάμα!». Και η τύχη της Ελισάβετ όμως δεν είναι απρόβλεπτη: παντρεύεται τον γιο του επιστάτη της κόμισσας, άνθρωπο ευκατάστατο, και παίρνει κοντά της μια φτωχή νεαρή συγγενή της.

Στο πρόσωπο της ηλικιωμένης κόμισσας εγγράφεται η κυρίαρχη κοινωνική τάξη που με συγκεντρωμένο πλούτο και φερσίματα μιας άλλης εποχής δεν μοιάζει παρά με ένα μορμολύκειο· η οικονομική τάξη που παρασιτεί στη νέα γενιά, στη γενιά που έχει ως αίτημα τη βάσει των — έστω τυχοδιωκτικών προϋποθέσεων — λόγων του Έρμαν «ανεξαρτησίαν και την ευημερίαν» και πιέζεται όπως μια Ιβανόβνα, πιστή και ανεκτική ακόλουθος και αναγνώστρια της κόμισσας (πρβ. [Schwartz, Schwartz 1975: 281–282]). Ο Έρμαν δεν προσδοκά να γίνει ένας μεσημεριστικών προδιαγραφών κοινωνός του μυστικού της κόμισσας, αφού άλλωστε γνωρίζει από τον Τόμσκι ότι της το απο-

κάλυψε κάποτε στο Παρίσι ο γνωστός ως κόμης Άγιος Γερμανός, τυχοδιώκτης που ισχυριζόταν ότι είναι «κάτοχος του μαγικού φίλτρου της ζωής και της φιλοσοφικής λίθου», στον οποίο προσέτρεξε μετά από την απόλεια ενός μεγάλου ποσού στο χαρτοπαίγνιο φαραώ κάποια βραδιά στο βασιλικό παλάτι. Είναι φανερό ότι ο Έρμαν ακροβατεί, αλλά όχι για την απόλαυση του κινδύνου. Ακροβατεί όπως μια μαριονέτα που κινείται όχι με δική της «επιλογή». Ο Έρμαν είναι ένας διχασμένος άνθρωπος, σχήμα του φόβου και του ονείρου· ο συντηρητικός-καταπιεσμένος Γερμανός που σε μια στιγμή τρέλας θα θελήσει να γίνει ένας «άλλος» για να καταλήξει τελικά παράφρων. Δεν υπάρχει καμιά αναλογία του χαρακτήρα του με αυτόν της Ελισάβετ, που όσο κι αν δεν νιώθει ευχαριστημένη από τη ζωή της κοντά στην κόμισσα πορεύεται με προφανώς στωική διάθεση αφήνοντας τα όνειρά της στην τύχη του χρόνου και όχι ποντάροντας τα στην «τύχη».

Γύρω από την εξουσία, λοιπόν, παρουσιάζονται δύο ανθρώπινοι τύποι που την αμφισβητούν, αλλά κανείς τους δεν επαναστατεί. Η Λίτσα κρίνει και συλλογίζεται τη δυσχερή θέση της στην υπηρεσία της κόμισσας μα υπομένει, ενώ ο Έρμαν προβαίνει σε μια ατομική «επανάσταση» και στον δρόμο για να πιάσει την καλή οδηγείται στο έγκλημα. Φαίνεται ότι ο πλούτος είναι ακλόνητος και ακόμη πως μπορεί να προξενεί αντιπαλότητες και να τιμωρεί κάθε «ανταρσία». Τον ορίζοντα αυτόν παρατηρούμε στο γεγονός ότι ο Έρμαν χρησιμοποιεί τη Λίτσα για τους σκοπούς του και, αντίστοιχα, στο ότι ο ίδιος «τιμωρείται» με τη «διαβολική» παρέμβαση της κόμισσας στο κρίσιμο χαρτοπαίγνιο, είτε αυτή είναι μια εξέλιξη μεταφυσική είτε ο Έρμαν οδηγείται αφ' αυτού σε σύγχυση (διαλεκτική).

3. Το περιβάλλον υποδοχής και ο αναγνώστης

Οι ορίζοντες που ανιχνεύουμε είναι οικείοι στα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια. Και σε αυτό έχουν συμβάλει οι τόσες και τόσες μεταφράσεις ευρωπαϊών δημιουργών, μεταφράσεις που γίνονται ύλη περιοδικών της εποχής και των ολοένα αυξανόμενων εκδοτικών οίκων. Συγγραφείς όχι μόνο Γάλλοι και Ρώσοι αλλά και από τη Βρετανία, τις ΗΠΑ, τη Νέα Ζηλανδία, την Ιταλία, την Αυστρία, τη Ρουμανία, τη Γερμανία και από άλλες χώρες διαγράφουν λαμπρή μεταφραστική πορεία [Καγιαλής 2002: 302]. Ας έχουμε βέβαια κατά νου ότι ο Μεσοπόλεμος αποτελεί δυσχερή τόσο από λογοτεχνική όσο θεατρική άποψη περίοδο, παραμέτρους στις οποίες έχουν σταθεί σύγχρονοι και μεταγενέστεροι κριτικοί [Καγιαλής 2002: 296, Δελβερούδη 2002: 379–382, Χατζηπανταζής 2017: 444].

Ίσως να μην είναι εκπληκτικό ή παρακινδυνευμένο να συλλογιστούμε ότι γενικώς η μυθοπλασία ενδιαφέρεται για την «ανατροπή». Η «ανατροπή» και, συνθήως, μια προηγηθείσα «απειλή» είναι βασικά συστατικά για την επιτυχία ενός έργου στο αναγνωστικό ή στο φιλοθέαμον κοινό. Η «Ντάμα Πίκα», βγαλμένη αποφασιστικά στον δρόμο του «φαναστικού» και, ως εκ τούτου, της έξαρσης που δημιουργεί καθετί μεταφυσικό, είναι με όλα τα σχήματά της ενταγμένη στον ρεαλισμό, κυρίως με την προσοχή που δίνει στον μικροαστικό και στον εργατικό-προλεταριακό κόσμο, ενώ ειδικότερα αγγίζει το πεδίο της αστυνομικής μυθοπλασίας, μιας και ο Έρμαν εμφανίζεται ως εισβολέας στο μέγαρο της κόμισσας Φεδοτόβνα για να της αποσπάσει το χαρτοπαικτικό μυστικό. Απουσιάζουν βέβαια πολλά στοιχεία από όσα έχει αναγνωρίσει ο θεωρητικός Tzvetan Todorov ώστε να μιλήσουμε με ακρίβεια για αστυνομική πλοκή. Εντούτοις, ο θάνατος της κόμισσας με την παρέμβαση του Έρμαν ιντριγκάρει τον αναγνώστη για την αποκάλυψη του θύτη [Μυρογιάννης 2012: 38–51]. Το διήγημα του Πούσκιν επανέρχεται στο αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας³ σε μια εποχή που, όπως έχει επισημάνει Τάκης Καγιαλής [2002: 297–298], τη λατρεία για το ληστρικό μυθιστόρημα που διατρέχει πλατιά την προηγούμενη εικοσαετία διαδέχεται η στροφή στην αστυνομική πλοκή. Ο Todorov πάλι αναφέρει ότι το «φαναστικό» συντηρείται από την αβεβαιότητα στην οποία είναι προορισμένο να θέτει τον αναγνώστη για την ερμηνεία ενός «παράδοξου» φαινομένου: αν ο ήρωας είναι θύμα μιας ψευδαισθήσης ή αυταπάτης και αν το «γεγονός» είναι προϊόν της φαντασίας του ή η πραγματικότητα διέπεται και από νόμους φαινομενικά παράδοξους αλλά υπαρκτούς (μεταφυσική παρέμβαση) [Todorov 1973: 25]. Ο κόσμος του παράδοξου και του μυστηρίου που απλώνεται στη «Ντάμα Πίκα» έχει ενδιαφέρον πρόσφορο έδαφος στον ελληνικό λογοτεχνικό και θεατρικό χώρο. Ας σκεφτούμε το πλήθος των *Αποκρύφων* ή *Μυστηρίων* του 19^{ου} αιώνα που έχουν δώσει σφιχτά το χέρι στα λαϊκά αναγνώσματα και θεάματα του πρώιμου 20^{ου}. Η παράδοση τούτη εκφράζει όσα συμβαίνουν στο κοινωνικό περιθώριο του άστεως και επιβιώνουν αναγνωστικά αλλά και θεατρικά, δίνοντας πρόσβαση στα κατώτερα ή και στα μικροαστικά κοινωνικά στρώματα. Είναι κομβική, λόγου χάρη, στη «Ντάμα Πίκα» η περιγραφή του Αγίου Γερμανού ως «[υποκειμένου περιβόητου]», συχνά θεωρούμενου «[αγύρτη]» [Φανταστικά διηγήματα 1922: 8–9], αν και η ιστορία επικεντρώνεται έντο-

³ Δεν είναι γνωστό αν και σε ποιο βαθμό γινόταν διανομή εκτός της Αθήνας, το κοινό της οποίας στα χρόνια αυτά αποτελεί τον πρώτο καταναλωτή, ειδικά, της ξένης σε μετάφραση λογοτεχνίας.

να στο πώς ξοδεύουν τον χρόνο τους (χαρτοπαιξία) τα μεσαία (αξιωματικοί του στρατού) και κυρίως τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα (κόμητες και βασιλείς). Στη «Ντάμα Πίκα» συναιρούνται διαλεκτικά το «παλιό» και το «νέο». Πιο συγκεκριμένα, η σύνθεση του ρομαντισμού με τον ρεαλισμό στο διήγημα φέρνει τον αναγνώστη σε ένα δίλημμα. Κύριος φορέας του ρομαντισμού είναι ο Έρμαν, αφού είναι αυτός που προσβλέπει σε ένα κοινωνικό άλμα μέσω της αποκάλυψης ενός ιδιότυπου, σκοτεινού, «αλχημιστικού» μυστικού· όμως, καθεαυτή η θέληση για οικονομική και κοινωνική άνοδο κηρύσσει τον «ρεαλισμό».

Η συζήτηση για τον αναγνώστη ανοίγει τη συζήτηση για τον άνθρωπο της πρώιμης μεσοπολεμικής εποχής, στον οποίο χρειάζεται να αναγνωρίσουμε κάποια σταθερά γνωρίσματα. Γραπτές και προφορικές ιστορίες, όπου κυριαρχούν μυστικά και κόσμοι σκοτεινοί, κάποτε πολυτελείς μα συγχρόνως μοιραίοι, αποτελούν ισχυρή αναγνωστική παράδοση. Τούτος ο αναγνώστης έχει μάθει να δοκιμάζει το «ξένο» και το «παράδοξο» και έτσι να ικανοποιείται με την προσδοκία μιας, έστω στιγμιαίας και μερικής, απόσπασης του υλικά υψηλού παρά το όποιο «τίμημα» κομίζει η εκάστοτε ιστορία. Για τα δεδομένα μιας μεγαλοϊδεατικής εποχής, όπως αυτή των πρώτων δύο δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, το ρομαντικό κλίμα εξυπηρετεί τις «εθνικές» φαντασίες και πραγματώσεις. Όμως, την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής ο κόσμος της Φεδοτόβνα, του Έρμαν, της Ελισάβετ και του Τόμσκι αποτελούν ένα ευχερές τραπέζι συμβιβασμού· σαν ένα τραπέζι χαρτοπαίγνιου όπου ο ένας μετά από τον άλλον, φοβισμένοι, πηγαίνουν πάσο για να διατηρήσουν ό,τι έχουν και έτσι να δώσουν χώρο στον — ας τον ονομάσουμε — «αιώνιο νικητή». Οπωσδήποτε όμως στόχος καθενός και καθεμιάς είναι η ατομική «σωτηρία», κατεύθυνση μάλιστα ομόλογη της εγκατάλειψης των εθνικο-συλλογικών ιδανικών μετά από την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρασία και της ανάδυσης των επιθυμιών του «ατόμου» που οφείλει να ορθοποδήσει. Για παράδειγμα, η πορεία της Ελισάβετ δεν είναι διόλου ξένη στα δεδομένα του Μεσοπολέμου, οπότε παρατηρείται ότι οι γυναίκες συνεχίζουν να «αναζητούν στρατηγικές αποκατάστασης, κυρίως μέσω του γάμου» και προσπαθούν να ταιριάξουν «την οικιακή και οικογενειακή ζωή με τη μισθωτή εργασία, χωρίς να ανατρέψουν ριζικά την τάση που θεωρούσε ασυμβίβαστη τη μισθωτή εργασία με τον έγγαμο βίο» [Σαμίου 2003: 66].

Η παράνοια του Έρμαν λειτουργεί ως ακύρωση της ιδεολογίας του για να κερδίσει ο ψευδο-ρεαλισμός του συμβιβασμού. Η στάση του αποτελεί την ακροβασία που δεν μπορεί να ξεφύγει από την «πτώση»,

την ώρα που όσοι ήρωες συμβιβάζονται μένουν αλώβητοι και, έτσι, προσφέρονται στον αναγνώστη ως μετωνυμίες «σταθερότητας», παραδείγματα προς μίμηση. Η «Ντάμα Πίκα» είναι μια σύνθεση της φαντασίας-μεταφυσικής ως ρομαντισμού με τον ρεαλισμό. Στον Μεσοπόλεμο ο Έρμαν γίνεται παράδειγμα προς αποφυγή, πλην των σημασιολογήσεων που ο Πούσκιν έχει κατά νου με τα μέτρα του καιρού του και από όσες θα έδινε ένας έμπειρος αναγνώστης (για μια εικόνα των έργων του Πούσκιν, βλ. [Αλεξανδρόπουλος 1978: 46–62]): εδώ, μας απασχολούν λιγότερο οι εξαιρέσεις. Η παράνοια έρχεται ως τιμωρία της «πλεονεξίας». Αυτός ο νεαρός Γερμανός αξιωματικός είναι ένας πλεονέκτης. Κάθε αμφισβητίας του καιρού του είναι ένας πλεονέκτης. Κάθε επιθυμία που πλήττει την εξουσία για να της αποσπάσει τα μυστικά υψώνεται ως ύβρις έναντι του πλούτου. Η κόμισσα έγινε κάτοχος του «μυστικού» επειδή ζήτησε τη βοήθεια του Αγίου Γερμανού στον οποίο και εξέθεσε το περιστατικό της ήττας της στα χαρτιά. Μα ο Έρμαν, ένα πρόσωπο «εκτός παιχνιδιού», αν υπολογίσουμε ότι δεν παίζει ποτέ του χαρτιά, δεν δικαιούται τέτοια «αρωγή» και δεν μπορεί παρά να τιμωρηθεί από την απειλούμενη εξουσία (Αννα Φεδοτόβνα). Ο ρομαντισμός του ηττάται από έναν οιονεί ρεαλισμό, από εκείνον των συμβιβασμών που συνθέτουν τον Μεσοπόλεμο. Ο Έρμαν, από όσα ο ίδιος λέει, δεν επιδιώκει τον πλουτισμό (πρβ. [Λοτσάρη 2020]): μιλά απλώς για μια καλύτερη ζωή, αν και γενικώς εγγράφεται ως αμοραλιστής. Αν όμως δεν είχε διόλου ηθικούς φραγμούς, θα κατέληγε στην παράνοια ή θα εφεύρισκε καινούργιους τρόπους για να ικανοποιήσει την πλεονεξία του; Εδώ, θα συλλογιστεί κάποιος: μα είναι η κόμισσα που τον τιμωρεί. Κι όμως η «τιμωρία» του έχει ενδιαφέρον να κατανοηθεί όχι μόνο από την πλευρά μιας «πραγματικά» μεταφυσικής παρέμβασης της κόμισσας, μετά από τον θάνατό της (είτε με μεταβολή του φύλλου είτε με «ώθηση» του Έρμαν σε εσφαλμένη κρίση), με αποτέλεσμα την ήττα του Έρμαν, αλλά και από τη ρεαλιστική άποψη ότι ο Έρμαν βρίσκεται υπό την ισχυρή ψυχολογική πίεση που εντέλει τον οδηγεί να αντικρίσει τον ευσεβή πόθο του στο λάθος φύλλο (ανάλογος συλλογισμός μπορεί να γίνει για την «εμφάνιση» της νεκρής κόμισσας στον Έρμαν, με τότε κυρίαρχο τον φόβο)⁴. Και αν η «τιμωρία» είναι απόρροια μιας τέτοιας ψυχολογικής σύνθεσής του, μπορούμε να μιλάμε για την «τιμω-

⁴ Η μεταβολή του φύλλου σε ντάμα πικά ισχύει στο πλαίσιο της αποδοχής μας ως αναγνωστών ότι η παρέμβαση της κόμισσας δεν αποτελεί μόνο σύλληψη του Έρμαν αλλά «πραγματική» συμπλοκή των επίγειων και του επέκεινα, σαν το φύλλο μέχρι τη στιγμή προτού το αποκαλύψει ο Έρμαν να ήταν άσσοσ. Διαφορετικά, μπορούμε να μιλάμε για παράνοια ή έστω έξαρση του Έρμαν ο οποίοςς αντίκρισε τον ευσεβή πόθο του στο λάθος φύλλο.

ρία» την οποία αντιμετωπίζει κάποιος από μια κραταιά εξουσιαστική συνθήκη που ανακαλείται στο μυαλό του την κρίσιμη στιγμή που πλησιάζει στη νίκη με αποτέλεσμα να θολώσει η κρίση του και να σφάλει. Ο Έρμαν είναι θύμα της ελλιπούς πίστης στον εαυτό του, που με τη σειρά της οφείλεται στο γεγονός ότι ο ίδιος θεωρεί αδύνατη — πλην της ευκαιριακότητας — την ανατροπή του «σκληρού» παρόντος του, δηλαδή στη μεγεθυμένη μέσα του εικόνα της παντοδύναμης εξουσίας.

Για όποιον λογοτεχνικό κόσμο και αν μιλήσουμε, σημασία έχει ότι η «Ντάμα Πίκα» προσεγγίζει την ανθρώπινη ψυχογραφία. Και αυτή παρουσιάζεται εντονότερη όσο προσέχουμε ότι το «φανταστικό» είναι κατά κύριο λόγο ένα σχήμα «ρεαλισμού». Ο Έρμαν, αν και ποτέ δεν παίζει χαρτιά, γίνεται παιχίδι της έμμονης ιδέας του να ξεφύγει απ' όσα τον «πνίγουν», με τρόπο που όμως — καθώς ο ίδιος λέει — δεν τον λογαριάζουν οι πολλοί. Σε αντίθεση με όσους ποντάρουν σε μια τσόχα ο ίδιος μελετά τις κινήσεις του και προσδοκά το «ποντάρισμα» που δεν περιέχει σφάλμα. Ο ναρκισσισμός του θυμίζει ίσως εκείνον του Ρασκόλνικοφ στο *Εγκλημα και Τιμωρία*, αλλά η δική του ιδέα αφορά ατομικό όφελος και δεν περιλαμβάνει το καλό ενός συνόλου. Ούτε ακόμη είναι ο Έρμαν σαν τον Αλέξη Ιβάνοβιτς στον *Παικτη*, ακριβώς διότι ο Έρμαν δεν είναι παρασυρμένος από πάθη. Κρίκος βέβαια που ενώνει τη γραφή του Ντοστογιέφσκι με εκείνη του Πούσκιν φαίνεται πως είναι ο «ήρωας» που ποντάρει με αντίπαλο τον εαυτό του [Rosenshield 1994: 995–1008]. Η «Ντάμα Πίκα» προσιδιάζει στη μετακένωση της ψυχογραφίας που από τον πρώιμο Μεσοπόλεμο τείνει να εγκαταλείπει την ηθογραφία για να συστήσει τον «υποκειμενισμό». Οι μεγαλοϊδεατισμοί δίνουν τη θέση τους στον κοινωνικό ατομισμό, καθώς ο άνθρωπος απέναντι στη μνήμη του πολεμικού παρελθόντος και με αγωνία να βελτιώσει τη ζωή του εφοδιάζεται με τη στροφή στον «εαυτό».

Ο Έρμαν μπορεί να γίνει για τον αναγνώστη του Μεσοπολέμου εικόνα των προκλήσεων, των εξαναγκασμών και των φόβων του καιρού του. Αλλά δεν είναι βέβαιο ότι η κατάληξή του στην τρέλα ως «απειλή» κάθε κοινωνικής αναρχίας υπονομεύει τη συμπάθεια στο πρόσωπό του. Και βέβαια η συνδήλωση της γερμανικής εθνότητας στο όνομα του κεντρικού ήρωα (Έρμαν / Hermann / German) ως «φωνή» μιας αιώνιας κακότητας του «Γερμανού» είναι αμφίβολο αν μπορεί να υπενθυμίσει στον αναγνώστη το αρνητικό κλίμα στις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας περί το 1922. Άλλωστε, κάποιος άλλος αναγνώστης μπορεί να πιστέψει ότι ο Έρμαν εκτρέπεται στη χαρτοπαξία διότι επιθυμεί να προσαρμοστεί στο ρωσικό περιβάλλον και όχι ως γνή-

σιος Γερμανός, αφού ως τέτοιος είναι μάλλον συντηρητικός και — όπως είδαμε — δεν θυσιάζει το «αναγκαίο» για το «περιττό»: τότε, την «κακότητα» αντικρίζουμε ως γνώρισμα της ρωσικής εθνότητας. Το κυνήγι της τύχης και του «εαυτού» στο οποίο επιδίδεται ο Έρμαν, με όλες τις αναλογίες που ο αναγνώστης μπορεί να βρει για τη ζωή του σε αυτό, καθιστά μαγική την πορεία προς την «επιτυχία», αφού η λογοτεχνικά δεδομένη «τιμωρία» είναι δύσκολο να γίνει «εμπειρία» για τον αναγνώστη. Και το τέλος του Έρμαν μπορεί να είναι εικόνα κάθε κοινωνικού φόβου μα, ταυτόχρονα, να αποτελεί μέτρο σύγκρισης και «εκδίκησης», της αντίληψης που εξελίσσεται με την πρόληψη-βεβαιότητα της «νίκης»: ο αναγνώστης λογαριάζει πως «κι αν ο Έρμαν απέτυχε, εγώ θα κερδίσω».

Στα χέρια, όμως, πόσων ανθρώπων μπορεί κατά τον πρώιμο Μεσοπόλεμο να έχει έρθει η «Ντάμα Πίκα»; Από συνέντευξη που έχει δώσει ο Ζηκάκης το 1923 στον δημοσιογράφο Μίνω Κ. Ανδρουλιδάκη για την εφ. *Εμπρός* και από όσα παράλληλα έχει επισημάνει ο εκδότης Γιώργος Βασιλείου, μαθαίνουμε ότι ένα βιβλίο κυκλοφορεί σε 1.000 μέχρι το πολύ 2.000 αντίτυπα, τα οποία και δεν εξαντλούνται άμεσα εντός ορισμένων μηνών, μα συχνά παραμένουν στα ράφια των βιβλιοπωλείων. Αντίστοιχες είναι από την ίδια περίοδο οι πληροφορίες του εκδότη Κωνσταντίνου Ελευθερουδάκη, ο οποίος σημειώνει ότι η μη υποχώρηση της τιμής του βιβλίου οφείλεται στο χαμηλό τιράζ (μέχρι το πολύ 2.000 αντίτυπα) [Ανδρουλιδάκης 1923a, 1923b]. Ωστόσο, και λιγότεροι από πεντακόσιοι να θεωρηθούν οι αναγνώστες των *Φανταστικών Διηγημάτων* της μετάφρασης του Χ. Αννινου και, συγκεκριμένα, της «Ντάμα Πίκα», εντός δύο ή τριών ετών, η πρόσληψη των ιδεών παραμένει ενδιαφέρουσα. Ο αναγνώστης συζητά και αναμεταδίδει όσα σχήματα τον εντυπωσιάζουν και, ενδεχομένως, ανταποκρίνονται στην ατμόσφαιρα της εποχής του. Παρότι ο Έρμαν δεν είναι ένας τυχοδιώκτης χαρτοπαίκτης, όπως και παραπάνω επισημάνθηκε, ας μην ξεχνάμε ότι το έργο βγαίνει στα ελληνικά από τον εκδοτικό οίκο του Ζηκάκη στη συγκυρία της έντονης πολιτικής διαβούλευσης για τη φορολόγηση των χαρτοπαιγνίων και της παράλληλης αρθρογραφίας σχετικά με τη χαρτοπαιξία [Το κλείσιμον των χαρτοπαιγνίων 1921: 4, Κονδυλάκης 1922: 2]. Το ζήτημα παραμένει επίκαιρο για τα χρόνια που ακολουθούν το 1922 και, μάλιστα, αναπαράγεται καλλιτεχνικά και από το θέατρο του Καραγκιόζη με παραστάσεις όπως οι παιγμένες στην Πάτρα *Ο άσωτος οικογενειάρχης*, *Ο χαρτοπαίκτης* και *Το έγκλημα του χαρτοπαίκτη*, αν και πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η θεματική της χαρτοπαιξίας υφίσταται ήδη από τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα στο Κουκλο-

θέατρο [Παπαγεωργίου 2016: 60]. Βέβαια, στην εισχώρηση της χαρτοπαιξίας στο θέατρο σκιών έχει παίξει αποφασιστικό ρόλο ο κοινός «τόπος» λειτουργίας τους, εφόσον οι μπερντέδες στήνονται κατεξοχήν σε καφενεία, όπου δηλαδή η χαρτοπαιξία κυριαρχεί [Παπαγεωργίου 2016: 71].

4. Επίλογος

Η «Ντάμα Πίκα» αποτελεί τυπικό παράδειγμα ενδιαφέροντος για τη ρωσική λογοτεχνία [Πολυκανδριώτη 2003: 239], το οποίο ταιριάζει στο κλίμα της μεσοπολεμικής περιόδου, οπότε τα πνευματικά νήματα αναπαράγουν τις ιδέες «ατομικής» ασφυξίας και διεκδίκησης για επιβίωση και κοινωνική άνοδο. Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα πεζογράφοι και θεατρικοί συγγραφείς κατευθύνονται στην ανανέωση μέσα από λογοτεχνικές φόρμες της δυτικής και της βόρειας Ευρώπης, επιδεικνύοντας προτίμηση στις ατραπούς της αστικής και, συχνά, μικροαστικής ζωής. Στον χώρο του θεάτρου, είναι γενικότερα γνωστός ο Σπύρος Μελάς για τις αναζητήσεις του στα ευρωπαϊκά λογοτεχνικά και θεατρικά πράγματα και για τις σχετικές μεταφορές στα έργα του, οι οποίες αναλογούν στο κυρίαρχο κατά τον Μεσοπόλεμο πέρασμα προς το αστικό δράμα [Δελβερούδη 2002: 379–382, Βασιλείου 2004: 41–42]. Τις αγωνίες των μικροαστών για επιβίωση και κοινωνική άνοδο βρίσκουμε, λόγου χάρη, στα έργα του *Το χαλασμένο σπίτι* (1909) και *Μια νύχτα μια ζωή* (1924). Και οι εξελίξεις αυτές αναλογούν στην πορεία προς «τον υποκειμενισμό και την εσωτερική ζωή των ηρώων», εκπρόσωπους της οποίας στην πεζογραφία συναντάμε λ.χ. τους Κώστα Παρορίτη, Πέτρο Πικρό και Δημοσθένη Βουτυρά [Πολυκανδριώτη 2003: 240]. Η πλατιά αστικοποίηση των αρχών του αιώνα δικαιολογεί την τάση αυτή, στην οποία μπορούμε να δεχτούμε ότι εκφράζονται οι σύγχρονες «ιδεολογικές τάσεις των μεγάλων νεοαστικών μαζών» [Χατζηπανταζής 2017: 399]. Η «Ντάμα Πίκα» τυπώνεται, ενδεχομένως, μόλις πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή για να καταναλωθεί τελικά από τους αναγνώστες στην καρδιά του τραυματικού περιβάλλοντος που ακολουθεί το 1922, με αποτέλεσμα τη δυνατότητα ή, μάλλον, και την αναγκαιότητα μιας νέας πρόσληψης των ιδεών της. Η προ της ήττας στη Μικρασία αναγνωστική «συνείδηση» ίσως να αποκήρυσσε τον Έρμαν ως οικτρό τυχοδιώκτη, ξένο προς τα οικεία της συλλογικά ιδεώδη, αλλά στην πορεία, με τη κατάρρευση του Μετώπου, για την ίδια μπορεί να γίνει σύμβολο της «ατομικής» αγωνίας, έστω κι αν εκείνη του λογοτεχνικού ήρωα έχει προχωρήσει άδοξα. Η δυναμική εμφάνιση του «ατόμου» στον Μεσοπόλεμο προχωρά συνδεδεμένη με τον κόσμο της εργασίας, με πυρήνα την οποία

ο σύγχρονος άνθρωπος θα θελήσει να οργανώσει την προσωπική και την οικογενειακή ζωή και ευτυχία του.

Βιβλιογραφία

- Αλεξανδρόπουλος Μ.* Η ρωσική λογοτεχνία. Από τον 11^ο αιώνα μέχρι την επανάσταση του 1917. Τ. Β'. Αθήνα: Κέδρος, 1978.
- Ανδρουλιδάκης Μ.* Είναι ακριβαί αι ελληνικά εκδόσεις; Αι γνώμαι των εκδοτών και αναγνωστών. Ο κ. Ελευθερουδάκης τας θεωρεί παμφθίνους // Εμπρός, έτος 27, αρ. 9594, 14.07.1923a. Σ. 4. Διαθέσιμο στο: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Ανδρουλιδάκης Μ.* Είναι ακριβαί αι ελληνικά εκδόσεις; Αι γνώμαι των εκδοτών και αναγνωστών. Τα ελληνικά έργα δεν είναι εκδόσεις κυκλοφορίας // Εμπρός, έτος 27, αρ. 9595, 15.07.1923b. Σ. 4. Διαθέσιμο στο: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Βασιλείου Α.* Εκσυγχρονισμός ή παράδοση; Το θέατρο πρόζας στην Αθήνα του Μεσοπολέμου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004.
- Δελβερούδη Ε.-Α.* Θέατρο // Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.). Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922–1940. Τ. Β', μέρος 2. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002. Σ. 378–399.
- Καγιαλής Τ.* Λογοτεχνία και πνευματική ζωή // Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.). Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922–1940. Τ. Β', μέρος 2. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002. Σ. 294–365.
- Κονδυλάκης Ι.* Η θέλησις // Εμπρός, έτος 26, αρ. 9273, 07.08.1922. Σ. 1–2. Διαθέσιμο στο: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Λοτσάρη Ε.* Θέατρο και οικονομία. Το ζήτημα του άκοπου πλουτισμού: Ιδιαιτερότητες και παθογένειες της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ζωής, μέσα από τη δραματουργία της περιόδου 1830–1914. Διδακτορική διατριβή. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2020.
- Μυρογιάννης Σ.* Από τις ιστορίες μυστηρίου στην αστυνομική πλοκή. Αναζητώντας την εμφάνιση ενός αινιγματικού είδους στον ελληνικό 19^ο αιώνα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012.
- Ντελόπουλος Κ.* Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800–2004. Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας: 2.261 συγγραφείς — 4.177 ψευδώνυμα. Αθήνα: Εστία, 2005.
- Παλαμάς Κ.* Ο Μόσκοβος // Εμπρός, έτος 21, αρ. 7328, 10.03.1917a. Σ. 1. Διαθέσιμο στο: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Παλαμάς Κ.* Ρωσοκρατία // Εμπρός, έτος 21, αρ. 7330, 12.03.1917b. Σ. 1. Διαθέσιμο στο: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Παπαγεωργίου Ι.* Διαβόλου κατορθώματα στο ελληνικό θέατρο σκιών // Μ. Μορφακίδης, Π. Παπαδοπούλου (επιμ.) Ελληνικό θέατρο σκιών. Άυλη

- πολιτιστική κληρονομιά. Προς τιμήν του Βάλτερ Πούχγερ. Granada: Κέντρο Βυζαντινών Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, 2016. Σ. 55–76.
- Πολυκανδριώτη Ου.* Η λογοτεχνία. Τα χρόνια του Μεσοπολέμου και η γενιά του '30 // Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770–2000. Τ. 7: Ο Μεσοπόλεμος, 1922–1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003. Σ. 235–256.
- Σαμίου Δ.* Οι γυναίκες 1922–1940 // Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770–2000. Τ. 7: Ο Μεσοπόλεμος, 1922–1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003. Σ. 65–76.
- Το κλείσιμον των χαρτοπαιγνίων. Ενέργειαι των χαρτοπαικτών* // Σκριπ, έτος 28, αρ. 5934, 12.01.1921. Σ. 4. Διαθέσιμο στο: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Τούλιος Σ. Σ.* Το μεταφραστικό έργο του Μπάμπη Άννινου (1852–1934). Διπλωματική εργασία. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2015.
- Τουμασάτος Α. Η.* Ένας επτανήσιος στην Αθήνα. Χαραλάμπης (Μπάμπης) Άννινος (1852–1934). Οι επτανησιακές καταβολές και η ενσωμάτωση στην Αθήνα ενός Κεφαλονίτη λογοτέχνη. Μεταφράσεις, εφημερίδες, περιοδικά, θέατρο. Τ. Α΄-Β΄. Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2020.
- Φανταστικά Διηγήματα.* Πούσκιν: Η Ντάμα Πίκα. Μεριμέ: Βασιλική Οπτασία. Αλ. Δουμά: Ο Ιερόσυλος. Μτφρ.: Μπ. Άννινος. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Ζηκάκη, 1922.
- Χατζήπανταζής Θ.* Διάγραμμα ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Bocharov S. G., Feltham A.* The Queen of Spades // *New Literary History* 9(2), 1978. P. 315–332.
- Rosenshield G.* Choosing the Right Card: Madness, Gambling, and the Imagination in Pushkin's "The Queen of Spades" // *PMLA* 109(5), 1994. P. 995–1008.
- Schwartz M. M., Schwartz A.* The Queen of Spades: A Psychoanalytic Interpretation // *Texas Studies in Literature and Language* 17, 1975. P. 275–288.
- Todorov T.* The Fantastic. A Structural Approach to a Literary Genre. Transl.: R. Howard. Cleveland / London: The Press of Case Western Reserve University, 1973.

The reception of A. S. Pushkin's "Queen of Spades" in the early Interwar Period or The chasing of fortune and one's self

S. S. Toullos

*University of Patras, Patras, Greece
stoullos@upatras.gr*

In the present study the reception of Alexander Pushkin's *Queen of Spades* in the Greek Interwar period's literary-historical context is examined. The scholar and journalist Charalambos Anninos' (1852–1934) translation (1919) from the Prosper Merime's version is our starting point. Specifically, we are interested in the question of the aspects of the Russian story, which correspond to the *milieu* of individual asphyxia and claim for survival and social rise, in the early Interwar period in Greece.

Keywords: *Pushkin, «Queen of Spades», Greece, Interwar period, individualism, gambling*

References

- Alexandropoulos M.* I rosiki logotechnia. Apo ton 11on aiona mechri tin epanastasi tou 1917. Vol. 2. Athens: Kedros, 1978.
- Androulidakis M.* Einai akrivai ai ellinikai ekdoseis; Ai gnomai ton ekdoton kai anagnoston. O k. Eleftheroudakis tas theorei pamfthinous // *Empros*, year 27, No. 9594, 14.07.1923a. P. 4. Available at: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Androulidakis M.* Einai akrivai ai ellinikai ekdoseis; Ai gnomai ton ekdoton kai anagnoston. Ta ellinika erga den einai ekdoseis kykloforias // *Empros*, year 27, No. 9595, 15.07.1923b. P. 4. Available at: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Vasileiou A.* Eksygnchronismos i paradosi; To teatro prozas stin Athina tou Mesopolemou. Athens: Metaichmio, 2004.
- Delveroudi E.-A.* Teatro // Ch. Chatziiosif (ed.). Istoría tis Elladas tou 20ou aiona. O Mesopolemos, 1922–1940. Vol. 2, part 2. Athens: Vivliorama, 2002. P. 378–399.
- Kagialis T.* Logotechnia kai pnevmatiki zoi // Ch. Chatziiosif (ed.). Istoría tis Elladas tou 20ou aiona. O Mesopolemos, 1922–1940. Vol. 2, part 2. Athens: Vivliorama, 2002. P. 294–365.
- Kondylakis I.* I thelisis // *Empros*, year 26, No. 9273, 07.08.1922. P. 1–2. Available at: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Lotsari E.* Teatro kai oikonomia. To zitima tou akopou ploutismou: Idiaiterotites kai pathogeneies tis ellinikis oikonomikis kai koinonikis zois, mesa apo ti drama-

- tourgia tis periodou 1830–1914. Doctoral Dissertation. Patras: University of Patras, 2020.
- Myrogiannis S.* Apo tis istories mystiriou stin astynomiki plokhi. Anazitontas tin emfanisi enos ainigmatikou eidous ston elliniko 19o aiona. Athens: Alexandria, 2012.
- Ntelopoulos K.* Neoellinika filologika psevdonyma 1800–2004. Symvoli sti meleti tis neoellinikis logotechnias: 2.261 syngrafeis — 4.177 psevdonyma. Athens: Estia, 2005.
- Palamas K.* O Moskovos // *Empros*, year 21, No. 7328, 10.03.1917a. P. 1. Available at: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Palamas K.* Rosokratia // *Empros*, year 21, No. 7330, 12.03.1917b. P. 1. Available at: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Papageorgiou I.* Diavolon katorthomata sto elliniko teatro skion // M. Morfakidis, P. Papadopoulou (eds.) *Elliniko teatro skion*. Ayli politistiki klironomia. Pros timin tou Valter Pouchner. Granada: Centre of Byzantine, Modern Greek and Cypriot Studies, 2016. P. 55–76.
- Polykandrioti Ou.* I logotechnia. Ta chronia tou Mesopolemou kai i genia tou '30 // *Istoria tou neou ellinismou 1770–2000*. Vol. 7: O Mesopolemos, 1922–1940. Apo tin Avasilefti Dimokratia sti Diktatoria tis 4is Avgoustou. Athens: Ellinika Grammata, 2003. P. 235–256.
- Samiou D.* Oi gynaikeis 1922–1940 // *Istoria tou neou ellinismou 1770–2000*. Vol. 7: O Mesopolemos, 1922–1940. Apo tin Avasilefti Dimokratia sti Diktatoria tis 4is Avgoustou. Athens: Ellinika Grammata, 2003. P. 65–76.
- To kleisimon ton chartopaignion. Energeiai ton chartopaikton* // *Skrip*, year 28, No. 5934, 12.01.1921. P. 4. Available at: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>.
- Toulios S. S.* To metafrastiko ergo tou Bampi Anninou (1852–1934). Senior Thesis. Patras: University of Patras, 2015.
- Toumasatos A. I.* Enas eptanisiος stin Athina. Charalampis (Bampis) Anninos (1852–1934). Oi eptanisiakes katavoles kai i ensomatosi stin Athina enos Kefaloniti logotechni. Metafraseis, efimerides, periodika, teatro. Vols. 1–2. Argostoli: Etaireia Kefalliniakon Istorikon Erevnon, 2020.
- Fantastika Diigimata.* Pouskin: I Ntama Pika. Merime: Vasiliki Optasia. Al. Douma: O Ierosylos. Transl.: B. Anninos. Athens: Ekdotikos Oikos Zikaki, 1922.
- Chatzipantazis Th.* Diagramma istorias tou neoellinikou theatrou. Iraklion: Crete University Press, 2017.
- Bocharov S. G., Feltham A.* The Queen of Spades // *New Literary History* 9(2), 1978. P. 315–332.
- Rosenshiel'd G.* Choosing the Right Card: Madness, Gambling, and the Imagination in Pushkin's "The Queen of Spades" // *PMLA* 109(5), 1994. P. 995–1008.
- Schwartz M. M., Schwartz A.* The Queen of Spades: A Psychoanalytic Interpretation // *Texas Studies in Literature and Language* 17, 1975. P. 275–288.
- Todorov T.* The Fantastic. A Structural Approach to a Literary Genre. Transl.: R. Howard. Cleveland / London: The Press of Case Western Reserve University, 1973.

ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΣΤΕΓΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΕΟΠΤΩΧΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ: ΟΙ ΑΝΕΣΤΙΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΙΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Χ. Τσιτιρίδου

*Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Άγιος Νικόλαος Λασιθίου, Ελλάδα
xristina.tsitiridou@yahoo.gr*

Μέσα από τα έξι επιλεγμένα λογοτεχνικά έργα αναδεικνύονται οι ανεπούλωτες πληγές που προκάλεσε η βαθιά οικονομική κρίση των τελευταίων δώδεκα ετών σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Η προσέγγιση της θεματικής ακολουθεί ανάλυση βασισμένη στις μεθόδους της θεωρίας του δομισμού και στις αρχές της μαρξιστικής θεωρίας για να αποτυπωθεί η ζοφερότητα της καθημερινότητάς του ανέστιου και του ενδεούς αλλά και ο διωγμός και η καχυποψία που υφίσταται από μεμονωμένα άτομα και ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Λέξεις-κλειδιά: άστεγοι, παρίες, επαναλαμβανόμενα μοτίβα, δυναδικές αντιθέσεις, πολιτισμικός κώδικας, ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Marshall [Marshall 1950, αναφ. στο Παπαδοπούλου, Κουραχάνης 2017: 11] η πρόσπιση των κοινωνικών δικαιωμάτων θα μπορούσε να λειτουργεί παρεμβατικά και να καλύπτει το χάσμα που δημιουργούν μοιραία οι κοινωνικές ανισότητες, επακόλουθο ενός καπιταλιστικού συστήματος που βρίθει παθογενειών. Ωστόσο, οι πλέον αδύναμοι υφίστανται την αποτυχία του κράτους ευημερίας να διαφυλάξει τα κοινωνικά δικαιώματα. Η θέα των ατελείωτων ουρών στα φιλανθρωπικά συστήματα, η αυξανόμενη δημιουργία δημόσιων Υπνωτηρίων και Ανοιχτών Κέντρων Ημέρας Αστέγων, η αδυναμία πληρωμής λογαριασμών Κοινής Ωφελείας, η έκρηξη των αγωγών με αντικείμενο τους τραπεζικούς πλειστηριασμούς μεταφράζονται σε δείκτες

των τρομακτικών διαστάσεων που έχει λάβει η μάστιγα αυτής της μορφής κοινωνικής παθολογίας. Στο παρόν άρθρο επιλέχθηκαν οι ήρωες από τα εξής έργα της σύγχρονης ελληνικής πεζογραφίας: *Καινούργια μέρα* του Νίκου Χρυσού, *Ο άνθρωπος που έκαψε την Ελλάδα* του Βαγγέλη Ραπτόπουλου, *Ανέσιος Ημερολόγια* της Αλεξάνδρας Δελγιώργη, *Κάτι θα γίνει, θα δεις* του Χρήστου Οικονόμου, *Τέταρτος Κόσμος* του Γιάννη Γρηγοράκη, *Η Ακρα Ταπεινώση* της Ρέας Γαλανάκη και οι οποίοι ενσαρκώνουν με τον πλέον νατουραλιστικό τρόπο το καθημερινό δράμα μιας ολοένα αυξανόμενης μερίδας πολιτών που παλεύει να διαχειριστεί την κατάσταση εξαθλίωσης στην οποία έχει περιέλθει τα τελευταία δώδεκα χρόνια.

2. Μέθοδος — Πολιτισμική και μαρξιστική θεωρία: εργαλεία στη υπηρεσία των λογοτεχνικών σπουδών

Θα μπορούσε να κληφθούν οι λογοτεχνικές σπουδές ως ένα πολεμικό πεδίο στο οποίο οι εκπρόσωποι των θεωριών της λογοτεχνίας αντιπαράτιθενται διασταυρώνοντας τα ξίφη τους για την επικράτηση των θέσεων που υποστηρίζουν; Ο Newton υποστηρίζει την παραπάνω άποψη λέγοντας χαρακτηριστικά: «Τα τελευταία χρόνια, οι [αλληλοσυγκρουόμενες] ομάδες έμαθαν ίσως να ανέχονται η μία την άλλη» [Newton 2013: xvii]. Ωστόσο, ανεξαρτήτως των προσωπικών επιλογών ως προς τον τρόπο ανάγνωσης του κειμένου, η ύπαρξη κοινών θεμελιακών ιδεών ανάμεσα στις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, οδηγεί στην πιθανή θεώρηση της κριτικής θεωρίας ως ενιαίας οντότητας [Barry 2013: 57]. Ιδέες όπως αυτή της απουσίας μιας σταθερής και συνολικής αλήθειας, της υποχρεωτικής δέσμευσης της σκέψης από ιδεολογικές επιρροές, του καθοριστικού ρόλου της γλώσσας ως δημιουργού της πραγματικότητας που μας περικλείει, της ρευστότητας ή της αμφισημίας των νοημάτων μέσα σε ένα λογοτεχνικό κείμενο και του σκεπτικισμού απέναντι σε γενικευμένες νόρμες αποτελούν κοινή συνισταμένη των επιμέρους λογοτεχνικών θεωριών. Άλλωστε η ύπαρξη τόσων διαφορετικών αντιμαχόμενων φωνών και ατέρμονων συζητήσεων στον χώρο των λογοτεχνικών σπουδών φανερώνει πως τα μέλη της λογοτεχνικής κοινότητας, επαΐοντες και ερασιτέχνες, κριτικοί και αναγνώστες διατηρούν ζωνφό το ενδιαφέρον τους για το εν λόγω πεδίο. Και, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, αυτές οι αντιπαραθέσεις και οι μακραίωνες συζητήσεις όχι μόνο δεν προκαλούν υποψίες για ύπαρξη κρίσης στις γραμματολογικές σπουδές αλλά αποτελούν δείκτες της δυναμικής που κρύβει ο τομέας της λογοτεχνίας [Newton 2013: xxvi].

2.1. Πολιτισμική θεωρία: Η κουλτούρα των κοινωνικά αποκλεισμένων στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία

Η δυσκολία του ορισμού της λέξης *κουλτούρα* έγκειται στη χρησιμοποίησή της σε αρκετά και πολλές φορές διαφορετικά μεταξύ τους επιστημονικά πεδία. Ο Williams [Williams 1983, αναφ. στο Smith 2006: 26] προχώρησε στην απόδοση τριών ορισμών για τη συγκεκριμένη έννοια εκ των οποίων ο τρίτος διευρύνει το εννοιολογικό της πλαίσιο και την αποδίδει ως την καταγραφή και τη διερεύνηση της ζωής ενός ατόμου ή μιας ολόκληρης κοινωνίας και των ιδιαίτερων πτυχών της: συμπεριφοριστικών συνηθειών, κανονιστικών ρυθμίσεων, πεποιθήσεων, έξεων, αξιών. Με αφορμή τον προαναφερθέντα ορισμό και με τη βοήθεια των εργαλείων που προσφέρουν οι δομιστικές διαδικασίες, αποπειράται να αποκωδικοποιηθεί η κουλτούρα του σύγχρονου αστέγου και του νεόπτωχου και να *διαβαστεί* ως ένα σύστημα σημείων, δομημένων και οργανωμένων με αρτιότητα, ως μια ιδιότυπη γλώσσα που βρίθεται πολιτισμικών νοημάτων [Barry 2013: 71].

2.1.1. Μυθήματα: επαναλαμβανόμενα μοτίβα και δυαδικές αντιθέσεις στη λογοτεχνική αποτύπωση των εξαθλιωμένων

Η θέση του γλωσσολόγου Saussure πως η νοηματοδοσία του περιβάλλοντος κόσμου δεν είναι απόρροια κάποιας αυθύπαρκτης πραγματικότητας που τον διέπει αλλά το αποτέλεσμα ενός κατασκευασμένου συστήματος αλληλεπίδρασης ομοιοτήτων, διαφορών και πολιτισμικών συμβάσεων, έχει ασκήσει μέγιστη επιρροή στο έργο του δομιστή ανθρωπολόγου Claude Lévi-Strauss [Storey 2015: 173–174], ο οποίος στη μελέτη του υποστήριξε πως πολιτισμικά στοιχεία όπως η μυθολογία και η λογοτεχνία είναι βασικά εργαλεία στην ταξινόμηση και στην κατανόηση του κόσμου [Smith 2006: 171]. Για να αποδείξει τον παραπάνω ισχυρισμό προχώρησε στην ανάλυση των μύθων σε μικρότερες μονάδες που τις ονόμασε *μυθήματα* κατ' αναλογία με τα φωνήματα της γλωσσολογικής ανάλυσης. Σε επόμενο βήμα, ο Lévi-Strauss προχώρησε στη σύγκριση των μικρότερων αυτών μονάδων των μύθων και στην ανεύρεση επαναλαμβανόμενων μοτίβων και διαφορών και ακολούθως στην εξέταση των δυαδικών αντιθέσεων [Smith 2006: 170–171]. Το συμπέρασμα στο οποίο φθάνει είναι ότι «... κάτω από την τεράστια ετερογένεια των μύθων μπορεί να ανακαλυφθεί μια ομοιογενής δομή» [Storey 2015: 176]. Το κλειδί για την κατανόηση της κοινωνικό-πολιτισμικής λειτουργίας των μύθων κρύβεται στην κατανόηση αυτής της δομής.

Επαναλαμβανόμενα μοτίβα

Το πρώτο σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο στα εξεταζόμενα λογοτεχνικά κείμενα είναι η μετάβαση από μια φυσιολογική ζωή με οργανωμένη καθημερινότητα, σταθερότητα πλαισίου και σχέσεων σε μια δυσλειτουργική κατάσταση, χαρακτηριστικά της οποίας είναι η περιθωριοποίηση, η ανασφάλεια και η συνεχής διαβίωση σε ευμετάβλητες συνθήκες. Στην *Καινούργια μέρα*, η παρέα των αστέγων διέθετε εκείνες τις προϋποθέσεις που ορίζουν μια τακτοποιημένη ζωή. Ο Τέως με την επαγγελματική αποκατάσταση που του εξασφάλισε η πατρική επιχείρηση του, οικογενειάρχης, ευπόληπτο μέλος της επαρχιακής πόλης που διαμένει, με έντονη κοινωνική ζωή, καταλήγει λόγω λανθασμένων επιχειρηματικών κινήσεων και παρορμητικής συμπεριφοράς στον δρόμο και αναγκάζεται να ζήσει στον αντίποδα της προηγούμενης του ζωής: μέσα στην εξαθλίωση και την αβεβαιότητα. Η πολυετής εμπειρία του Μαρκώνη ως ασυρματιστή σε εμπορικά πλοία του εξασφάλιζαν ένα εγγυημένο εισόδημα και ταυτόχρονα η μακροχρόνια παραμονή του στις θάλασσες του πρόσφεραν μια καθημερινότητα, προβλέψιμη, συνεπώς με αρκετά στοιχεία τελμάτωσης αλλά σταθερή, χωρίς επικίνδυνες ανατροπές. Η ισορροπημένη του ζωή αλλάζει άρδην λόγω της τεχνολογικής ανάπτυξης που παροπλίζει την τέχνη του, οδηγείται στην ανεργία και στη συνέχεια καλείται να ζήσει στο περιθώριο της κοινωνίας. Ο Λάκω από το υπερπροστατευτικό πλαίσιο της μονογονεϊκής οικογένειας στην οποία μεγάλωσε και την αδιάκοπη προσπάθεια της μητέρας του να τον κρατήσει μακριά από κάθε μορφή σωματικής, λεκτικής και ψυχολογικής βίας που στόχευε στη μορφική του δυσπλασία, βρίσκεται εκτεθειμένος στο εχθρικό και αφιλόξενο περιβάλλον των απόκληρων της κοινωνίας. Ο Γιάννης, ξεκινά με καλές προοπτικές τη ζωή του, με ένα οικογενειακό περιβάλλον υποστηρικτικό στις σπουδές του: τα παραπάνω λειτουργούν ως ευοίωνα σημάδια για το μέλλον, όμως η επαφή του με τον κόσμο των ναρκωτικών και η σύλληψή του λειτουργούν ως μια σήραγγα που τον μεταφέρει από την προηγούμενη ήρεμη μεσοαστική ζωή σε αχαρτογράφητα για εκείνον νερά, στη ζυγόκλα του δρόμου. Ο Δημήτρης Αποστολάκης, ο πρωταγωνιστής από το μυθιστόρημα *Ο άνθρωπος που έκαψε την Ελλάδα*, αποτελεί το πρότυπο του άνδρα που η κοινωνία χαρακτηρίζει ως επιτυχημένο: Αυτοδημιούργητος, έγκριτος δημοσιογράφος και ευτυχισμένος οικογενειάρχης. Οι απολαβές από την εργασία του εξασφαλίζουν μια καλή ποιότητα ζωής στον ίδιο και στα μέλη της οικογένειάς του: ιδιόκτητο σπίτι, διακοπές, τακτικές βραδινές εξόδους. Ωστόσο, αυτό το ιδεατό *modus vivendi* καταρρέει σαν χάρτινο οικοδόμημα με την απόλυσή του.

Ως παράπλευρη απώλεια της εγχώριας κρίσης, εγκαταλείπει την ασφάλεια που του παρέχει ο οικείος περιβάλλον χώρος και εισέρχεται σε έναν αντίξοο κόσμο στον οποίο η κάθε μέρα ισοδυναμεί με ένα σκληρό στοίχημα επιβίωσης που πρέπει να κερδηθεί. Αυτήν την εκούσια μετάβαση στον κόσμο της ανεστιότητας ακολουθεί και ο Ηλίας Κ. από το *Ανέστιος Ημερολόγια*. Διήγαγε μια ζωή με ήρεμους ρυθμούς: μοναδική δυσαρμονία αποτελούσε η κακή σχέση με τη σύζυγό του. Η λαμπρή του καριέρα ως ηλεκτρολόγος-μηχανικός αφενός του απέφερε πολλά κέρδη αφετέρου του άνοιξε το δρόμο για την κατάκτηση μιας πανεπιστημιακής θέσης. Διέθετε οικονομική άνεση και κοινωνική αναγνωρισιμότητα: χαρακτηριστικά ώστε να θεωρείται ο ίδιος ευτυχής και με προδιαγεγραμμένη ασφαλή πορεία στη ζωή του. Ωστόσο μια σειρά απρόβλεπτων γεγονότων τον εκτρέπει από τη συγκεκριμένη πορεία και ο πρωταγωνιστής βιώνει μια ανοικία, για τις δικές του προσλαμβάνουσες, επίπονη πλευρά της κοινωνικής πραγματικότητας. Από την ευμάρεια στην επαιτεία, από την προσωπική καταξίωση στην ετικέτα του παρία. Η καθημερινότητα του ζεύγους Μπέλ στον *Τέταρτο Κόσμο* κυλούσε απρόσκοπτα. Ως εκπαιδευτικοί λειτουργοί με εξασφαλισμένο το μηνιαίο εισόδημα, βιοπορίζονταν με άνεση, και απολάμβαναν τη χαρά να είναι ενεργά, παραγωγικά μέλη της κοινωνίας. Όταν εξαιτίας της απόλυσής τους και του πλειστηριασμού της πατρικής περιουσίας, διασαλεύτηκαν τα θεμέλια αυτού του σταθερού πλαισίου, αποχαιρετούν την κανονικότητα της ζωής τους, βυθίζονται στη δίνη της οικονομικής αβεβαιότητας, της κοινωνικής εξαθλίωσης και του ακούσιου εγκλεισμού τους σε ζοφερές κρατικές δομές. Στο έργο *Η Άκρα Ταπεινώση*, ο ξενώνας φιλοξενίας αποτελεί τον μικρόκοσμο της Θηρεσίας και της Θεονύμφης: εκεί, λόγω αδυναμίας αυτοεξυπηρέτησης, ικανοποιούνται οι λιτές αλλά βασικές ανάγκες τους, όπως η προστασία της σωματικής τους ασφάλειας, η διατροφή, η χορήγηση των φαρμάκων τους, η νυχτερινή κατάκλιση αλλά ταυτόχρονα απολαμβάνουν και μικροχαρές που δίνουν ουσία στη μονότονη καθημερινότητα τους: η παρακολούθηση μιας ταινίας, ανάγνωση της κυριακάτικης εφημερίδας, μια απρόσμενη επίσκεψη. Η απερίσκεπτη δραπετεύση τους από τούτο τον χώρο που λειτουργεί ως ασπίδα προστασίας για τις δυο ηλικιωμένες γυναίκες, τις υποχρεώνει να βιώσουν μια εφιαλτική περιπλάνηση ως άστεγες στους επικίνδυνους δρόμους της πρωτεύουσας. Αλλά και οι ήρωες των διηγημάτων στο *Κάτι θα γίνει, θα δεις*, χάνουν τον έλεγχο της ισορροπίας στη ζωή τους: προϊόν αντανάκλασης της αστάθειας που επέφερε η εγχώρια κρίση των τελευταίων ετών στα ευάλωτα κοινωνικά στρώματα. Ο πατέρας από το *Κι ένα αβγό κίντερ για το παιδί* παρείχε στο παιδί του και στον ίδιο

μια μετρημένη αλλά αξιοπρεπή καθημερινότητα χάρη στο μηνιαίο εισόδημα από την εργασία του. Η απόλυσή του και η αδυναμία εύρεσης νέας εργασιακής θέσης βυθίζει τον ήρωα σε μια δυσβάσταχτη πραγματικότητα, χαρακτηριστικά της οποίας είναι η πείνα και η εξανέμιση κάθε ίχνους περηφάνιας και αυτοεκτίμησης: στοιχεία πασιφανή στις σπασμωδικές κινήσεις που προβαίνει για να εξασφαλίσει ελάχιστη τροφή. Τα δυο ζευγάρια στα διηγήματα *Κάτι θα γίνει*, *θα δεις* και *Πίπολ αρ στρέιντζ* μεταβαίνουν σε μια επισφαλή καθημερινότητα, με την απειλή των πλειστηριασμών των κατοικιών και της κατάσχεσης των περιουσιακών στοιχείων να κρέμεται ως δαμόκλειος σπάθη πάνω από τις ζωές τους και να πυροδοτεί εντάσεις ικανές να γκρεμίσουν τα θεμέλια των διαπροσωπικών τους σχέσεων.

Το δεύτερο μοτίβο που επαναλαμβάνεται σταθερά στη δομή των εξεταζόμενων λογοτεχνικών έργων είναι η ύπαρξη αλληλεγγύης μεταξύ των αστέγων αλλά και των απόμων με οικονομική δυσπραγία¹. Ένας αόρατος, στα μάτια της υπόλοιπης κοινωνίας, μίτος συνδέει τα μέλη αυτών των κοινοτήτων με δεσμούς αλληλοκατανόησης και έμπρακτης συμπαράστασης είτε με τη μορφή διαμοιρασμού υλικών αγαθών, είτε με τη μορφή ψυχολογικής υποστήριξης, είτε με τη μορφή παροχής συμβουλών για επιβίωση στον σκληρό κόσμο των απόκληρων. Στην *Καινούργια μέρα* τα τέσσερα μέλη της παρέας αντιμετώπιζουν από κοινού τις αντιξοότητες του ανέστιου βίου τους. Για την προστασία της ατομικής τους ακεραιότητας συνηθίζουν να κυκλοφορούν όλοι μαζί ή στη χειρότερη των περιπτώσεων ανά ζεύγη στο περιθωριακό Λιμάνι, να αναζητούν από κοινού καταφύγιο για τη νύχτα, για να αποφύγουν τις συμμορίες των αστέγων και άλλων παραβατικών στοιχείων που λυμαινόνται τον χώρο. Διαχειρίζονται τα μικροποσά από τις περιστασιακές απασχολήσεις ή την ελατεία με τη λογική ενός κοινού οικογενειακού ταμείου και καλύπτουν με αυτά τις ανάγκες και των τεσσάρων. Με πνεύμα συλλογικότητας λειτουργούν στις περιπτώσεις που κάποιος από αυτούς χρήζει ιδιαίτερης προστασίας: αυτοβούλως παραχωρούν τη μερίδα του συσσιτίου ή τη διανυκτέρευση τους σε προστατευμένο κατάλυμα στο μέλος της συντροφιάς που έχει αμεσότερη ανάγκη. Παραθέτουν γεύματα στα οποία ο όρος *συνδαιτυμόνες* βρίσκει την ακριβή ετυμολογία του: προσέρχονται σε αυτά και μοιράζονται την τροφή, συμμετέχουν σε αυτά τα ιδιότυπα τραπέζια — που μπορούν να προσομοιαστούν με τις *Αγάπες*, τα κοινά τραπέζια στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους — και καταθέτουν ό,τι κατάφεραν να εξασφαλίσουν, μια κονσέρβα,

¹ Σ.τ.σ.: Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι παρουσιάζονται και φαινόμενα κλοπών ή επιθέσεων μεταξύ των μελών της κοινότητας των αστέγων.

δυο ντομάτες, ένα μπουκάλι φθινό κρασί, προσκαλούν και άλλους παρείσακτους της κοινωνίας σε τούτες τις συνεσιτιάσεις που μετατρέπονται σε απορροχέδιαστα γλέντια και ελιξίριο προσωρινής δραπέτευσης από τη δυστοπία. Στις εγκιβωτισμένες αφηγήσεις, προϊόν των συνεντεύξεων που πήρε ο πλάνης δημοσιογράφος του μυθιστορήματος *Ο άνθρωπος που έκαψε την Ελλάδα*, από ανθρώπους που βιώνουν το ίδιο δράμα με αυτόν, αποκαλύπτονται πράξεις δηλωτικές του αλτρουιστικού πνεύματος που ενώνει τους σύγχρονους *απάχθες* της πρωτεύουσας. Κλειστές ομάδες αστέγων συγκεντρώνονται κάθε βράδυ για υπαίθρια διανυκτέρευση στο κέντρο της πόλης, χρησιμοποιώντας τη δυναμική της ομάδας ως ασπίδα προστασίας από πιθανές επιθέσεις συμμοριών. Αλλά και στη διάρκεια της ημέρας συνεχίζει η αλληλοβοήθεια, περιφρουρώντας είτε ό ένας τη σωματική ακεραιότητα του άλλου είτε τα προσωπικά τους αντικείμενα. Η εξαφάνιση κάποιου άστεγου από τα γνώριμα στέκια σημαίνει συναγερμό στα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού περιθρίου και αρχίζουν έρευνες για την αναζήτησή του ακόμη και στον χώρο των νοσοκομείων. Στο *Ανέστιος Ημερολόγια*, ο Απόστολος, ο καθημερινός ομοτράπεζος του Ηλία Κ. στην αίθουσα συσσιτίου δείχνει αμέριστο ενδιαφέρον για το πρόβλημα υγείας που ταλαιπωρεί τον τελευταίο και τον πιέζει για αναζήτηση ιατρικής βοήθειας σε κάποιο νοσοκομείο. Μάλιστα δεν μένει μόνο σε επίπεδο παροχής συμβουλών αλλά δείχνει έμπρακτα τη συμπαράστασή του με την παραχώρηση μίας κουβέρτας από τις δύο που έχει στην κατοχή του — μετουσιώνοντας τον ευαγγελικό λόγο *ό έχων δύο χιτώνας μεταδώτω τῷ μὴ ἔχοντι*, σε πράξη — ή την ανιδιοτελή πρόταση περί καθημερινής μεταφοράς του σάκου του Ηλία Κ. ώστε να τον ξεκουράσει από το επώδυνο βάρος. Στον *Τέταρτο Κόσμο* μέσα στη μικροκοινωνία των στρατοπέδων που χρησιμοποιούνται από την κυβέρνηση ως τόποι απόκρυψης της ανέχειας για την οποία η ίδια ευθύνεται, οι δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης δεν έχουν κάμψει την κοινωνική συνείδηση και το αίσθημα ευθύνης απέναντι στον συνάνθρωπο. Οι ίδιοι οι έγκλειστοι αυτό-οργανώνονται σε ομάδες για παροχή βοήθειας στα πιο αδύναμα μέλη της κοινότητας, φροντίζοντας για την τροφοδοσία τους, για την ψυχολογική στήριξη των συναισθηματικά εύθραυστων ενοίκων του καταυλισμού, για την αντιμετώπιση ιατρικών προβλημάτων ακόμη και για την ψυχαγωγία των επιτηρούμενων κατοίκων, σαν μια μορφή αντίστασης στη λήθη που απειλεί την ανθρώπινη φύση τους. Οι δυο ηλικιωμένες γυναίκες στο μυθιστόρημα *Η Άκρα Ταπείνωση* βρίσκουν ξανά τον δρόμο για την επιστροφή στο προστατευτικό περιβάλλον του διαμερίσματος τους χάρη στη βοήθεια ενός παρατηρητικού άστεγου που τις εντοπίζει στη διανομή

συσσιτίου και στα πρόσωπά τους αναγνωρίζει τις ενοίκους της παρακείμενης πολυκατοικίας στο νυχτερινό του καταφύγιο. Η συνεισφορά του που σημαίνει και το τέλος της οδύσσειας για τη Θεονύμφη και τη Θηρεσία, πηγάζει από το αληθινό ενδιαφέρον και την αγωνία για τη δυσοίωνα κατάληξη που περιμένει τις δυο γυναίκες, εάν παραταθεί η διαμονή τους στους εχθρικούς δρόμους της πρωτεύουσας. Στο διήγημα *Κάτι θα γίνει, θα δεις*, η αλληγορική ερμηνεία του σχεδίου που τριγυρνά στο μυαλό της Νίκης και αφορά την πιθανή περίπτωση πλειστηριασμού της κατοικίας τους, λειτουργεί ως μάρτυρας της αλληλοεξάρτησης του ζευγαριού. Η κόλλα μεταξύ των παλαμών τους και του τοίχου μεταφράζεται σε κοινό αγώνα προστασίας των κόπων τους από τις αξιώσεις που προβάλλουν τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα.

Αναδικές αντιθέσεις

Σύμφωνα με τον γλωσσολόγο Saussure [Smith 2006: 163], η δημιουργία του νοήματος στηρίζεται πάνω στις αντιθέσεις. Η αντιστοιχία ανάμεσα στο σημαίνον και στο σημαινόμενο δεν επαρκεί για την παραγωγή νοήματος, γιατί η σχέση που τα διέπει είναι αυθαίρετη και όχι φυσική [Smith 2006: 163]. Ο Saussure αναφέρει χαρακτηριστικά πως «όλες οι λέξεις υπάρχουν σε “διαφοροποιητικά” δίκτυα...» και επομένως το παραγόμενο νόημα είναι προϊόν συσχέτισης [Barry 2013: 67]. Μία δυαδική αντίθεση που εντοπίζεται στο σώμα των εξεταζόμενων λογοτεχνικών κειμένων προκύπτει από την αντιπαραβολή της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Οι άστεγοι και οι οικονομικά εξαθλιωμένοι αναγκάζονται λόγω των περιστάσεων να εκθέτουν όλο σχεδόν το φάσμα των καθημερινών τους ενεργειών σε δημόσια θέα εν αντιθέσει με το σύνολο της κοινωνίας που επιλέγει ποιο κομμάτι των λειτουργιών και των δραστηριοτήτων του θα δημοσιοποιήσει και ποιο θα παραμείνει ιδιωτικό. Στο παρόν άρθρο επιλέχθηκε ο ύπνος, μια φυσιολογική λειτουργία του οργανισμού, για την αντιδιαστολή μεταξύ δημόσιας έκθεσης και περιφρόνησης της ιδιωτικότητας.

Ο ύπνος ως σωματική λειτουργία στη μεσαιωνική κοινωνία δεν εντασσόταν στην ιδιωτική σφαίρα του ανθρώπινου βίου. Σύμφωνα με τον Elias ήταν πολύ συνηθισμένη η διανυκτέρευση πολλών ανθρώπων, χωρίς να τους ενώνει κάποιος βαθμός συγγένειας, στο ίδιο δωμάτιο ή οι κοινωνικές επισκέψεις σε χώρους που λειτουργούσαν ως υπνοδωμάτια [Elias 1997: 273]. Ωστόσο, μετά τον 16^ο αιώνα αυτή η τακτική σταδιακά εκλείπει, πρώτα από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ακολούθως επεκτείνεται σε όλο τον κοινωνικό ιστό και με το πέρασμα των αιώνων το υπνοδωμάτιο έγινε ένας προσωπι-

κός χώρος, προστατευμένος από τα αδιάκριτα βλέμματα: η δε λειτουργία του ύπνου μετατρέπεται σε προσωπική υπόθεση ή εντός του οικογενειακού πυρήνα [Elias 1997: 274]. Αυτή η μετατόπιση εκπορεύεται από την υπόταξη των ορμέμφυτων ενστίκτων και τη βαθμιαία ανάπτυξη των συναισθημάτων της αιδούς και της αποστροφής και κατάφερε να χτίσει ένα αόρατο τείχος προστασίας στη «... ζωική όψη της ύπαρξης κάθε ανθρώπου» [Elias 1997: 273]. Το τείχος όμως αυτό καταρρέει ως παράπλευρη απόβλεια του οικονομικού κραχ και τα τελευταία χρόνια η διαδικασία του ύπνου μεταφέρθηκε από τα παρασκήνια της ιδιωτικότητας στη σκηνή του δρόμου και των δημόσιων υπνωτηρίων. Η ανάγκη ωθεί τους ήρωες των εξεταζόμενων έργων να επιστρέψουν σε μεσαιωνικές συνήθειες νυχτερινής κατάκλισης. Ο Τέως, ο Μαρκόνης, ο Λάκω, ο Γιάννης από την *Καινούρια μέρα* αφήνουν πίσω την αορατότητα και την ασφάλεια που τους πρόσφερε η ιδιόκτητη κατοικία, η ναυτική καμπίνα, η πατρική οικία, το φοιτητικό διαμέρισμα αντίστοιχα και εκθέτουν τις ζωτικές για τον οργανισμό στιγμές σωματικής ανάπαυλας στα περιεργα μάτια των περαστικών. Τα μέρη της προβολής των ιδιωτικών στιγμών σε κοινή θέα ποικίλλουν: υπόγειες διαβάσεις, μισοτελειωμένες οικοδομές, παγκάκια. Άλλοτε ένα εγκαταλειμμένο αμαξοστάσιο ή το εσωτερικό ενός καφεinelού λειτουργεί ως υπνοδωμάτιο που αναγκάζονται όμως να το μοιραστούν με άγνωστα πρόσωπα: εναλλακτική που προκαλεί το δυσάρεστο συναίσθημα της αμηχανίας αλλά και του φόβου πιθανών διενέξεων. Στα μυθιστορήματα *Ο άνθρωπος που έκαψε την Ελλάδα* και *Ανέστιος Ημερολόγια*, οι πρωταγωνιστές εγκαταλείπουν εκουσίως τις οικίες τους που λειτουργούν ως θεματοφύλακες της ιερότητας του ιδιωτικού τους βίου για να αφεθούν στην αδηφάγια της δημόσιας έκθεσης. Είσοδοι πολυκατοικιών, γέφυρες, πάρκα, αλάνες και άλση μεταμορφώνονται σε υπνοδωμάτια με διαφανείς τοίχους και οι διερχόμενοι — σαν θεατές σε κινηματογραφική προβολή — ρίχνουν κλεφτές ματιές στη ζωή των άστεγων πρωταγωνιστών. Στον *Τέταρτο κόσμο*, η εγκατάσταση των Ράντοβιτς στο επιταγμένο από την κυβέρνηση δωμάτιο της οικίας του Ιωσήφ Δούκα προσφέρει μια απατηλή αίσθηση απομόνωσης στο ζευγάρι των αστέγων. Η αρχική εντύπωση πως το εν λόγω κατάλυμα θα τους παρείχε μια ιδιωτικότητα, που τους είχε λείψει κατά την παραμονή τους στο στρατόπεδο αστέγων, διαλύεται συντόμως. Η υποχρεωτική συγκατοίκηση μετατρέπει τους ιδιοκτήτες σε αυτήκοους μάρτυρες των ιδιωτικών στιγμών του Εμίλ και της Άννας Ράντοβιτς, εξέλιξη που αφενός που φέρνει αμηχανία στη νεαρή φιλοξενούμενη λόγω των συχνών καυστικών παρατηρήσεων που δέχεται από τους οικοδεσπότες, αφετέρου χρησιμοποιείται ως στοιχείο

για τον εκδιωγμό τους από το διαμέρισμα. Οι δυο ηρωίδες από το μυθιστόρημα *Η Άκρα Ταπείνωση* ξυπνούν το πρώτο πρωινό της διαβίωσής τους στους δρόμους της Αθήνας, αντικρίζοντας όχι τα οικεία πρόσωπα που τις φρόντιζαν στη δομή αλλά έναν άγνωστο άνδρα. Αυτή η ολιγόλεπτη παρατήρηση από ένα ξένο πρόσωπο ενώ οι δυο ηλικιωμένες βρίσκονται στην ασυνείδητη κατάσταση του ύπνου, φέρει τα χαρακτηριστικά μιας ανεπιθύμητης εισβολής σε προσωπικό χώρο· ενέργεια που καταπατά θεμελιώδεις ελευθερίες.

2.1.2. Η «ενοχή» των συνδηλώσεων στη σημειωτική ανάλυση του Roland Barthes

Στο έργο του *Μυθολογίες* ο Barthes προχωρά στην εξέταση μύθου της κουλτούρας και της καθημερινότητας της γαλλικής κοινωνίας στη δεκαετία του '50. Η μεθοδολογία του περιλαμβάνει την τοποθέτηση μιας πλειάδας πραγμάτων της λαϊκής κουλτούρας σε ευρύτερες δομές αξιών και συμβόλων και την προσπάθεια ανάγνωσης και αποκρυπτογράφησης τους, με απώτερο στόχο το *σκάψιμο* και την *ανεύρεση* κρυμμένων νοημάτων [Barry 2013: 72]. Κατά την ανάλυση των μυθικών συστημάτων της σύγχρονης Γαλλίας, καταλήγει στο συμπέρασμα πως: «... ο μύθος παίζει πραγματικά διπλό ρόλο: δηλώνει και κοινοποιεί, εξηγεί και επιβάλλει» [Barthes 1979: 211–212]. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μέθεξη σε αυτήν τη διπλή επιτελεστική λειτουργία του μύθου είναι η ύπαρξη ενός πολιτισμικού κώδικα που ο αναγνώστης έχει ενστερνιστεί και κατανοήσει [Storey 2015: 184]. Ο πολιτισμικός κώδικας αναφέρεται σε ό,τι εμπεριέχεται στον όρο κοινή γνώση, στις προϋπάρχουσες σχηματισμένες εικόνες που βρίσκονται αποθηκευμένες στο μυαλό του δέκτη και ανακαλούνται κατά την ανάγνωση των σημείων που διέπουν τους μύθους [Barry 2013: 76]. Κατά συνέπεια, ο πλουραλισμός και η ετερογένεια των πολιτισμικών αναφορών αφαιρεί από τον δημιουργό των κειμένων το αποκλειστικό προνόμιο της σημασιοδότησης και παραχωρεί στον αναγνώστη τη δυνατότητα να *αναγνώσει* και ο ίδιος τη *συμπαράδηλωση*. Αν στον παράγοντα ατομική πολιτισμική διαμόρφωση προστεθεί η θέση του κειμένου, η ιστορική συγκυρία, η απόσταση των γενεών, οι διαφορές στην κοινωνική τάξη, στο φύλο, και στον σεξουαλικό προσανατολισμό, επιτυγχάνεται η δυνατότητα πολλαπλών *αναγνώσεων* των μυθικών συστημάτων [Storey 2015: 188]. Ο Storey επισημαίνει πως η συγκεκριμένη κινητοποίηση των κωδικών ανάγνωσης απορρέει από τον συνδυασμό τριών παραγόντων: «βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο τριπλό περιεχόμενο της θέσης του κειμένου, της ιστορικής στιγμής και της πολιτισμικής διαμόρφωσης του αναγνώστη» [Storey 2015:

184]. Από τα εξεταζόμενα λογοτεχνικά κείμενα επιλέχθηκαν μια σειρά καταδηλώσεων και επιχειρήθηκε η ανίχνευση του συμπαραδηλούμενου νοήματος βάσει του αποθέματος κοινωνικής γνώσης.

Τα σύγχρονα «στοιχεία» των γεφυρών και οι «μισοφαγωμένες» τυρόπιτες

Η περιγραφική εικόνα που δίνεται στο μυθιστόρημα *Ο άνθρωπος που έκαψε την Ελλάδα*, εκείνη του αστέγου που διαβιεί κάτω από γέφυρες της πρωτεύουσας, στο πρώτο επίπεδο σημασίας παράγει την καταδήλωση της γέφυρας ως προσωρινό κατάλυμα για την ανεσιτότητα. Μεταβαίνοντας στο επίπεδο της συμπαραδήλωσης που παράγει ο συγκεκριμένος μύθος, το σημείο της γέφυρας γίνεται ο περιχαρακωμένος χώρος της εξορίας στον οποίο εκτοπίστηκε, αναγκασμένος να ζει στην αόρατη πλευρά του αστικού τοπίου. Ένα μακρινό πλάνο θα μπορούσε να απεικονίσει αυτή τη διττή λειτουργία της γέφυρας: στο πάνω τμήμα της, διερχόμενοι άνθρωποι και πομπές αυτοκινήτων κάνουν χρήση της πρωταρχικής της λειτουργίας: της επικοινωνίας. Άλλωστε η κατασκευή των γεφυρών ως μηχανικό επίτευγμα προέκυψε από την ανάγκη του ανθρώπου να ξεφύγει από το κλειστό πλαίσιο κινήσεων που του επέβαλλαν οι ιδιαίτερες της γεωμορφολογίας και να συγχρωτιστεί με ό,τι εκτείνεται πέρα από αυτό. Στον αντίποδα, το κάτω τμήμα της γέφυρας καταστέλλει αυτή τη λειτουργία και αποκόπτει τον άστεγο από την κοινωνική συναστροφή. Ο διαχωρισμός της γέφυρας σε δυο οριζόντια παράλληλα τμήματα αφενός καθορίζουν τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, αφετέρου ακολουθώντας την ευκλείδεια αρχή, αποτελούν δυο ευθείες που όσο και αν επεκταθούν, δεν θα έχουν κανένα κοινό σημείο. Η σύγχρονη εκδοχή του *στοιχειώματος* της γέφυρας προκειμένου να μην καταρρεύσει το κοινωνικό οικοδόμημα και γκρεμιστεί η ψευδαίσθηση της κοινωνικής αρμονίας, δεν απαιτεί τη *θυσία της γυναίκας του Πρωτομάστορα*² αλλά την απόκρυψη όσων απειλούν τη διασάλεση αυτής της πλαστής ισορροπίας, στα θεμέλια της. Παρόμοιο ιδεολογικό φορτίο κουβαλούν τα υπολείμματα τροφών που εμφανίζονται στα εξεταζόμενα λογοτεχνικά κείμενα. Τα πεταμένα γιαούρτια που δεν έχουν ακόμη λήξει και τα ανακαλύπτει ο Ηλίας Κ. από το *Ανέστιος Ημερολόγια*, το πεσμένο μισό κουλούρι στις πλάκες του πεζοδρομίου που αρπάζει ο Λάκω από την *Καινούργια μέρα* και το καταπίνει, η μισοφαγωμένη τυρόπιτα, παρατημένη στο παγκάκι που κα-

² Για την παραγωγή *Του γιοφυριού της Άρτας* βλ. στο *Ψηφιακό Σχολείο-Ψηφιακό Εκπαιδευτικό Περιεχόμενο* που φιλοξενείται στην παρακάτω ηλεκτρονική διεύθυνση: [<http://digitalschool.minedu.gov.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-C113/351/2361,8972/unit=669>].

ταλήγει στην τσέπη του πατέρα από το διήγημα *Κι ένα αβγό κίντερ για το παιδί* πέρα από την ανάγνωση της καταδήλωσης ως εναλλακτική λύση στον κορεσμό της πείνας των απόρων, στο δεύτερο επίπεδο της σημειολογικής αλυσίδας η ανάγνωση της συνδήλωσης προσθέτει νέα οπτική. Όπως και στην ανάλυση του μυθικού αντικειμένου της γέφυρας, ο διαχωρισμός αποτρέπει τη συνάντηση των δυο ξεχωριστών κόσμων, και εδώ ο παρίας δεν έρχεται σε επαφή με το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο με άμεσο τρόπο αλλά μέσω των σημαδιών που αφήνουν πίσω οι τελευταίοι. Τα κατάλοιπα των τροφών αναδεικνύονται σε ορατούς δείκτες μιας ασύγχρονης συναλλαγής ανάμεσα στον λεγόμενο υγιή κοινωνικό ιστό και στους απόκληρους: συναλλαγή που πραγματοποιείται με την εκ περιτροπής παρουσία των προαναφερθέντων κοινωνικών στρωμάτων στον χωρικό άξονα.

«Στέφανον εξ ακανθών περιτίθεται» και «οι έσχατοι έσονται πρώτοι»

Στο διήγημα *Κι ένα αβγό κίντερ για το παιδί* η αποκωδικοποίηση της εικόνας των γυναικών που στολίζουν τον Επιτάφιο να τρέπονται σε φυγή στη θέα του άστεγου πατέρα με τις παλάμες ματωμένες από τα αγκάθια του στεφανιού που τοποθέτησε στο μέτωπο του Εσταυρωμένου ύστερα από δική τους παράκληση, αποκαλύπτει εναργέστερα το κρυμμένο ιδεολογικό φορτίο που μεταφέρει, αν ληφθεί υπόψιν και το χρονικό πλαίσιο του συμβάντος που εκτυλίσσεται το ξημέρωμα της Μεγάλης Παρασκευής. Το συμπαραδηλούμενο νόημα αφορά το κενό γράμμα των χριστιανικών διδαχών και των ορθόδοξων εκκλησιαστικών κατηχήσεων. Η ρήση *Έντολήν καινήν δίδωμι ύμιν ίνα αγαπάτε άλλήλους, καθώς ήγάπησα ύμιας ίνα και ύμεις αγαπάτε άλλήλους*³, η οποία ακούγεται κατά την ανάγνωση του πρώτου Ευαγγελίου, στην Ακολουθία των Παθών το απόγευμα της Μεγάλης Πέμπτης, δεν βρίσκει ευήκοα ώτα ανάμεσα στο πλήθος των προσερχόμενων πιστών. Η ταλαιπωρημένη ανδρική φιγούρα που εκλιπαρεί για βοήθεια αποτελεί την ευκαιρία για μετουσίωση του Θεϊκού Λόγου σε ανθρώπινη δράση. Ωστόσο, οι γυναίκες που αναλαμβάνουν το διακόνημα του Επιτάφιου στολισμού δείχνοντας ευλαβική προσήλωση στην τήρηση και της ελάχιστης λεπτομέρειας του τελετουργικού, παραμένουν στην επιφάνεια του χριστιανικού νοήματος, αρνούνται να εισχωρήσουν στη βαθιά του ουσία, αποδεικνύοντας τις εγγενείς δυσκολίες της βίωσης της χριστιανικής διδασκαλίας. Και στο μυθιστόρημα *Καινούργια μέρα*, ο άστεγος Λάκου βιώνει

³ Η μετάφραση από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο στη νέα ελληνική: *Έντολή καινούργια σας δίνω: να αγαπάτε ο ένας τον άλλο. Καθώς αγάπησα εσάς, έτσι κι εσείς να αγαπάτε ο ένας τον άλλο.*

τη διάψευση του χριστιανικού λόγου, κατά την προσπάθειά του να εφαρμόσει τη ρήση από το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο *Οὕτως ἔσονται οἱ ἔσχατοι πρῶτοι καὶ οἱ πρῶτοι ἔσχατοι*⁴. Η εικόνα του ἥρωα στην ουρά του συσσιτίου να παραχωρεί αδιάκοπα τη θέση του στους επόμενους, προσδοκώντας τη θεϊκή ανταμοιβή για την τήρηση του Ευαγγελικού Λόγου και η εξάντληση των μερίδων φαγητού να τον αφήνει τελικά πεινασμένο, στρέφει τον αναγνώστη στην αναζήτηση της συνδήλωσης στον μύθο των κειμένων της Αγίας Γραφής: λόγος παραμυθητικός που ενσταλάζει την ελπίδα στον πιστό για μεταγενέστερη ηθική ανταπόδοση στις υφιστάμενες δυσκολίες του. Μολαταύτα, και σε αυτή την περίπτωση η χριστιανική διδασκαλία παραμένει σε θεωρητικό επίπεδο: ο ίδιος ο άστεγος συνειδητοποιεί το ανέφικτο της προαναφερθείσας ευαγγελικής ρήσης επισημαίνοντας: «Τρία πράγματα έμαθα εκείνη τη μέρα.... Δεύτερον, καμιά φορά οι λέξεις στη σειρά σε ξεγελούν κι υφαίνουν σημασίες δυσπρόσιτες: και τρίτον, η ιδεοληψία είναι κακό πράγμα αφού οι ιδέες είναι φτιαγμένες από αέρα κι ο αέρας στο τέλος σ' αφήνει νηστικό»⁵.

2.2. Μαρξιστική θεωρία: μια πολιτική προσέγγιση της αποτύπωσης του Τέταρτου Κόσμου στη λογοτεχνία

Χαρακτηριστικό στοιχείο του έργου του μαρξιστή θεωρητικού Louis Althusser αποτελεί η ανάδειξη του κατασταλτικού και του ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους ως κινητήριες δυνάμεις στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος [Smith 2006: 101]. Θεσμοί όπως αυτός της αστυνομικής περιφρούρησης και του σωφρονιστικού συστήματος εξασφαλίζουν την απρόσκοπτη επιβολή της κυρίαρχης τάξης στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα με στόχο τη διαίωνιση των κεκτημένων οικονομικών συμφερόντων τους [Althusser 1999: 78]. Εκτός από τα πρόδηλα καταπιεστικά μέσα, το κράτος καταφεύγει και σε φαινομενικά *αθώους* μηχανισμούς, όπως το εκπαιδευτικό σύστημα, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, την οργανωμένη θρησκεία, τις πολιτικές παρατάξεις, την τέχνη, επιβάλλοντας με λανθάνουσα διαδρομή τη συνείδηση των πολιτών στη νομιμοποίηση του καπιταλισμού [Barry 2013: 198].

2.2.1. Ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους

Η ειδοποιός διαφορά του ιδεολογικού κρατικού μηχανισμού από τον κατασταλτικό είναι πως ενώ ο δεύτερος καταφεύγει κυρίως στη χρήση ποικίλων

⁴ Η μετάφραση από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο στη νέα ελληνική: *Έτσι θα γίνουν οι τελευταίοι πρώτοι και οι πρώτοι τελευταίοι.*

⁵ Βλ. [Χρυσός 2018: 340].

μορφών βίας, ο πρώτος κάνει ευρεία χρήση της λειτουργίας της ιδεολογίας [Althusser 1999: 85]⁶. Ο ιδεολογικός μηχανισμός μεταμορφώνεται σε αγωγό μέσα στον οποίο τεχνηέντως παράγεται και σφυρηλατείται η ιδεολογία των κυρίαρχων τάξεων, και η οποία στη συνέχεια μεταδίδεται στο φάσμα της κοινωνίας [Althusser 1999: 86, 120]⁷. Με τη σειρά της η επιβαλλόμενη ιδεολογία δημιουργεί ιδεολογικά υποκείμενα μέσω της έγκλησης, της καθημερινής πρακτικής κατά την οποία τα άτομα γίνονται υποκείμενα του λόγου τρίτων προσώπων και υπόκεινται σε συγκεκριμένα συμπεριφοριστικά πρότυπα και προκαθορισμένες αντιδράσεις [Storey 2015: 126]. Ο επιδιωκόμενος στόχος κάθε φορά που ένα υποκείμενο εγκαλείται είναι η αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσης που διέπουν τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς [Althusser 1999: 117]. Η διαπίστωση του ήρωα Ηλία Κ. στην αρχή του μυθιστορήματος *Ανέσιος Ημερολόγια* σχετικά με τη χωρική απομάκρυνση των ανθρώπων στη θέα του αστέγου, η παραδοχή από τον ίδιο τον πρωταγωνιστή του έργου *Ο άνθρωπος που έκαψε την Ελλάδα* περί ύπαρξης στερεοτύπων για την εμφάνιση των ανθρώπων που διαβιούν στον δρόμο, ακόμη και μεταξύ των μελών της κοινότητας των αστέγων, ο χαρακτηρισμός *Μαύρες Γιορτές* που στο ίδιο μυθιστόρημα αναπαράγεται από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τα οποία κινούνται από τις σκοπιμότητες των πολιτικών χώρων που εκπροσωπούν εκμεταλλεύονται το γεγονός της πυρπόλησης της πρωτεύουσας και το παρουσιάζουν ως απειλή για το δημοκρατικό καθεστώς, η άτακτη φυγή των γυναικών από το εσωτερικό της εκκλησίας κατά την προσπάθεια προσέγγισης τους από τον άνεργο πατέρα του διηγήματος *Κι ένα αβγό κίντερ για το παιδί*, η προτροπή — κεκαλυμμένη μομφή — των δημοτικών συμβούλων προς τον Σεβαστιανό της *Καινούργιας μέρας* να αναζητήσει κανονική εργασία αντί τα χορηγούμενα γεύματα των συσσιτίων, αντανακλούν τη σχηματισμένη εικόνα που είναι καταγεγραμμένη στη συλλογική συνείδηση για τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Η εν λόγω εικόνα, προϊόν διάπλασης από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, αποδίδει στους αστέγους τα χαρακτηριστικά του ατημέλητου, του ακάθαρτου, του παραβατικού, του επικίνδунου

⁶ Ο Althusser στο *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί* [Althusser 1999: 85], επισημαίνει πως «...κάθε μηχανισμός του κράτους είτε καταπιεστικός είτε ιδεολογικός *λειτουργεί* συγχρόνως και με βία και με ιδεολογία, με μόνη διαφορά ότι το ποσοστό συμμετοχής των δύο αυτών στοιχείων ποικίλλει σημαντικά...».

⁷ Ο Althusser [Althusser 1999: 86, 120] καταλήγει στο συμπέρασμα πως «...καμία κοινωνική τάξη δεν είναι σε θέση να διατηρηθεί στην πολιτική εξουσία αν δεν ασκεί συγχρόνως την ηγεμονία της μέσα στους ΙΜΚ» (Σ.τ.σ. ΙΜΚ : Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους).

για τη δημόσια ασφάλεια, του φυγόπονου, καλλιεργώντας με αυτόν τον τρόπο την προκατάληψη και τον φόβο για ενδεχόμενη απειλή ή ακόμη και διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής. Η προβολή αυτής της εικόνας αποτελεί μια βιωμένη υλική πρακτική για την αναπαραγωγή και διατήρηση της υφιστάμενης παγιωμένης κοινωνικής πραγματικότητας: ο ιδεολογικός κρατικός μηχανισμός δημιουργεί στα ιδεολογικά υποκείμενα — αστέγους μια ψευδαίσθηση για την κοινωνία και τη θέση τους μέσα σε αυτήν εγκυλώντας τους με τις συγκεκριμένες αρνητικές ιδιότητες και αυτοί μέσα σε αυτόν τον ψευδή υποκειμενικό κόσμο που υποχρεούνται να ζήσουν, αποκτούν *εθελοντικά* την προπαγανδιστική ταυτότητα που τους απονέμει η κυρίαρχη τάξη, εξυπηρετώντας με αυτόν τον τρόπο τη ζωτική ανάγκη του καπιταλιστικού συστήματος, τη νομιμοποίηση και την αναπαραγωγή του [Smith 2006: 101–102].

3. Επιλογικά

Συνοψίζοντας, στα επιλεγμένα έργα του λογοτεχνικού σύμπαντος, του επονομαζόμενου ως «λογοτεχνία της κρίσης», γινόμαστε μάρτυρες των «γυμνών ζώων» [Παπαδοπούλου, Κουραχάνης 2017: 9] των ηρώων, οι οποίοι συνιστούν απόρροια μιας αλυσιδωτής κρίσης των παγκόσμιων οικονομιών που αναπόφευκτα επηρέασε και την εγχώρια οικονομία: μια κρίση ανθρωπιστική που δεν συνάδει με το κράτος δικαίου και πρόνοιας που οραματίστηκαν οι μεταπολεμικές γενιές. Η αγωνία σχετικά με τις τύχες των πληττόμενων ηρώων αποτελεί τη μία όψη του διακυβέυματος. Η άλλη όψη αντικατοπτρίζεται στην κανονικότητα που απειλείται από τη σφοδρότητα της οικονομικής κρίσης [Κουμασιδής 2019: 1] αλλά και στην «κανονικοποίηση της ίδιας της κρίσης» [Παπαδοπούλου, Κουραχάνης 2017: 10] που τείνει να ενσωματωθεί στη ζωή μας ως μια παράπλευρη απώλεια της παγκόσμιας οικονομικής χιονοστιβάδας.

Βιβλιογραφία

- Γαλανάκη Ρ. Η Άκρα Ταπείνωση. Αθήνα: Καστανιώτη, 2015.
Γρηγοράκης Γ. Τέταρτος Κόσμος. Αθήνα: Κέδρος, 2013.
Δελγιώργη Α. Ανέστιος Ημερολόγια. Αθήνα: Άγρα, 2014.
Οικονόμου Χ. Κάτι θα γίνει, θα δεις. Αθήνα: Πόλις, 2010.
Παπαδοπούλου Δ., Κουραχάνης Ν. Αστεγοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα της Κρίσης. Αθήνα: Τόπος, 2017.
Ραπτόπουλος Β. Ο άνθρωπος που έκαψε την Ελλάδα. Αθήνα: Κέδρος, 2018.
Χρυσός Ν. Καινούργια μέρα. Αθήνα: Καστανιώτη, 2018.

- Althusser L.* Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους // L. Althusser. Θέσεις (1964–1975). Αθήνα: Θεμέλιο, 1999. Σ. 69–121.
- Barry P.* Γνωριμία με τη θεωρία — Μια εισαγωγή στη λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2013.
- Barthes R.* Μυθολογίες — Μάθημα. Αθήνα: Ράππα, 1979.
- Elias N.* Η εξέλιξη του πολιτισμού. Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη νεώτερη Ευρώπη. Αθήνα: Νεφέλη, 1997.
- Koumasidis I.* Crisis and historical/political context in Greek Literature. 2019. Available at: https://www.academia.edu/40385526/Crisis_and_historical_political_context_in_Greek_Literature_2019.
- Newton K. (επιμ.).* Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα. Ανθολόγιο κειμένων. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2013.
- Smith P.* Πολιτισμική θεωρία. Μια εισαγωγή. Αθήνα: Κριτική, 2006.
- Storey J.* Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα. Αθήνα: Πλέθρον, 2015.

Depictions of the homeless and the recently poor in the contemporary Greek literature: the vagrants and the pariahs of the First World

C. Tsitiridou

*Ministry of Education and Religions, Agios Nikolaos Lasithiou, Greece
xristina.tsitiridou@yahoo.gr*

The six selected literary works highlight the unhealed wounds caused by the deep economic crisis of the last twelve years to vulnerable social groups. The approach of the theme follows an analysis based on the methods of structuralism theory and the principles of Marxist theory in order to capture the bleakness of the everyday life of the homeless and the needy as well as the persecution and suspicion suffered by individuals and wider social groups.

Keywords: *homeless, pariahs, repetitive patterns, dualistic antithesis, cultural code, ideological mechanism of the State*

References

- Galanaki R. I Akra Tapeinosi.* Athens: Kastanioti, 2015.

- Grigorakis G.* Tetartos Kosmos. Athens: Kedros, 2013.
- Deligiorgi A.* Anestios Imerologia. Athens: Agra, 2014.
- Oikonomou Ch.* Kati tha ginei, tha deis. Athens: Polis, 2010.
- Papadopoulou D., Kourachanis N.* Astegoi kai Koinonikos Apokleismos stin Ellada tis Krisis. Athens: Topos, 2017.
- Raptopoulos V.* O anthropos pou ekapse tin Ellada. Athens: Kedros, 2018.
- Chrysos N.* Kainourgia mera. Athens: Kastanioti, 2018.
- Althusser L.* Ideologia kai ideologikoi michanismoι tou kratous // L. Althusser. Theseis (1964–1975). Athens: Themelio, 1999. P. 69–121.
- Barry P.* Gnorimia me ti theoria — Mia eisagogi sti logotechniki kai politismiki theoria. Athens: Vivliorama, 2013.
- Barthes R.* Mythologies — Mathima. Athens: Rappa, 1979.
- Elias N.* I exelixa tou politismou. Ithi kai koinoniki symperifora sti neoteri Evropi. Athens: Nefeli, 1997.
- Koumasidis I.* Crisis and historical/political context in Greek Literature. 2019. Available at: https://www.academia.edu/40385526/Crisis_and_historical_political_context_in_Greek_Literature_2019.
- Newton K. (ed.)*. I logotechniki theoria tou eikostou aiona. Anthologio keimenon. Iraklion: Crete University Press, 2013.
- Smith P.* Politismiki theoria. Mia eisagogi. Athens: Kritiki, 2006.
- Storey J.* Politismiki theoria kai laiki koulтура. Athens: Plethron, 2015.

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ

A. Τσοτσορού

*Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών,
ΕΕΠ Διδασκαλείου Νέας Ελληνικής Γλώσσας
aliki_tsotsor@hotmail.co.uk*

Στα μυθιστορήματα του Σωτήρη Δημητρίου *Ν' ακούω το όνομά σου* και *Τους τα λέει ο Θεός*, αναδύονται οι παραδοσιακές ελληνικές κοινότητες στην Ήπειρο και τη Νότια Αλβανία και οι χαρακτήρες κινούνται αδιάκοπα, ορίζοντας μέσω των τοπωνυμίων μια γεωγραφία κρατών, πόλεων και χωριών, η οποία ταυτίζεται με την αφήγηση. Στη συλλογή διηγημάτων του Χριστόφορου Μηλιώνη *Καλαμάς και Αχέροντας*, οι διαδρομές των ηρώων στη μεθόριο γραμμή αποτελούν την επικοινωνία μεταξύ των γειτονικών πληθυσμών, παρακάμπτοντας τον χωρισμό των συνόρων. Η θάλασσα, τα ποτάμια, τα βουνά αποτελούν βασικές συνιστώσες της μεταμοντέρνας αφήγησης, ως πεδίο αναμνήσεων και νοσταλγίας, ως άξονας ιδεολογικών και πολιτικών στάσεων και ως ερμηνεία της πραγματικότητας.

Λέξεις-κλειδιά: χώρος, γεωγραφία, τόπος, τοπίο, διαδρομές, σύνορα

1. Εισαγωγή

Στην Ήπειρο του Σωτήρη Δημητρίου, στα μυθιστορήματά του *Ν' ακούω το όνομά σου* και *Τους τα λέει ο Θεός*, η παρουσία ελληνικών και αλβανικών ομάδων και παραδοσιακών κοινοτήτων στην Ήπειρο και στο τμήμα της Νότιας Αλβανίας, όπου βρίσκονται οι κοινότητες και οι πόλεις των Βορειοηπειρωτών, ορίζεται από την αδιάλειπτη κίνηση των χαρακτήρων από τόπο σε τόπο, από πόλη σε πόλη, από βουνό σε βουνό.

Τα τοπωνύμια, τα οποία συνδέονται με τις αδιάκοπες μετακινήσεις των χαρακτήρων του Δημητρίου, συνιστούν βασικό άξονα της αφήγησης. Τα κοινά στοιχεία στις διαδρομές τους μας οδηγούν σε παλαιότερες εποχές, όταν οι ελληνικές κοινότητες της Ηπείρου επικοινωνούσαν ελεύθερα, πριν το 1945 κλείσουν τα σύνορα και η επικοινωνία μεταξύ συγγενών χαθεί αμετάκλητα και πριν το αλβανικό καθεστώς χωρίσει τους πολίτες ανάλογα με τον πολιτικό τους προσανατολισμό. Αλλά και μετά το άνοιγμα των συνόρων στη δεκαετία του 1990 η πορεία συνεχίζεται και οι ήρωες ξεκινούν νέες διαδρομές, αφού διασχίζουν πλέον ολόκληρη την Αλβανία και την Ελλάδα με προορισμό τις νοτιότερες περιοχές.

2. Αναφορές στον χώρο στα έργα του Σωτήρη Δημητρίου

Το μυθιστόρημα *Ν' ακούω το όνομά σου* αρχίζει την περίοδο λίγο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ο ανδρικός πληθυσμός, στα χωριά της Ηπείρου κοντά στα σύνορα βρίσκεται εκτός: *Οι άντρες ήταντοι φευγάτοι. Άλλοι στο ανταρτιά, άλλοι στην Αμερική και στην Αυστράλια [...] καλατζήδες στην Ρουμέλη και στο Καρπενήσι* [Δημητρίου 2015: 10–11]. Υπάρχουν και οικογένειες που οι άντρες τους ακολούθησαν τον Ζέρβα [Δημητρίου 2015: 11].

Οι οικογένειες ψωνίζουν στο Φιλιάτι [Δημητρίου 2015: 9] και ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους *στα καμποχώρια του Καλαμά* [Δημητρίου 2015: 11]. Στις δύσκολες οικονομικές συνθήκες της εποχής οι γυναίκες μόνες τους αποφασίζουν να πάνε για ανταλλαγή προϊόντων *στα χωριά του Βούρκου, κείθε απ' την Μουργκάνα* [Δημητρίου 2015: 13]. Η διαδρομή των γυναικών τροποποιείται λόγω των συνθηκών: *Δεν θα πάμε στον Βούρκο. Θα πάμε εδώ στα κοντοχώρια, Περδικάρι, Λεσινίτσα, Καρόκι, Σμίνετση* [Δημητρίου 2015: 17]. Η ομάδα των γυναικών σε αναζήτηση προμηθειών διαβαίνει τα σύνορα: *Έπρεπε να πάμε ψηλά, Αι-Σαράντα, Δέλβινο, Αργυρόκαστρο* [Δημητρίου 2015: 17]. Στο δρόμο για τους Αγίους Σαράντα οι γυναίκες που δεν έχουν ξαναδεί θάλασσα, σκέφτονται τους άντρες τους που έφυγαν μετανάστες από τη θάλασσα, θυμούνται και τραγουδούν το τραγούδι της θάλασσας [Δημητρίου 2015: 20]. Έτσι η περιγραφή της θάλασσας *Είδαμαν έναν άσωτο κάμπο που θρόιζε και ήταν χρυσός απ' τον ήλιο [...] Έβαλε τα γέλια η Κώστα Χάιδαίνα. 'Τι πάθатаν ώρα δολιο-γύναικες; Θάλασσα είναι, νερό' [...] Δεν είχαμαν ματαϊδεί [...] Κάτσαμαν στην άμμο και την κοιτάζαμαν αχόρταγα* [Δημητρίου 2015: 20], η εικόνα αυτή ολοκληρώνεται με το τραγούδι: *Την άμμο-άμμο πήγαίνα / την θάλασσα αγνάντενα, / θάλασσα πικροθάλασσα / τι μου 'κανες τον άντρα*

μου. / Τον άντρα σου τον έπνιξα / και στο βαθύ τον έριξα. / Πού να 'βρω εγώ κο-
λυμπηστή, / να κολυμπάει σαν το παπί... [Δημητρίου 2015: 20–21].

Οι γυναίκες από την Πόβλα συνεχίζουν την πορεία τους προς το Δέλ-
βινο. Φτάνοντας εκεί βρίσκουν ανταπόκριση από τους κατοίκους που τους
εφοδιάζουν με αρκετό καλαμπόκι. Και συνεχίζουν προς το Αργυρόκαστρο
[Δημητρίου 2015: 31–32]. Περνούν από το χωριό Κοσσοβίτσα και φτάνουν
στο Περδικάρι όπου έχουν συγγενείς. Εκεί χωρίζονται, γιατί η μία από αυτές
γυρίζει μόνη της στο χωριό τους την Πόβλα, ενώ ένα από τα νεότερα κορίτσια
μένει κοντά στη θεία τους [Δημητρίου 2015: 50]. Οι γυναίκες περνούν τα σύ-
νορα από την Αλβανία στην Ελλάδα, όπου το καλαμπόκι που μεταφέρουν
κατάσχεται [Δημητρίου 2015: 51]. Ο χειμώνας βρίσκεται πλέον στο τέλος
του και στα μέσα της άνοιξης πηγαίνουν πάλι να φέρουν καλαμπόκι. Αλλά
βρίσκουν τα σύνορα κλειστά: *στο σύνορο πλέον δεν άφηναν. Ήταν στρα-
τός, σκυλιά. Έριξαν ντουφεκιές στον αέρα να τις πιασώ* [Δημητρίου
2015: 55]. Και το νεαρό κορίτσι που έμεινε στο Περδικάρι για να αναρρώ-
σει δεν μπορεί πια να περάσει τα σύνορα, ενώ οι γυναίκες βρίσκουν νεκρή
στο βουνό της Μουργκάνας τη συγχωριανή τους που είχε φύγει για να γυρίσει
μόνη της [Δημητρίου 2015: 57–58].

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου η κόρη που μένει πίσω στα αλβανικά χωριά
νοσταλγεί την πατρίδα της, τον τόπο της, αλλά η ζωή της ακολουθεί υποχρε-
ωτικά τους ρυθμούς του αλβανικού καθεστώτος και η πορεία της οικογένειάς
της ακολουθεί διαδρομές προς το Ελμπασάν και τα βόρεια τμήματα της χώ-
ρας. Η Μουργκάνα και τα χωριά της είναι οι ελεύθεροι τόποι που νοσταλγούν
και αυτή και ο άντρας της, ο οποίος τελικά θα φυλακιστεί γιατί εκδηλώνει φω-
ναχιά στα βαφτίσια του παιδιού του την νοσταλγία του αυτή. Και εδώ το τρα-
γούδι καθρεφτίζει την ψυχολογία των ηρώων [Δημητρίου 2015: 79].

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου ο εγγονός της κόρης που έμεινε πίσω αναρω-
τιέται τι βρίσκεται άραγε πίσω από τα σύνορα: *Ήλεγα με το μελό μου τι νά-
ειναι πίσω απ' την Μουργκάνα* [Δημητρίου 2015: 95]. Μαζί με τους συντο-
πίτες του διασχίζουν τα νότια της Αλβανίας, περνούν το όρος της Μουργκά-
νας, περνούν επομένως τα σύνορα και φτάνουν στο χωριό της γιαγιάς τους,
την Πόβλα. Από εκεί συνεχίζουν την πορεία τους: Φιλιάτι, Ηγουμένιτσα,
Αγρίνιο και τελευταίος σταθμός η Αθήνα. Σε μια αναζήτηση εργασίας αλλά
και της κοινότητας, με την ελπίδα να βρεθούν ανάμεσα σε συγχωριανούς
τους.

Η Δερόπολη και το Αργυρόκαστρο, το Περδικάρι, οι Αι Σαράντα, τα Τί-
ρανα και το Ελμπασάν, αλλά και από την ελληνική πλευρά η Μουργκάνα,

η Πόβλα, το Φιλιάτι, η Ηγουμενίτσα, κυριαρχούν και στο μυθιστόρημα του Δημητρίου *Τους τα λέει ο Θεός*, του 2002. Και απέναντι από την Ήπειρο η Κέρκυρα. Οι Ηπειρώτες της Αλβανίας και της Ελλάδας κατεβαίνουν προς την Αθήνα, όπου εγκαθίστανται και βρίσκουν δουλειά, αναζητώντας πάντα τους συμπατριώτες τους, με τους οποίους τους συνδέουν αναμνήσεις από τα σύνορα που τους χωρίζουν. Στο μυθιστόρημα υπάρχει μεγάλος αριθμός τραγουδιών που καθρεφτίζουν αυτές ακριβώς τις αναμνήσεις από την περίοδο του εμφυλίου αλλά και τη νοσταλγία τους για τον τόπο τους, όπως φαίνεται από τα μοιρολόγια της Μουργκάνας: *Στης Μουργκάνας τα χωριά / τέτοια όρνια παν' μπροστά / Τέτοια και καλύτερα / πίσω μεγαλύτερα [...] Δεν κλαίτε μαύρα δέντρα και 'σεις μαύρα κλαριά / Δεν κλαίτε της Μουργκάνας τα δόλια τα χωριά* [Δημητρίου 2002: 159, 163].

Υπάρχει ένα είδος αισθησιασμού στην παράθεση των ονομάτων [Bulson 2006: 1]. Η παράθεση γεωγραφικών λεπτομερειών δημιουργεί στον αναγνώστη ένα πλαίσιο ρεαλισμού: Σπίτια, κτήρια, δρόμοι χαρίζουν στον αναγνώστη ένα αίσθημα πραγματικότητας [Bulson 2006: 2–3, 14]. Επιπλέον ο αναγνώστης διαβάζει τη λογοτεχνία στο πλαίσιο της γεωγραφικής της τοποθέτησης [Bulson 2006: 6]. Ειδικότερα η μαρξιστική κριτική επισημαίνει το γεγονός ότι ο χώρος είναι ένα κεντρικό ζήτημα στη σύγχρονη ιστοριογραφία και κατ'επέκταση και στη σύγχρονη λογοτεχνία [Bulson 2006: 10].

Η παράθεση πόλεων, θαλασσών, τοπίων, η ονοματοθεσία των δρόμων, δεν σταματάει με το ρεαλιστικό αφήγημα του 19^{ου} αιώνα αλλά συνεχίζεται στο αποσπασματικό τοπίο των μεταμοντέρνων αφηγήσεων [Bulson 2006: 14]. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο συγγραφέας παράγει χώρο και ότι το μυθοπλαστικό κείμενο μπορεί να προσανατολίσει ή να αποπροσανατολίσει τον αναγνώστη [Bulson 2006: 20]. Η ανίχνευση του χώρου στα λογοτεχνικά κείμενα αποτελεί ένα είδος μετάφρασης. Είναι σαν να οπτικοποιείται ενώπιον του αναγνώστη ο χώρος [Bulson 2006: 24]. Η περιγραφή του χώρου έχει τη δυνατότητα να μας προσανατολίσει και να μας προσφέρει ένα αίσθημα οικειότητας και εξοικείωσης με ένα περιβάλλον πολλές φορές άγνωστο σε εμάς [Bulson 2006: 35].

3. Αναφορές στον χώρο στα κείμενα του Χριστόφορου Μηλιώνη

Στο ηπειρώτικο τοπίο του Χριστόφορου Μηλιώνη, στη συλλογή διηγημάτων του *Καλαμάς και Αχέρωντας*, του 1986, γύρω από τους ορεινούς όγκους των ελληνοαλβανικών συνόρων οι διαδρομές των χαρακτήρων που αναδύονται στα έργα του συνιστούν τον καμβά επικοινωνίας μεταξύ Ελλήνων και Αλ-

βανών, σε μια μεθόριο γραμμή όπου ο πόλεμος και η πολιτική φαινομενικά μόνο χωρίζουν τους γειτονικούς πληθυσμούς, όπου τα βουνά και τα ποτάμια αποτελούν τα σημεία επαφής τους. Οι ήρωες του Μηλιώνη επικοινωνούν μεταξύ τους ενάντια στους χωρισμούς των συνόρων, τόσο μέσα από πραγματικές όσο και από νοητές διαδρομές.

Ο χώρος λειτουργεί ως φορέας αναμνήσεων του συγγραφέα και ορίζεται από τα βουνά: *ανάμεσα Μουργκάνα και Κασσιδιάρη* [Μηλιώνης 1986: 9]. Με τα δεδομένα του χώρου ορίζονται και οι Γερμανοί που έρχονται για να κάψουν το χωριό του συγγραφέα: *οι Γερμανοί από την άκρη του κόσμου, από τα μέρη του Όδερ και του Ρήνου* [Μηλιώνης 1986: 13]. Και τα δύο ποτάμια, ο Καλαμάς και ο Αχέροντας, δίνουν το τίτλο στη συλλογή των διηγημάτων του αλλά επανέρχονται σε πολλά από τα κείμενά του σε όλες τις δεκαετίες της συγγραφικής του δραστηριότητας. Τα σύνορα Ελλάδας και Αλβανίας που συναντάμε στη συλλογή *Καλαμάς και Αχέροντας* αλλά και στις νουβέλες του Μηλιώνη με τίτλο *Ακροκεραύνια* είναι βουνά, ποτάμια και κάμποι, τοπία που βαρύνονται με τις μνήμες του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου: *Από κει πάνω μπορούσες να αγναντεύεις στα δυτικά τον κάμπο της Δερόπολης με τα νερά του Δρίνου να λαμποκοπάνε, κι ακόμα μακρύτερα, ως τα βουνά του Αργυροκάστρου και του Τεπελενιού, που κάποτε, τέτοιαν ώρα, βογκούσανε βαθιά από το κανονίδι μα τώρα λούφαζαν στο ήμερο ηλιοβασίλεμα. Λούφαζε αντίκρυ κι η Μουργκάνα* [Μηλιώνης 1986: 23]. Αλλά και με τις μνήμες από τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε: *Έσκαζαν οι όλμοι [...] και δούλευαν τα πολυβόλα ως πέρα, ως τον Καλαμά* [Μηλιώνης 1986: 25]. Και αυτός ο τόπος, όπου ο συγγραφέας διορίστηκε ως δάσκαλος, η Λάκα-Σούλι, που για τον συγγραφέα είναι γεμάτος από μνήμες εμφύλιων συγκρούσεων, ορίζεται επίσης από το γεωγραφικό του πλαίσιο: *Έτσι βρέθηκα στις πηγές του Αχέροντα, στη Λάκα-Σούλι* [Μηλιώνης 1986: 33].

Ο ποταμός Δρίνος και ο κάμπος της Δερόπολης με τα καλαμπόκια και τα βουνά της Μουζίνας και του Αργυροκάστρου, πατρίδας του Αλβανού συγγραφέα Ισμαήλ Κανταρέ κυριαρχούν στο διήγημα *Ο παιδικός μου φίλος Ισμαήλ Κανταρέ*. Στα χωριά, Καστάνιανη, Αγία Μαρίνα, Βάλτιστα, που είναι ακριβώς πάνω στο σύνορο οι κάτοικοι ήταν φίλοι και συγγενείς, πήγαιναν για κυνήγι αλλά έκαναν και λαθρεμπόριο, καπνό και αλάτι: *Ανάμεσά μας βέβαια περνούσε το σύνορο, η νοητή γραμμή που σχηματίζανε οι κορυφές μιας χαμηλής λοφοσειράς», που δεν είχε καμιά διαφορά από τις άλλες γύρω, έτσι που [...] θα μπορούσες, χωρίς να το πάρεις είδηση να διαβείς στην άλλη μεριά* [Μηλιώνης 1986: 83].

Τα τραγούδια που μαθαίνουν από τις γιαγιάδες τους ως παιδιά μιλάνε για τον κάμπο της Δερόπολης: *Στης Δερόπολης τον κάμπο / κάνουν τα καβούρια γάμο* [Μηλιώνης 1986: 86]. Και τα σύνορα ήταν ελεύθερα και οι κάτοικοι διασκεδάζαν με τα ίδια τραγούδια, τα ηπειρώτικα, και τα ίδια μουσικά όργανα, τα κλαρίνα και τα βιολιά. Το σύνορο ωστόσο θα χωρίσει Έλληνες και Αλβανούς, Ηπειρώτες από εδώ και από εκεί, και άρα θα χωρίσει και τις ζωές των δύο συγγραφέων, Μηλιώνη και Κανταρέ: *ως τα τέλη του '44 που έγινε η απελευθέρωση και το σύνορο ξαναμπήκε στη θέση του — με συρματοπλέγματα πια και φράχτες και με πυκνά περίπολα, έτσι που πήγαινες χαμένος αν σε πιάνανε εκεί κοντά —, ως το '44 λοιπόν ζούσαμε μαζί με τον Ισμαήλ τα ίδια γεγονότα* [Μηλιώνης 1986: 88–89].

Στον Μηλιώνη η παρουσία των ενδείξεων του χώρου, της πόλης, της εξοχής, του τοπίου αλλά και της χώρας εν συνόλω αποτελούν ένα πλήρες αλλά και πολύπλοκο δίκτυο κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών που συνδέεται με τον τρόπο που ο αναγνώστης βλέπει τον κόσμο μέσα και έξω από το κείμενο [Bulson 2006: 19–20].

4. Ο χώρος ως εργαλείο στη λογοτεχνία του Δημητρίου και του Μηλιώνη σύμφωνα με τη θεωρία του χώρου

Ο χώρος λειτουργεί ως εργαλείο ανάλυσης ενός κειμένου εν χώρω, ως εάν το κείμενο να τοποθετείται μέσα σε ένα σκηνικό. Ο χρονότοπος, όπως τέθηκε ως όρος από τον Μπαχτίν, εξακολουθεί να αφορά την εσωτερική ανάλυση ενός κειμένου, αλλά φαίνεται ότι ο χώρος έχει πλέον καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής ανάλυσης [Peraldo 2016: 1]. Επιπλέον, η κριτική έχει επισημάνει ότι η λογοτεχνία μπορεί να λειτουργεί ως ένα είδος πειραματικής γεωγραφίας [Peraldo 2016: 1]. Εξάλλου, πρέπει να ληφθεί υπόψη η τοποθέτηση του Soja στο έργο του *Postmodern Geographies*, ο οποίος τονίζει ότι ο χώρος καθίσταται μια όλο και περισσότερο δυναμική μέθοδος ανάλυσης της λογοτεχνίας [Peraldo 2016: 1, Tally 2011: 1].

Ο χώρος ως εργαλείο εξειδικεύεται με τη μορφή της περιγραφής περιηγήσεων και ταξιδιωτικού τύπου περιγραφών. Σε περιπτώσεις όπως η αφήγηση του Δημητρίου, μπορούμε να δούμε τον συγγραφέα να επιδιώκει να χαρτογραφήσει τον χώρο της Ελλάδας και ειδικότερα της Ηπείρου αλλά και της Νότιας Αλβανίας. Με αυτό τον τρόπο οδηγείται στην ταξινόμηση χώρων τους οποίους ο ίδιος και οι ήρωές του έχουν επισκεφθεί [Peraldo 2016: 7].

Τόσο στον Μηλιώνη όσο και στον Δημητρίου, σε διαφορετικές εν μέρει εποχές, αν λάβουμε υπόψη τις ιστορικές περιόδους στις οποίες είναι τοποθε-

τημένα τα έργα τους, μπορούμε να εντοπίσουμε το γεγονός ότι η περιγραφή του χώρου δεν έχει πάντα αισθητικό στόχο αλλά σχεδόν πάντα έχει στόχο ιδεολογικό ή πολιτικό. Αυτό ακριβώς το στοιχείο μπορεί να συνδεθεί με το επανερχόμενο στους δύο συγγραφείς θέμα των συνόρων, των ορίων, των συννοριακών γραμμών, ζητήματα σαφώς γεωπολιτικά και όχι μόνο απλώς γεωγραφικά [Peraldo 2016: 11, Hess-Lüttich 2012: 8]. Η διεπιστημονική ανάλυση της λογοτεχνίας συνδέεται άμεσα στον σύγχρονο κόσμο με τις ραγδαίες αλλαγές των σχέσεων ισχύος και επιρροής, με τον επαναπροσδιορισμό των συνόρων και των ορίων, τις αλλαγές στους διαύλους επικοινωνίας και στη χάραξη των διαδρομών, είτε πρόκειται για ζητήματα που άπτονται της επιστήμης της γεωγραφίας, είτε των αρχών της γεωπολιτικής. Η λογοτεχνία καλείται σε κάθε περίπτωση να αποδώσει αυτές τις κατηγορίες και ως εκ τούτου η ανάλυσή της μπορεί να καταστεί αποτελεσματικότερη μέσα από αυτό το πλέγμα σχέσεων και διαδρομών [Hess-Lüttich 2012: 8].

5. Συμπεράσματα

Ο όρος Spatial Turn (η στροφή του χώρου) έγινε αποδεκτός από τους θεωρητικούς της λογοτεχνίας και της γεωγραφίας και όρισε το πλαίσιο της μεταμοντέρνας λογοτεχνικής προσέγγισης [Hess-Lüttich 2012: 3, Jameson 1991: 154]. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος της κριτικής από τον χρόνο στον χώρο ξεκινάει με τη διάλεξη του Foucault *Des espaces autres* [Hess-Lüttich 2012: 3]. Μολονότι κάποιοι θεωρητικοί έχουν διατυπώσει την ανησυχία τους ότι η εξέταση της λογοτεχνίας μέσω του χώρου δεν έχει λάβει υπόψη της τις επιστημονικές θεωρήσεις κλάδων όπως η γεωγραφία, η γεωλογία κ.λπ. και ότι από μόνο του το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μεταφορικές διατυπώσεις του χώρου ή ακόμα και σε παρεξηγήσεις [Hess-Lüttich 2012: 3], οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια προσπαθούν να οριοθετήσουν αρκετά αυστηρά τις αναλύσεις της λογοτεχνίας, κυρίως μέσω της μελέτης της χαρτογράφησης, όπως αυτή επιχειρείται από τους λογοτέχνες και όπως έχει ερευνηθεί από τους επιστήμονες του αντίστοιχου επιστημονικού κλάδου. Η κατασκευή του χώρου από τον συγγραφέα μπορεί να οδηγήσει στην κατασκευή ενός περιβάλλοντος κόσμου [Hess-Lüttich 2012: 6], πράγμα που αναδεικνύεται στα έργα των δύο Ελλήνων Ηπειρωτών συγγραφέων. Επιπλέον το ερώτημα που τίθεται από τον Hess-Lüttich για το κατά πόσον η λογοτεχνία απεικονίζει πραγματικά τοπογραφικά στοιχεία — το οποίο το βλέπει ως μείζον πρόβλημα για το αν τελικά η λογοτεχνία μπορεί να καθρεφτίσει και να κατασκευάσει ουσιαστικά την πραγματικότητα — [Hess-Lüttich

2012: 6], το ερώτημα αυτό δεν ανταποκρίνεται κατ' ουδένα τρόπο στα κείμενα των δύο Ελλήνων συγγραφέων. Και αυτό μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, εφόσον τα τοπωνύμια που επανέρχονται στα κείμενά τους έχουν πλήρη αντιστοιχία με τον υπαρκτό χώρο της Ηπείρου και της Νότιας Αλβανίας. Το ζήτημα που απασχόλησε ευρέως την κριτική [Hess-Lüttich 2012: 6–7] αφορά το ζήτημα της «τοπογραφικής στροφής»: η είσοδος του χάρτη και της χαρτογράφησης στη λογοτεχνία οδήγησε στη δυνατότητα κατασκευής του χώρου. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί η σημασία της γλώσσας [Miller 1995: 276, Hess-Lüttich 2012: 7], η οποία απαριθμεί και ονομάζει τόπους, τοπία, ποταμούς, λίμνες, βουνά, χωριά, πόλεις και κωμοπόλεις, σύνορα και γραμμές που ορίζουν αυτούς τους τόπους: η δύναμη του λόγου ως τέχνης ορίζει τον χώρο, όχι απλώς με τα ονόματα των γεωγραφικών σημείων αλλά και με ένα τραγούδι ή ένα ποίημα, δημιουργώντας έτσι ένα ακριβέστερο πλαίσιο για τα συγκεκριμένα τοπωνύμια. Η παρουσία των ονομάτων και των χώρων ουσιωδώς ερμηνεύει την πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

- Δημητρίου Σ.* Τους τα λέει ο Θεός. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002.
- Δημητρίου Σ.* Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου. Αθήνα: Πατάκης, 2015.
- Μηλιώνης Χ.* Καλαμάς και Αχέρωντας. Αθήνα: Κέδρος, 1986.
- Bulson E.* Novels, Maps, Modernity, The Spatial Imagination, 1850–2000. London / New York: Routledge, 2006.
- Hess-Lüttich E. W. B.* Spatial Turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory // Journal for Theoretical Cartography 5, 2012. P. 1–11.
- Jameson F.* Postmodernism, Or, the Cultural Logic of Late Capitalism. London: Verso, 1991.
- Miller J. H.* Topographies. Stanford: Stanford University Press, 1995.
- Peraldo E.* Introduction. The Meeting of Two Practices of Space: Literature and Geography // E. Peraldo (ed.). Literature and Geography: The Writing of Space throughout History. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2016.
- Tally R.* Introduction. On Geocriticism // R. Tally (ed.). Geocritical Explorations. Space, Place and Mapping in Literary and Cultural Studies. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Balkan Routes in Modern Greek Postwar Literary Prose

A. Tsotsorou

National & Kapodistrian University of Athens, Modern Greek Language Teaching Centre

aliki_tsotsor@hotmail.co.uk

Sotiris Demetriou's novels *May Your Name Be Blessed* and *God tells them* focus on traditional Greek communities in Epirus and Southern Albania. Characters move constantly, defining geography, based on local names of towns and villages. Narration develops in geographical terms. The characters' routes along the Greek-Albanian borders in Christoforos Milionis' collection of short stories *Kalamas and Acherontas* constitute a form of communication between neighbouring populations, despite the marked border. Sea, river, and mountain images comprise basic parameters of post-modernist narration. They form a vehicle of memory and nostalgia, a presentation of ideological and political attitudes. What's more they function as an essential interpretation of reality.

Keywords: *space, geography, place, landscape, routes, borders*

References

- Dimitriou S.* Tous ta leci o Theos. Athens: Metaichmio, 2002.
Dimitriou S. N' akouo kala t' onoma sou. Athens: Patakis, 2015.
Milionis Ch. Kalamas kai Acherontas. Athens: Kedros, 1986.
Bulson E. Novels, Maps, Modernity, The Spatial Imagination, 1850–2000. London / New York: Routledge, 2006.
Hess-Lüttich E. W. B. Spatial Turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory // *Journal for Theoretical Cartography* 5, 2012. P. 1–11.
Jameson F. Postmodernism, Or, the Cultural Logic of Late Capitalism. London: Verso, 1991.
Miller J. H. Topographies. Stanford: Stanford University Press, 1995.

- Peraldo E.* Introduction. The Meeting of Two Practices of Space: Literature and Geography // E. Peraldo (ed.). Literature and Geography: The Writing of Space throughout History. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2016.
- Tally R.* Introduction. On Geocriticism // R. Tally (ed.). Geocritical Explorations. Space, Place and Mapping in Literary and Cultural Studies. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΒΟΥΛΗΣΜΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΥΓΕΝΙΟ ΒΟΥΛΓΑΡΗ: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

Μ. Χουλιάρη

*Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, Ελλάδα
m.xouliara@yahoo.gr*

Παρά το πλήθος μελετών που έχουν διεξαχθεί για τον Ευγένιο Βούλγαρη, πτυχές του βίου του και του έργου του, ιδιαίτερα της ρωσικής του περιόδου, χρήζουν περαιτέρω διευκρίνησης. Στη μελέτη παρουσιάζονται δυο ανέκδοτες επιστολές του ιερομόναχου Δωρόθεου Βουλησμά των ετών 1800 και 1801. Οι απαντητικές επιστολές του Ευγένιου Βούλγαρη λανθάνουν. Παρότι η μεταξύ τους σχέση ανατρέχει στις προηγούμενες δεκαετίες, αφορμή για τις επιστολές αυτές στάθηκε η πρωτοβουλία των Ζωσιμάδων να εκδώσουν παλαιά και νεότερα έργα του Βούλγαρη. Οι επιστολές αυτές του Βουλησμά επιτρέπουν διασαφήσεις για το χρόνο συγγραφής και ολοκλήρωσης ορισμένων σημαντικών έργων του Βούλγαρη.

Λέξεις-κλειδιά: Ευγένιος Βούλγαρης, Δωρόθεος Βουλησμάς, Ζωσιμάδες, αλληλογραφία, εκκλησιαστική ιστορία, Αδολεσχία Φιλόθεος

1. Εισαγωγή

Ο Ευγένιος Βούλγαρης (Κέρκυρα 1716 — Ρωσία 1806) κατά το μακρόχρονο βίο του, που καλύπτει σχεδόν ολόκληρο τον δέκατο όγδοο αιώνα, κινήθηκε ως κοσμοπολίτης, από το σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη στην Κωνσταντινούπολη, στη Βενετία, στην Κεντρική Ευρώπη ως τη Ρωσία, όπου έζησε τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια της ζωής του συνεχίζοντας το πολυσχιδές συγγραφικό και μεταφραστικό του έργο. Παρά το πλήθος μελετών που έχουν

διεξαχθεί για τον Ευγένιο Βούλγαρη πτυχές του βίου του και της εργογραφίας του χρίζουν περαιτέρω διερεύνησης. Η επιστολογραφία τόσο του ίδιου όσο και των συγχρόνων του συνιστά σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η παρουσίαση δύο ανέκδοτων επιστολών του Ιθακήσιου ιεροκήρυκα του Οικουμενικού Πατριαρχείου Δωρόθεου Βουλησμά (Ιθάκη, 1740 ; — Κωνσταντινούπολη, 1818) [Ζαχαρόπουλος 1969] προς τον Βούλγαρη. Ο λόγιος κληρικός σπούδασε αρχικά στη σχολή του Αιτωλικού και αργότερα στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης (1759–1765), στον συντηρητικό δάσκαλο Ιερόθεο Δενδρινό.

2. Η κριτική του Βουλησμά στον Βούλγαρη

Πριν παρουσιαστούν οι εν λόγω επιστολές, θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε μια επιστολή του Βουλησμά στον Μανασσή Ηλιάδη, γραμμένη στις 14/12/1783. Στην επιστολή αυτή διακρίνεται μια δυσαρέσκεια ή αλλιώς μια κριτική αιχμή του Δωρόθεου προς τον Βούλγαρη η οποία συνδέεται με την έκδοση της *Επιτομής της Λογικής* του υστεροβυζαντινού λόγιου, Νικηφόρου Βλεμμύδη, το 1784 από τον Δωρόθεο Βουλησμά. Ο Βούλγαρης στο έργο του *Ανάκρισις περί Νικηφόρου Βλεμμύδου*, που συμπεριέλαβε στον τρίτο τόμο των *Παραλειπομένων του Ιωσήφ Βρυεννίου* το 1784 (Λειψία), είχε ασκήσει κριτική εις βάρος του Βλεμμύδη για τη δογματική του στάση στο ζήτημα του *filioque* σημειώνοντας, «ὅτι καὶ εἰ λατινοφρονῶν δημοσίᾳ τότε Βλεμμίδης γένοιτο, καθ' ἑαυτοῦ ἂν τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ γένος ὅλον παρῶξυνε καὶ κατέστη ἂν πρὸς ἅπαντας τοὺς ὀρθοδοξοῦντας, [...] ἐπιρρητός τε καὶ ἐπιβόητος, ἴνα μὴ στυγητὸς εἶπω καὶ ἀποτρόπαιος» [Τεμπέλης 2017: 75]. Ο Βουλησμάς, που την εποχή εκείνη διέμενε στη Λειψία, γνώριζε αυτή την κριτική του Βούλγαρη, τουλάχιστον από τον Δεκέμβριο του 1783, πιθανόν από την χειρόγραφη μορφή του έργου (1781).

Ενοχλημένος από την κριτική αυτή που άσκησε ο «περιβόητος» Βούλγαρης, όπως τον αποκάλεσε τότε στην επιστολή στον Μανασσή Ηλιάδη, του γράφει σχετικά: «ἐπιδέδοταί μοι τὸ τῆς τοῦτον ἀνέσεως ποτήριον, ἢ ἤδη ἐκδοθεῖσα περὶ Βλεμμίδου ἀνάκρισις τοῦ περιβοήτου Εὐγενίου. Ἦν πῶς δοκεῖς ἀναγνοὺς καὶ ἐναντίαν πάνυ εὐρῶν τῆς τε Βλεμμίδου ὀρθοδοξίας, καὶ τῆς μὴ οὕτω περὶ αὐτοῦ φρονούσης ἀγίας τοῦ Χριστοῦ ἡμῶν Ἐκκλησίας ἐγενόμην;» [Κώδικας 513 (6020): 273–274].

Η έκδοση αυτή τον ανάγκασε «συστείλαι εμαυτόν» και «συμπιέσαι» ώστε να προχωρήσει στην ανασκευή των γραφομένων του Βούλγαρη. Έτσι αποφάσισε την πίστευση της έκδοσης της *Επιτομής της Λογικής* του Βλεμμύδη

ανώνυμα, στη Λειψία το 1784 [Τεμπέλης 2017: 77]. Η αποκάλυψη του ονόματος του στην έκδοση γίνεται μέσω της ακροστιχίδας στην εσωτερική σελίδα, που σχηματίζει το όνομα Δωρόθεος. Στο κείμενο της ακροστιχίδας καταφέρεται υπαινικτικά κατά του Βούλγαρη, χωρίς να τον κατονομάσει, χρησιμοποιώντας μάλιστα το επίθετο «συτηγρός» που είχε χρησιμοποιήσει ο Βούλγαρης για το Βλεμμύδη [Τεμπέλης 2017: 77]. Αναφέρει ότι σκοπός της έκδοσης είναι να καθαρήσει υπομονετικά τα σφάλματα, δηλαδή τα γραφόμενα του Βούλγαρη κατά του Βλεμμύδη, από κάποιον που έχει απομακρυνθεί από τις αθάνατες αξίες και είναι ανάξιος να κατονομαστεί. Η προώθηση της έκδοσης αυτής είχε πιθανόν διττό σκοπό: αφενός να αποκαταστήσει τη φήμη του Βλεμμύδη και αφετέρου, να λειτουργήσει, ίσως, ως διδακτικό εγχειρίδιο της εποχής, ανταγωνιστικό προς την υπάρχουσα *Λογική* του Βούλγαρη. Η *Λογική* του Βλεμμύδη διδάχθηκε στις Σχολές της Σμύρνης, της Πάτμου, της Χίου και της Δημητσάνας, παρά το ότι δεν έλαβε έγκριση από το Πατριαρχείο, ως «ανάχωμα» στις νεότερες Λογικές [Τεμπέλης 2017: 78]. Ο Βουλησμάς, σταθερά προσανατολισμένος στην παράδοση, ίσως θεωρούσε επικίνδυνη την «νεωτερική» *Λογική* του Ευγένιου. Το αν αντέδρασε και πως ο Ευγένιος στη δράση αυτή του Βουλησμά δεν είναι γνωστό.

3. Οι δυο επιστολές

Ας περάσουμε τώρα στις ανέκδοτες επιστολές¹. Πρόκειται για δυο επιστολές από τον κώδικα 6021 (514) της Μονής Παντελεήμονος, γραμμένες στις 29/9/1800 και στις 30/1/1801, στην Κωνσταντινούπολη. Οι απαντητικές επιστολές του Ευγένιου Βούλγαρη λανθάνουν. Από τις δύο αυτές επιστολές του Βουλησμά προκύπτουν στοιχεία για τη μεταξύ τους σχέση αλλά και διασαφήσεις για το χρόνο συγγραφής και ολοκλήρωσης ορισμένων έργων του Βούλγαρη, ζητήματα, τα οποία δεν είχαν διευκρινιστεί στην έρευνα².

Σημειώνεται ότι στον Βουλησμά είχε δοθεί από το Πατριαρχείο ο ρόλος του «ανακριτή» ή αλλιώς του «επιθεωρητή» και του διακινητή εκδόσεων.

¹ Εντοπίστηκαν αρχικά τρεις αλλά η μια εκδόθηκε από τον Αρχιμανδρίτη Νικόδημο, Ηγούμενο της Ιεράς Μονής Παναγίας Χρυσοποδαριτίσσης-Νεξερών [Νικόδημος 2020: 921–927]. Το περιεχόμενο της συνιστά ένα εγκώμιο του Βουλησμά για τη μετάφρασή του έργου του Αυγουστίνου *Κεκραγάριον*, που εκδόθηκε ο Ευγένιος Βούλγαρης και εκδόθηκε το 1804.

² Για την υπόδειξη των επιστολών ευχαριστώ τον καθηγητή Ηλία Τεμπέλη και για την παραχώρησή τους προς δημοσίευση τον Καθηγούμενο της Ιεράς Μονής Αγίου Παντελεήμονος Αγίου Όρους Ευλόγιο, τον βιβλιοθηκάριο Γέροντα Ηλιανό καθώς και τον επίκουρο καθηγητή Νικόλα Πίση για τη μεσολάβηση.

Σε κώδικες της Μονής Παντελεήμονος απαντώνται επίσης πολλές επιστολές του Βουλευσμά προς τον Νικηφόρο Θεοτόκη, με τον οποίο αλληλογραφούσε επί περίπου δεκαπέντη έτη. Η αλληλογραφία του με τον Βούλγαρη φαίνεται να αρχίζει μετά το θάνατο του Νικηφόρου. Κεντρικό σημείο αναφοράς στην αλληλογραφία του Δωρόθεου με τον Βούλγαρη είναι τα έργα του που θα μπορούσαν να εκδοθούν από τους Ζωσιμάδες, με τους οποίους είχε πυκνή αλληλογραφία και στενή συνεργασία ο Βουλευσμάς. Η έκδοση έργων του Βούλγαρη από τους Ζωσιμάδες αρχίζει μετά τον θάνατο του Θεοτόκη.

Από τις δύο αυτές επιστολές προκύπτει αρχικά ότι η επικοινωνία τους δεν έχει φιλική βάση δεδομένου ότι το περιεχόμενό τους αφορά κυρίως σε θέματα διακίνησης των εκδόσεων έργων του Ευγένιου Βούλγαρη. Στην πρώτη από τις δύο αναφερόμενες επιστολές, γραμμένη στις 29 Σεπτεμβρίου 1800 ο Βουλευσμάς γράφει για τη φιλοξενία του από τον Ευγένιο, τον χειμώνα του 1785 στη Χερσώνα τα εξής: «Ὡν, περίπου τὸ ἄψπε^{ον} ἔτος, (ὄτε δι' ὅλου χειμῶνος ξενιζόμενος ἦν παρ' αὐτῆ ἐν Χερσώνι, δεξιῶς τε καὶ φιλοφρόνως)» [Κώδικας 514 (6021): 609]. Το γεγονός αυτό συνιστά τεκμήριο για την αποκατάσταση των σχέσεων του με τον Βούλγαρη σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αφορμή για αυτή την επιστολή ήταν τα 10 αντίτυπα που έλαβε ο Βουλευσμάς, μέσω των Ζωσιμάδων, της μετάφρασης του έργου του Αδάμ Ζερνικάβιου, *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, από τον Βούλγαρη που εκδόθηκε το 1797. Ο Βουλευσμάς γράφει: «... ἡ ὑμετέρα βαθύνοια, οὐ μόνον μετέφρασε μὲν ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνήν, οὐκ ἐξέδοτο δὲ οὐδὲ τύποις μὲν ἐξέδοτο συστρατευομένη αἰεὶ τῷ τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας πληρώματι ὄλαις δυνάμεσι εἰς τὴν τῶν ἐναντίων παράταξιν, ὅπου περ ἂν ἦ, οὐ διέδοτο δέ, ἀλλ' ἤδη καὶ τῆς διαδόσεως αὐτῆς ἤρξατο, δεκάδα πρὸς με πέμψασα τῶν σωμάτων διὰ τῶν ἐν Μόσχα ὁμοζήλων τοῦ Ζωσιμᾶ Ἀδελφῶν εἰς διανομήν. Ταῦτα οὖν ἐγὼ ἀπλέτῳ τῆς καρδιάς μου πόθῳ δεξάμενος...».

Στο απόσπασμα διαφαίνεται η σημασία που απέδιδε ο Βουλευσμάς στο συγκεκριμένο έργο ως πνευματικό όπλο για την καταπολέμηση της Ουνίας και την υπεράσπιση του ορθόδοξου δόγματος. Στο υστερόγραφο της επιστολής ζητά από τον Βούλγαρη να του στείλει, αν υπάρχει, έκδοση του έργου στη Γαλλική. Παρόμοιο αίτημα είχε διατυπώσει στο παρελθόν απέναντι στο Θεοτόκη για την πρωτότυπη μορφή του έργου στη Λατινική.

Ο Βουλευσμάς γνωστοποιεί στον Βούλγαρη ότι διένειμε τα αντίτυπα ως εξής:

Στους τρεις Πατριάρχες, Νεόφυτο Κωνσταντινουπόλεως, Ανθέμιο Αντιοχείας και Άνθιμο Ιεροσολύμων, στους πρώην ηγεμόνες της Μολδαβίας

και της Βλαχίας Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και Αλέξανδρο Υψηλάντη, στον πατέρα του ηγεμόνα της Μολδαβίας Κωνσταντίνο Καλλιμάχη, στην μητέρα του ηγεμόνα της Βλαχίας Σμαράγδα Μουρούζη, στον Μεγάλο Διερχομένο Αλέξανδρο Σούτσο και στον Μιχαήλ Σούτσο. Το δέκατο το κράτησε ο Δωρόθεος.

Τον εν λόγω έργο του Βούλγαρη πιθανόν να είχε ολοκληρωθεί κατά την παραμονή του στη Γερμανία. Σε επιστολή του, που τοποθετείται χρονικά το 1764, με πιθανό αποδέκτη τον Γεώργιο Σταυράκογλου [Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2018α: 259–260], για την περίοδο εκείνη της ζωής του αναφέρει: «Ἐπιμελοῦμαι ἅμα τε καὶ τῶν ἐμῶν συμπονημάτων καὶ τὰ κτενίζω καὶ τὰ βοστρυχίζω, καὶ ἄλλοτε ἄλλως τὰ διαπλέκω» [Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2018α: 300–301].

Ο πληθυντικός αριθμός παραπέμπει, πέρα από τη *Λογική*, στη *Βοσπορομαχία*, ενώ πιθανώς, να επεξεργαζόταν τη μετάφραση των μαθηματικών του Segner καθώς και τη μετάφραση του έργου του Αδάμ Ζερνικάβιου (Adam Zönicav), *Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*. Ο Batalden αναφέρει ότι πιθανόν στη Γερμανία, μετά το 1765, ο Βούλγαρης μετέφρασε το εν λόγω έργο. Για τη χρονολόγησή του ο Batalden στηρίζεται στο υδατόσημο σε συνδυασμό με τη γραφή του σώματος της μετάφρασης που είναι γραμμένη από το ίδιο χέρι με τις σημειώσεις πριν την έκδοσή του, αν και στις σημειώσεις έχει απωλέσει τη σταθερότητα στη γραφή, πιθανόν λόγω ηλικίας [Batalden 1982: 171–172].

Ο Βουλησιμιάς εκφράζει την εκτίμησή του στον Ευγένιο, την ευαρέσκειά του για την έκδοση του εν λόγω έργου του και εύχεται σύντομα να εκδοθούν και τα έργα του Βούλγαρη που είχε δει ο ίδιος κατά την παραμονή του στη Χερσόνα, το 1785. Τον λυπεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι δεν είχε ο Βούλγαρης έως τότε τόσο καλούς συνεργάτες όπως οι Ζωσιμάδες ώστε να εκδώσουν έργα του Βούλγαρη που ο ίδιος θυμάται.

«[...] (εἰ γὰρ ὀρθῶς ἐπὶ μνήμης φέρω), τὴν τε παρ' αὐτῆς ποτε συγγραφομένην τῶν ἁγίων Γραφῶν τροπολογικὴν ἑρμηνείαν, καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν. Ὡν, περίπου τὸ ἄσπε^{ov} ἔτος, [...] τὴν μὲν, εἰ καλῶς τῇ μνήμῃ κέχρημαι, ἀπὸ τῆς Πενταβίβλου εἶδον ἀρχομένην, τὴν δέ, μέχρι τοῦ πρώτου αἰῶνος ἀπηρτισμένην.»

Στο υστερόγραφο δε της επιστολής, του ζητά να του γράψει ό,τι γνωρίζει για την προοπτική έκδοσης αυτών των έργων.

Το πρώτο έργο του Ευγένιου στο οποίο αναφέρεται ο Δωρόθεος ως «Τροπολογικὴν ἑρμηνείαν τῶν γραφῶν, ἀπὸ τῆς Πενταβίβλου ἀρχομένην», είναι

το πρώτο που επέλεξε ο Βούλγαρης να εκδώσουν οι Ζωσιμάδες το 1801, με τον τίτλο *Αδολεσχία Φιλόθεος: ήτοι εκ της Αναγνώσεως της Ιεράς Μωσαικής Πεντατεύχου Βιβλίου, Επιστάσεις ψυχωφελείς τε και Σωτηριώδεις*. Πρόκειται για ένα έργο με θεολογικό και κοινωνικό χαρακτήρα και την επιμέλεια της έκδοσης ο Ευγένιος την ανέθεσε στον Ανθιμο Γαζή διότι ο ίδιος αδυνατούσε λόγω του γήρατος. Η *Αδολεσχία* επανεκδόθηκε το 1858. Ο ίδιος ο Βούλγαρης στην έκδοση του έργου και συγκεκριμένα στην προσφωνητική επιστολή που απευθύνει στους Ζωσιμάδες τον Μάιο του 1801 αναφέρει ότι η συγγραφή της *Αδολεσχίας* είχε ξεκινήσει είκοσι πέντε χρόνια πριν την έκδοσή της, δηλαδή το 1775, χωρίς να αναφέρει χρόνο περάτωσης και τη χαρακτηρίζει «Συγγραμμάτιον [...] άτελές, καί πολλής έκπληρώσεως έπιδεκτικόν» [Βούλγαρις 1801: χ.σ.]. Από τη μαρτυρία του Βουλησιμά και την έκφραση «των Αγίων Γραφών, από της Πενταβίβλου άρχομένην» θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο Βούλγαρης είχε την πρόθεση να προχωρήσει πέρα από την Πεντάβιβλο, που είδε το 1785 ο Δωρόθεος. Οι λόγοι που δεν προχώρησε και σε άλλα βιβλία της Αγίας Γραφής πιθανόν να αναφέρονται στην απάντηση του Βούλγαρη που λανθάνει.

Για το δεύτερο έργο του Βούλγαρη, την *Εκκλησιαστική Ιστορία*, που ο Βουλησιμάς την αναφέρει ως ολοκληρωμένη το 1785 για τα πρώτα 100 χρόνια από τη γέννηση του Χριστού, γίνεται εκτενέστερη αναφορά στην δεύτερη επιστολή του στις 30 Ιανουαρίου 1801. Ο Δωρόθεος παίρνει το θάρρος γράφοντας «καί μοι τής τόλμης σύγγνωτε» να υπενθυμίσει στον Ευγένιο το διάστημα που είχε παρέλθει από τότε που του είχε υποσχεθεί ότι θα συνεχίσει την *Εκκλησιαστική Ιστορία* μέχρι την Άλωση. Η αναφορά σε πάνω από είκοσι πέντε χρόνια αντί για πάνω από δέκα πέντε που είχαν περάσει από την φιλοξενία του Δωρόθεου στη Χερσόνα πιθανόν να συνιστά λάθος υπολογισμό.

«[...] επέκεινα των δις δέκα καί ήμισείας, ήλιακαί παρήλασαν περίοδοι, έξ ότου τής πρώτης εκατονταετηρίδος την άπάρτισιν των ύφ' ύμών χρονολογουμένων είδον πραγμάτων. Ότε καί έφην μοι λιπαρώς έξαιτουμένων των εκατονταετηρίδων πασών την άκριβή τε καί εύμέθοδον έκθεσιν, ως μέχρι μιν τής άλώσεως, εύχερώς έχει τοϋτο ποιήσαι.»

Στον χρονικό προσδιορισμό της συγγραφής της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* συμβάλλει ο προσδιορισμός της συγγραφής των *Γεωργικών* που λανθασμένα αναφέρεται, ακόμα και σε πρόσφατη βιβλιογραφία, ότι έγινε στη Χερσόνα. Η πρώτη αναφορά για την ανάγκη αναθεώρησης αυτής της άποψης, βάσει της μαρτυρίας του Matthaï εντοπίστηκε βιβλιογραφικά από την Χατζήπα-

ναγιώτη-Sangmeister [2008: 149–150], η οποία αναφέρει, ότι η μετάφραση των *Γεωργικών* είχε ήδη ολοκληρωθεί κατά τη διαμονή του Βούλγαρη στη Μόσχα, και πιθανόν, στα χρόνια της Χερσώνας να έκανε κάποιες βελτιώσεις στη μετάφραση ή προσθήκες στα σχόλια [Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister 2018: 147, 167].

Στις 27/8/1778, ο Ευγένιος αναφέρει ότι αποστέλλει στον Γρηγόριο Ποτέμκιν, κυβερνήτη της «Νέας Ρωσίας» «τὸ πρῶτον Βιβλίον τῶν Γεωργικῶν Οὐίργιλίου, ἐκτεθειμένον εἰς Ἡρώϊκὸν μέτρον Ἑλληνιστί» και τον παρακαλεῖ να τον ενημερώσει «ἂν εἶναι τίς χρήσις τοῦ πονήματος, γὰρ νὰ στείλω ἐφεξῆς τὰ λοιπὰ τρία βιβλία, τῶν ὁποίων ἡ μετάφρασις εἶναι ἐτοιμὴ καὶ μόνον περιμένει τὸ ἐξ ὑμῶν πρόσταγμα» [Бондач 2017: 176]. Η επόμενη επιστολή που απευθύνει στον Ποτέμκιν από την Πολτάβα στις 3/9/1780 [Бондач 2017: 177], αναφέρεται στο ίδιο θέμα και ο Βούλγαρης μας πληροφορεῖ ότι: «πρὸ μηνὸς ἤδη, πέμψας τὸ Γ΄ τῶν Γεωργικῶν Βιβλίων, δι' ἰδίου γράμματός μου [...] ἀκολουθῶ προθυμότατα τὸν ὑπομνηματισμὸν τοῦ Δ΄ καὶ τελευταίου Βιβλίου τῶν Γεωργικῶν [...] ἀλλὰ κελευσάτω ἡ Ὑψηλότης Ὑμῶν, νὰ πέμπονται κατὰ καιρὸν πρὸς ἐμὲ τὰ ἐκτυπούμενα, δια νὰ σημειώσω τὰ παραπίπτοντα παροράματα εἰς τὸ τέλος τῆς ἐκδόσεως».

Από την επιστολή επιβεβαιώνεται η μαρτυρία του Matthäi ότι η εκτύπωση του έργου είχε αρχίσει το 1780 και αντλούμε την πληροφορία ότι είχε ήδη στείλει τα Β΄ και Γ΄ Βιβλία και σύντομα θα έστελνε το τελευταίο βιβλίο, πληροφορία που συνάδει και με την αναφορά του για τον «υπομνηματισμόν». Συνεπώς, σύμφωνα με την μαρτυρία του ίδιου του Βούλγαρη, η μετάφραση των *Γεωργικών* δεν εκπονήθηκε στην Χερσώνα. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Βουλησμά, με την αναφορά ότι είχαν απομείνει οι τελευταίοι 800 στίχοι των *Γεωργικών*, το 1785, πιθανόν για υπομνηματισμό ή διορθώσεις της έκδοσης.

«[...] ἄνομαι δ΄, ἔφη, τοῦδε τοῦ ἐγχειρήματος, μετὰ τὴν τῶν λειπομένων μοι ἔτι ὀκτακοσίων τοῦ Βιργιλίου στίχων, κατὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς ποιητάς, στιχοργίαν».

Η μέχρι τώρα έρευνα είχε εντάξει χρονικά τη συγγραφή της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* στον 18^ο αιώνα έχοντας ως βάση τον ιδίόχειρο κατάλογο των έργων που είχε συγγράψει ο Βούλγαρης έως το 1801 και το περιεχόμενο το έργου. Συγκεκριμένα, κύριο στοιχείο για την ένταξη του έργου στον 18^ο αιώνα είναι η υποσημείωση του Βούλγαρη στην οποία αναφέρει «[...] ἔως κατ' ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος· ὅταν, ὁ τῆς πόλεως ἐκεῖνης ἐπίσκοπος ἐν ἔτει 1707 [...]» [Αγγελομάτη-Γσουγκαράκη 2018b: 71].

Από την επιστολή του Βουλησμά αντλούμε την πληροφορία ότι η Εκκλησιαστική Ιστορία, ήταν ήδη ολοκληρωμένη το 1785 για τα πρώτα 100 χρόνια. Παρά το γεγονός ότι το 1786 ολοκληρώθηκε η έκδοση των Γεωργικών ο Βούλγαρης δεν τήρησε την υπόσχεσή του απέναντι στον Βουλησμά να συνεχίσει την ιστορία μέχρι την Άλωση. Πιθανόν οι αναθέσεις από τον Ποτέμκιν (*Έκθεση της Ταυρικής*) και τη Μεγάλη Αικατερίνη (*Αινειάδα και Υπόμνημα για την Ουνία*) συγγραφής και μετάφρασης έργων να μην του έδωσαν το χρονικό περιθώριο για την ολοκλήρωση της *Ιστορίας*. Το έργο εκδόθηκε από τους Ζωσιμάδες το 1805 και ακολούθησαν άλλες 2 εκδόσεις το 1857 και το 1865.

4. Συμπεράσματα

Ο Βουλησμάς, σταθερά προσανατολισμένος στην υπεράσπιση της ορθόδοξης παράδοσης ήταν εύλογο να ταχθεί υπέρ του Νικηφόρου Βλεμμύδη όσον αφορά την κριτική που άσκησε στον υστεροβυζαντινό λόγιο ο Βούλγαρης για φιλολατινισμό. Ο Ευγένιος, γνωστός για τον οξύ του χαρακτήρα, πιθανόν να αντέδρασε στους υπαινιγμούς του Βουλησμά, αλλά δεν έχει εντοπιστεί κάποια αναφορά για αυτό το θέμα. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η σχέση τους αποκαταστάθηκε σύντομα, σύμφωνα με τα αναφερόμενα του Βουλησμά για τη θερμή φιλοξενία του από τον Βούλγαρη στη Χερσόνα το 1785. Παρότι η μεταξύ τους σχέση ανατρέχει στις προηγούμενες δεκαετίες, η αφορμή για την αλληλογραφία τους στάθηκε η πρωτοβουλία των Ζωσιμάδων να εκδώσουν παλαιά και νεότερα έργα του Βούλγαρη.

Στις αναφορές του σε δύο έργα του Βούλγαρη, την *Αδολεσχία* και την *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ο Βουλησμάς μας πληροφορεί αφενός ότι και τα δύο ήταν ολοκληρωμένα το 1785 και αφετέρου ότι ο Ευγένιος είχε την πρόθεση να εμπλουτίσει την *Αδολεσχία* και να συνεχίσει την *Εκκλησιαστική Ιστορία* έως την Άλωση.

Παρότι οι επιστολές του Βουλησμά ακολουθούν τους συμβατικούς τρόπους της αλληλογραφίας μεταξύ λογίων και μάλιστα ιερωμένων με πολλές βιβλικές αναφορές και λογοτεχνικά σχήματα, επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι φιλοφρονήσεις του για την συνεισφορά των έργων του Βούλγαρη στην ορθόδοξη πίστη έχουν ειλικρινή βάση. Όταν εκδοθεί το σύνολο της επιστολογραφίας του Δωρόθεου Βουλησμά, είναι πιθανόν μέσα από τη μελέτη τους να αποκομίσουμε περισσότερα στοιχεία που θα φωτίζουν τη σχέση των δυο ανδρών αλλά και γενικότερα τις αντιπαραθέσεις των λογίων κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Βιβλιογραφία

- Batalden S.* Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia 1771–1806. New York: Columbia University Press, 1982.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε.* Η επιστολιμαία επικοινωνία του Ευγενίου Βούλγαρη με Φαναριώτες // Κ. Θ. Πέτσος (επιμ.). Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αιώνα και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη. Πρακτικά Β΄ Πανεπιστημιακού Συνεδρίου. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 2018α. Σ. 247–309.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε.* Συγκατανεύσας τη εκτυπώσει, ως εδυνήθην εχούση, ουχ ως επόθουν, και ήθελον. Τα πάθη του γήρατος και οι τελευταίες εκδόσεις έργων του Ευγενίου Βούλγαρη // Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.). Ευγένιος Βούλγαρης «ο ύπατος των φιλοσόφων» του Νέου Ελληνισμού. Τρεις αιώνες από τη γέννησή του. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου. Κέρκυρα: Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, 2018β. Σ. 33–141.
- Βούλγαρις Ε.* Αδολεσχία Φιλόθεος: ήτοι εκ της Αναγνώσεως της Ιεράς Μωσαϊκής Πεντατεύχου Βίβλου, Επιστάσεις ψυχοφελείς τε και Σωτηριώδεις. Υπό του Αρχιεπισκόπου Ευγενίου του Βουλγάρεως, Επιστασία του Αρχιμανδρίτου Ανθιμου Γαζή. Τόμ. Α΄. Βιέννη: χ.ε., 1801.
- Ζαχαρόπουλος Ν. Γ.* Δωρόθεος Βουλησιμάς. Επί τη βάσει των ανεκδότων αυτού επιστολών. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1969.
- Κώδικας Ιεράς Μονής Παντελεήμονος Αγίου Όρους 6020 (513).*
- Κώδικας Ιεράς Μονής Παντελεήμονος Αγίου Όρους 6021 (514).*
- Νικόδημος, αρχιμανδρ.* Οι κολλυβάδες και ο Δωρόθεος Βουλησιμάς: Το ζήτημα της «ανακρίσεως» του Πηδαλίου και του Κανονικού. Αθήνα: Τήνος, 2020.
- Τεμπέλης Η.* Οι αριστοτελικές σπουδές στην Ελληνική Σχολή της Δημητσάνας // Πελοποννησιακά Γράμματα 2, 2017. Παράρτημα 1: Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου Πελοποννησιακών Μελετών «Αριστοτέλης και Πελοπόννησος» (22 Οκτωβρίου 2016). Σ. 69–80.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister I.* Το έργο και η τύχη του // Ευγένιος Βούλγαρης, Έκθεσις της Ταυρικής Χερσονήσου ήτοι της λεγομένης Μικράς Ταταρίας, έκδοση από τον αυτόγραφο κώδικα Mscr. Dresd. Da 54 και επίμετρο. Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2008. Σ. 149–150.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister I.* Τα χρόνια της Χερσώνας (1781–1788) συμβολή στη βιογραφία του Βούλγαρη // Χ. Καρανάσιος (επιμ.). Ευγένιος Βούλγαρης: Ο Homo Universalis του Νέου Ελληνισμού, 300 χρόνια από τη γέννηση του Ευγενίου Βούλγαρη (1716–2016). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών / Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, 2018. Σ. 143–174.
- Бондач А. Г.* Новая коллекция греческих документов и автографы Евгения Вулгариса в фондах Российского государственного архива древних актов // Б. Л. Фонквич (ред.). Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике. Вып. 4. М.: Языки славянской культуры, 2017. С. 172–194.

Unpublished letters of Dorotheos Voulismas to Evgenios Voulgaris: Evidence on the life and works of Evgenios in his Russian period

M. Chouliara

*Democritus University of Thrace, Komotini, Greece
m.xouliara@yahoo.gr*

Despite the numerous studies that have been devoted to Evgenios Voulgaris, aspects of his life and work, especially regarding his Russian period, still need further clarification. This study presents two unpublished letters of the hieromonk Dorotheos Voulisma, dating from the years 1800 and 1801. The replies of Voulgaris are missing. Although the relationship between them goes back to the previous decades, the occasion for these letters was the initiative of the Zosimas brothers to publish old and more recent works by Voulgaris. Voulismas' letters allow certain clarifications of the time of writing and completion of some of Voulgaris' important works.

Keywords: *Evgenios Voulgaris, Dorotheos Voulismas, Zosima brothers, correspondence, ecclesiastical history, Adoleshia Philotheos*

References

- Batalden S.* Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia 1771–1806. New York: Columbia University Press, 1982.
- Angelomati-Tsougkaraki E.* I epistolimaia epikoinonia tou Evgeniou Voulgari me Fanariotes // K. Th. Petsios (ed.). I pnevmatiki kinisi sta Ioannina ton 18o aiona kai i parousia tou Evgeniou Voulgari. Proceedings of the 2d Pan-Epirotic Conference. Ioannina: Society for Epirotic Studies, 2018a. P. 247–309.
- Angelomati-Tsougkaraki E.* Sygkatanefsas ti ektyposei, os edynithin echousi, ouch os ebothoun, kai ithelon. Ta pathi tou giratos kai oi teleftaies ekdoseis ergon tou Evgeniou Voulgari // E. Angelomati-Tsougkaraki (ed.). Evgenios Voulgaris «o ypatos ton filosofon» tou Neou Ellinismou. Treis aiones apo ti gennisi tou. Praktika Panelliniou Synedriou. Corfu: Anagnostiki Etaireia Kerkyras, 2018b. P. 33–141.
- Voulgaris E.* Adoleshia Filotheos: itoi ek tis Anagnoseos tis Ieras Mosaikis Pentatefchou Vivlou, Epistaseis psychofeleis te kai Sotiriodeis. Ypo tou Archiepiskopou

- Evgeniou tou Voulgareos, Epistasia tou Archimandritou Anthimou Gazi. Vol. 1. Vienna: n.e., 1801.
- Zacharopoulos N. G. Dorotheos Voulismas. Epi ti vasei ton anekdoton aftou epistolon. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki, 1969.
- Codex of St. Panteleimon's Monastery on Mount Athos 6020 (513).
- Codex of St. Panteleimon's Monastery on Mount Athos 6021 (514).
- Nikodimos, archimandr. Oi kollyvades kai o Dorotheos Voulismas: To zitima tis «anakriscos» tou Pidaliou kai tou Kanonikou. Athens: Tinos, 2020.
- Tempelis I. Oi aristotelikes spoudes stin Elliniki Scholi tis Dimitsanas // Peloponnisiaka Grammata 2, 2017. Annex 1: Proceedings of the 1st Scientific Conference on Peloponnesian Studies «Aristotle and Peloponnese» (22 October, 2016). P. 69–80.
- Chatzipanagioti-Sangmeister I. To ergo kai i tychi tou // Evgenios Voulgaris, Ekthesis tis Tavrikis Chersonnisou itoi tis legomenis Mikras Tatarias, ekdosi apo ton aftografo kodika Mscr. Dresd. Da 54 kai epimetro. Athens: Ideogramma, 2008. P. 149–150.
- Chatzipanagioti-Sangmeister I. Ta chronia tis Chersonas (1781–1788) symvoli sti viografia tou Voulgari // Ch. Karanasios (ed.). Evgenios Voulgaris: O Homo Universalis tou Neou Ellinismou, 300 chronia apo ti gennisi tou Evgeniou Voulgari (1716–2016). Athens: Academy of Athens / Holy and Great Monastery of Vatopedi, 2018. P. 143–174.
- Bondach A. G. Novaya kolleksiya grecheskikh dokumentov i avtografy Yevgeniya Vulgarisa v fondakh Rossiyskogo gosudarstvennogo arkhiva drevnikh aktov // B. L. Fonkich (ed.). Monfokon. Issledovaniya po paleografii, kodikologii i diplomatike. Vol. 4. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury, 2017. P. 172–194.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κώδικας Ιεράς Μονής Παντελεήμονος 514 (6021), σσ. 607–610.

*Τῇ ὑμετέρα σοφωτάτῃ πανιερότῃτι, τὴν ὑποκλινεστάτην
μου προσκύνησιν*

Οἷός ποτ' ἦν, θειότατε Δέσποτα, τῷ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ παναγίου πνεύματος ὀρθῶ τῆς καθολικῆς τε καὶ ἀποστολικῆς καὶ ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐγκαρτερῆσαι φρονήματι, πάσης πανταχοῦ σχεδὸν τῶν περιουμένων βιβλιοθηκῶν τὰς γραφικὰς τε καὶ πατρικὰς καὶ ἱστορικὰς βίβλους, εἴτε διαφόροις τύποις καὶ κώδιξιν ἐπισταμένως ἐκπεριελθῶν, καὶ τ' ἀληθῆς ἐντεῦθεν ἠκριβωκῶς καὶ ξυγγεγραφῶς, Ἀδὰμ ἐκεῖνος, λέγω, ὁ περιβόητος Ζοιρνικάβιος, καὶ προσήλυτος Βοροῦσος, δέδειχε μὲν συνεπτυγμένως πρότερον ἢ παρ' ὑμῶν ἀκριβῶς μεταφρασθεῖσα, καὶ τῷ τρίτῳ τῶν Βρυεννίου τόμων ἐν μέρει β^ο συνταχθεῖσα,

Θεοφάνους του Κιαβίας Μητροπολίτου Προκοποβίτζ πραγματεία· δέδειχε δὲ μᾶλλον ἀνεπτυγμένως, ἐν ἑννέα καίδεκα πραγματεῖαις, ἢ περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως ἀρίστη πασῶν ἀποδεικτικὴ ζυγγραφὴ τοῦ αὐτοῦ πολυμαθεστάτου Ζοιρνικαβίου· ἦν ἐκ πάντων ὁμοῦ τῶν πατέρων ἀνατολικῶν τε καὶ δυτικῶν εὐφυῶς συναηροχῶς τὲ καὶ συμπεφωνηκῶς, ὡς ἄριστα συνευτάξαστο. Αὐτὴν δὴ ταύτην καθάτινα ξυνεωρακυῖα ρομφαίαν εἶναι τοῦ δυνατοῦ, καὶ Ἀσπίδα, καὶ Πάσσαλον, //⁶⁰⁸ καὶ Σφενδόνην, καὶ στῦλον, καὶ θυρεόν, καὶ Σάλπιγγα, καὶ θώρακα, καὶ φραγγέλιον, καὶ τόξον ἐντεταμένον, καὶ ἀήττητον πανοπλίαν κατὰ τῶν ἐναντίων ἢ ὑμετέρα βαθύνουσα, οὐ μόνον μετέφρασε μὲν ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνήν, οὐκ ἐξέδοτο δὲ· οὐδὲ τύποις μὲν ἐξέδοτο συστρατευομένη ἄει τῷ τῆς Ὁρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας πληρώματι ὅλαις δυνάμεσι εἰς τὴν τῶν ἐναντίων παράταξιν, ὅπου περ ἂν ἦ, οὐ διέδοτο δέ, ἀλλ' ἤδη καὶ τῆς διαδόσεως αὐτῆς ἤρξατο, δεκάδα πρὸς με πέμπασα τῶν σωμάτων διὰ τῶν ἐν Μόσχα ὁμοζήλων τοῦ Ζωσιμά Ἀδελφῶν εἰς διανομήν.

Ταῦτα οὖν ἐγὼ ἀπλέτω τῆς καρδίας μου πόθῳ δεξάμενος, πολλὰ πρῶτον ἔθουσα τὰ χαριστήρια τῷ Κυρίῳ μου τῷ τῷ βαθύ του γήρωσ αὐτῆς ἐνισχύοντι εἰς ἄμυναν τῶν Παλαμναίων τῆς αὐτοῦ ἐκκλησίας ἐχθρῶν, καὶ μεγίστην ἡμῶν κατ' αὐτῶν συμμαχίαν. Εἶτα, τοῖς ρομφαίαν περιεζωσμένοις ἐπὶ μηρὸν δυνατοῖς ἀπὸ δυνάτων Ἰσραὴλ, πόλεμον δεδιδαγμένοις, φυλάρχαις ἐκκλησιαστικοῖς τὲ καὶ πολιτικοῖς ταῦτα διένειμα, τοῖς τρισὶ λέγω, θειοτάτοις πατριάρχαις, τοῦτε τῆς βασιλευούσης ταύτης τῶν πόλεων θρόνου, κυρίῳ Νεοφύτῳ, τοῦτε τῆς θεοπόλεως Ἀντιοχείας κυρίῳ Ἀνθεμίῳ, καὶ τοῦ τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ κυρίῳ Ἀνθίμῳ. Καὶ οὕτω μὲν τὰ τρία διανενημῆται τῶν δὲ λοιπῶν, τὰ μὲν τέσσαρα, τοῖς προηγεμονεύσασιν ἐπὶ Μολδοβλαχίας ὑψηλοτάτοις ἡγεμόσι τέσσαρσι, τρισὶ, φημί, Ἀλεξάνδροις, Μαυροκορδάτῳ τε καὶ Ὑψηλάντῃ τῷ τοῦ νῦν ἐπὶ Μολδαβίας ἡγεμονεύοντος πατρὶ κυρίου Κωνσταντίνου, καὶ Καλλιμάχῃ, καὶ ἐνὶ Μιχαήλῳ τῷ Σούτζῳ δέδωκα. Τὸ δ' ὄγδοον τῇ πανεκλάμπρῳ μητρί τοῦ ἤδη ἐπὶ Βλαχίας ἡγεμονεύοντος κυρίου Ἀλεξάνδρου Μουρούζη κυρία Σμαράγδα, καὶ τὸ ἑννατον, τῷ ἐνδοξοτάτῳ μεγάλῳ Διερμηνεῖ κυρίῳ Ἀλεξάνδρῳ Σούτζῳ. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω τοῖς ἐκκλησιαστικῶς τε καὶ πολιτικῶς προϊστάμενοις, ὡς παρ' ὑμῶν σταλέντα δεδώρηται, εἰς χρῆσιν δ' ἐμοὶ τῷ ἐλαχίστῳ πάντων, τὸ δέκατον πρόκειται. //⁶⁰⁹ Ἡ μὲν δὴ τῶν σταλέντων σωμάτων δεκάς τοιάνδε τὴν διανομὴν εἴληφε· δεκάδες γεμῆν, εἴπερ παρ' ἐμοὶ δεκάδων εἶεν σοφώτατε, οὐκ ἂν ποθ' εἰς χορηγίαν τῶν αἰτουμένων ἐξήρκεσαν. Κοινῇ γὰρ οἱ φιλομαθεῖς πάντες, καὶ τῶν ὀρθῶν τῆς ἀληθοῦς ἡμῶν πίστεως Δογμάτων ὑπασπισταὶ ἀπὸ παντὸς τάγματος αὐτὰ με αἰτοῦνται δοῦναι, καθάπερ τὰ κοινωφελῆ Κυριακοδόρμα

τοῦ αἰοιδίου Ἱεράρχου κυρίου Νικηφόρου, εἰώθεσαν αἰτούμενοι δωρεὰν λαμβάνειν, ὡς οἱ ἀπὸ Ζωσιμᾶ φιλογενεῖς Ἀδελφοί, τὰ εἰς τύπων αὐτῶν φιλοτιμῶς προσδαπανήσαντες ὁμοψήφως διετάξαντο. Τοῦτ' αὐτὸ δ' ἄντικρυς ἐγεγόνει, εἶπερ τοιούτων φιλογενῶν ἐν τῇ τῶν Ζοιρνικαβίου πραγματειῶν ἐκδόσει ἡ ὑμετέρα πατρότης ἐτετυχῆκει. Εἰ γὰρ τοιούτων ἡξίωτο συνεργῶν, ἐξέδωκεν ἂν πάντως πρὸς τοῖς ἄλλοις αὐτῆς προεκδοθεῖσι καὶ ἀνεκδότοις ἔτι συγγράμμασιν ἀξιολογωτάτοις (εἰ γὰρ ὀρθῶς ἐπὶ μνήμης φέρω), τὴν τε παρ' αὐτῆς ποτε συγγραφομένην τῶν ἁγίων Γραφῶν τροπολογικὴν ἐρμηνείαν, καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν.

Ἦν, περίπου τὸ ἄψπε^{ov} ἔτος, (ὅτε δι' ὅλου χειμῶνος ξειζόμενος ἦν παρ' αὐτῇ ἐν Χερσῶνι, δεξιῶς τε καὶ φιλοφρόνως) τὴν μὲν, εἰ καλῶς τῇ μνήμῃ κέχρημαι, ἀπὸ τῆς Πενταβίβλου εἶδον ἀρχομένην, τὴν δέ, μέχρι τοῦ πρώτου αἰῶνος ἀπρητισμένην. Τοιούτων μέντοι μόνος πρὸ πάντων ὁ ἀξιύμνητος καὶ ἀείμνηστος τετύχηκεν Ἀρχιερεὺς Νικηφόρος ὁ σός. Οὐ γὰρ ἐν τῷ μετὰ σώματος μόνος περιόντος βίῳ, οἱ ὁμόψυχοι περὶ τὰ κοινωφελῆ ἀδελφοί, τὰ πλήρη σοφίας καὶ χάριτος τοῦ αἰοιδίου συγγράμματα ἀφειδεῖ δαπάνῃ ἐξέδοντο, ἀλλ' ἤδη καὶ μεταστάντος τὰ ἀνέκδοτα αὐτοῦ ὑπισχνοῦνται οὕτως ἐκδοῦναι.

Ἄλλ' ὑμεῖς μὲν ὧ τεμένῃ τῆς εὐσεβείας, καὶ φιλοσοφίας ἀνάκτορα, καὶ τοῦ Χριστοῦ μου Ἱεράρχαι λαμπρότατοι, διὰ τε τοῦ βίου, καὶ τῆς διδασκαλίας ὑμῶν, καὶ τῆς τῶν κοινωφελῶν ὑμῶν συγγραμμάτων καὶ μεταφράσεων ἐκδόσεως, μέγιστοι ὄντως ὠφθητε ἀντιλήπτορες τῷ δυστήνῳ γένει ἡμῶν. Ἦδιστα δ' ἔχοντες καὶ ἑαυτοὺς κατὰ Παῦλον καὶ Μωϋσέα προσδαπανήσαι ὑπὲρ αὐτοῦ, παρ' οὐδὲν ὄλως τὸν ἐκ τινῶν παρ' αὐτοῦ//⁶¹⁰ καθ' ὑμῶν κινήθηνα φθόνον ἐλογίσασθε, ὡς πολλῶ λαμπροτέραν δοκίμου χρυσίου δεικνύοντα πᾶσι καὶ ἐμπεδοῦντα, τὴν ἐκ τε τοῦ τρόπου τῆς πολιτείας, καὶ τῶν γεραρῶν συστημάτων ὑμῶν καὶ κατορθωμάτων ἀληθεστάτην ὑπόληψιν, ἢ ἀμαυροῦντα καὶ ἀκυροῦντα.

Ἦμῶν οὖν τίς τι πρὸς ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἀνταποδοῦναι ὑμῖν ἰκανός; ἢ ἀνθ' ἀπάντων τούτων, ποίαν ποτ' ἂν τις ἰσχύσειεν καθ' ἀξίαν ὑμῖν προσεγγεῖν εὐχαριστίαν ἢ ἀμοιβήν; Μόνος ὁ τῆς καθ' ἡμᾶς καὶ θύραθεν Σοφίας τὸ τάλαντον εἰς πολλαπλασιασμὸν ὑμῖν δούς, καὶ ὡς πανδοχεῦσιν ἀρίστοις τὰ δῶα ἐμπιστευσας δηνάρια, τὴν τῶν προσδαπανηθησομένων ἀπόδοσιν προσεπαγγειλάμενος ἐντελλόμεσθον πάντως ἀμείνεται τὴν ἐργασίαν ὑμῶν, καὶ ἐπὶ πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς ὑπάρχουσιν ὡς οἰκονόμους πιστοὺς καταστήσει, καί, ὡς ἄει γρηγοροῦντας, ὧ τοῦ εὐρίζου ἀγαλλιάματος, περιζωσάμενος ἀνακλινεῖ, καὶ παρελθὼν διακονήσει, ἀποδοὺς ἑκατέρους μετὰ πάντων

των πολλαπλασιαστων και πιστων οικονόμων και εργατων την κατ' αξίαν άμοιβήν. Ω και εΐητε από τε τής θριαμβευούσης και ουρανίου, και από τής στρατευομένης εκκλησίας και επίγειου, ήμων διά παντός υπερεντυγχάνοντες.

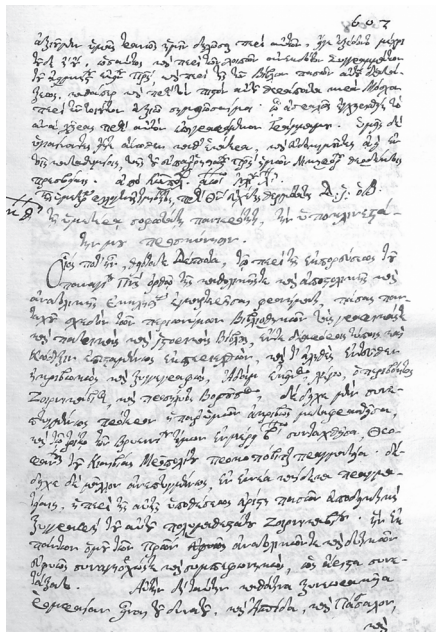
από Κωνσταντινουπόλεως αω⁹ Σεπτεμβρίου κθ^η.

Τής ύμετέρας σοφωτάτης πανιερότητος, τέκνον έν Κυρίω πειθήνιον, Δωρόθεος Ίερομόναχος ό Βουλησιμάς

«Τῷ πανιερωτάτῳ σοφωτάτῳ τε και σεβασμιωτάτῳ μοι Αρχιεπισκόπῳ πρόην Σλαβηνίῳ τε και Χερσῶνος κυρίῳ μοι Εὐγενίῳ, τῷ κατὰ πνεῦμά μοι Θειοτάτῳ πατρὶ και Δεσπότῃ προσκυνητῶς.

Εἰς Πετροῦπολιν

« άξιῶ, ὃ θεοσεβέστατε Δέσποτα, εἶγε τῇ Γάλλων ἐξέδοντο διαλέκτῳ αἱ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος πραγματεῖαι, τοῦ διαληφθέντος Ζοιρνικαβίου ἀποστεῖλαί μοι ταύταις, και σημειῶσαί μοι ἐπὶ τούτοις, ὅ,τι περ ἔγνω περὶ τῆς τροπολογικῆς των Γραφῶν ἔρμηνείας, και τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς ἱστορίας.

Εἰκόνα 1 — Κώδικας Ἱεράς Μονῆς Παντελεήμονος 514 (6021), σ. 607

Κώδικας Ιεράς Μονής Παντελεήμονος 514 (6021) σσ. 626–629.

*Τὴν ὑμετέραν σοφωτάτην πανιερότητα, ὑποκλινῶς προσκυνῶ, καὶ διακαεῖ
πόθῳ καὶ εὐλαβείᾳ, τὴν χαριτόβρυτον αὐτῆς περιπτυσσόμενος δεξιὰν
ἀσπάζομαι.*

Ἐκκέκαυταί μου ὁ τῆς καρδιάς πόθος, ἐπὶ τῆ των ποθεινοτάτων ὑμετέρων Γραμμάτων ἀποδοχῇ θεϊότατε Δέσποτα, οὐχ ἦττον, ἢ οἱ εἰς Ἐμμαοὺς κατηφεῖς πορευόμενοι, καιομένη καρδιά, τὰ χριστόφθεγκτα ἐδέξαντο ῥήματα. Φήμης γὰρ διαθεούσης, ὡς τῶν τῆδε μετέστητε, καὶ σκυθρωπῶς πορευόμενοι λοιπὸν ἡμῖν ἐπὶ τῷ λυπηρῷ τουτωῖ ἀκούσματι, παρίστασθε τῇ θυμῆρει των λόγων γραφίδι φθεγγόμενοι, καὶ τοῖς ἔνδον του γήρωσ καὶ ἔξωθεν δορυφόροις, ὡς ἐκλεκτοὶ τῷ Κυρίῳ, δοκιμαζόμενοι, διπλῆ οὖν ἐντεῦθεν ἡμῖν προσέγγονεν ἡ χαρά, ἡ μὲν, τοῦ τῷ δεσμοτηρίῳ ἔτι εἶναι ὑμᾶς της σαρκός, πολλῶν ἔνεκα πραγμάτων κοινωφελῶν ἄχρι λύσεως· ἡ δ' ὅτι κατὰ πάντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος τὲ εὐαρεστήσαντας, ὑπὲρ των ἐν καμίνῳ χρυσὸν τοῖς πολυειδέσιν εὐψύχως λαμπρύνεσθε ἀλγεινοῖς, διὰ την τοῦ βραβείου ἐλπίδα τῆς ἄνω κλήσεως, δι' ἣν που τὸ θεολόγον στόμα φησὶ· ζῶειν τ' ἀλλότριον ζωῆς βίον, ἀντὶ δὲ κόσμου κόσμον ἀμειβομένους, ἄχθεια πάντα φέρειν.

Ἄλλ' αὕτη μὲν ὑπερφυῶς, δότε εἶπεῖν, ἡμῖν προσεγένετο, διὰ τὸν εἰπόντα, πᾶσαν χαρὰν ἠγήσασθε ἀδελφοί μου, ὅταν ποικίλοις πειρασμοῖς περιπέσητε, καὶ μακαρίζοντα, ὡς οἶδε, τὸν τούτοις προσκαρτεροῦντα. Διὰ γὰρ τὸ τῆς φύσεως συμπαθές, καὶ τὴν τοῦ συμπάσχειν καὶ κοινωεῖν ταῖς θλίψεσι τῶν ἁγίων ὀφειλήν, πέπεισθέ μοί, ἁγιάτατε Δέσποτα, οὕτω μὲ διατεθῆναι κατεσκελετευμένους ἐπιγνόντα ὑμᾶς, ὥστε μὴ ὄλωσ ἔχοντα δι' ὀχετῶν δακρῶν ἀνακουφίζειν τὸ πάθος, πολλοὺς ἔχοντας αἰσθησιν τῶν καλῶν συγκαλέσαι, τοῦ συναλγῆσαι, καὶ συνθρηνηῆσαι, καὶ νοεοῖς συγκόψασθαι μέλεσι, τὴν, ἐκ τῶν ἀνηκέστων, ταῖς ἔξω καὶ ἔσω αἰσθήσεσιν, εἶτε δυνάμεσιν ὑμῶν ἐνσκηπᾶντων τραγωδουμένων παθῶν ἀπειλουμένην, φεῦ, λύσιν ἀπηνῶς τοῦ δεσμοτηρίου.⁶²⁷ Καὶ δὴ τούτοις οὕτω δακρῶν ἀφείς πηγᾶς, καὶ συναλγῆσας, καὶ ξυμπαθῶν, καὶ εἰς ἐμαυτόν, (ὡς καὶ ἕκαστον δεῖ τρέπειν εἰς ἐαυτόν.) τὸν ἐλεγείων θρῆνον τρεψάμενος, μόλις μικρὸν του πάθους ἀνεκουφίσθην, ἐλπίσι χρησταῖς, ρωννύμενος, εἰς ἀλιν ἀναλαβεῖν χερσίν δεινῶς οὕτως ἔχοντας, τὰς ἐπιχειρισθείσας μὲν, οὐκ ἀπαρτισθείσας δὲ συγγραφᾶς, ὑπὲρ τῆς κοινῆς ὠφελείας. Πολλῶ γὰρ πολλῶν ὑπερισχύουσας οἶδαμεν ἀχθηφόρον κάμηλον ψωριῶσαν. Ὑμᾶς δὲ τους οὕτως, ὡς περιγράφει τὰ γράμματα, πονήρως διακειμένους, ὑπὲρ ἅπαντας ὁμολογοῦμεν τους ὑγιαίνοντας, ἀπαρτίσαι πάντα

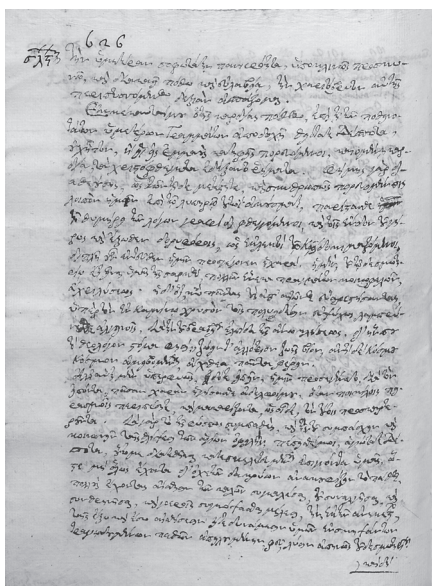
ισχύειν τὰ ἐπιχειρισθέντα, καὶ γησίους ὑμῶν γόνους ἡμῖν ἀναδειῖξαι, καί, κατὰ τον βαθύγηρων πατριάρχην ἐκεῖνον καὶ ἅγιον Ἰσραήλ, ὡς Σίχημα ἐξάιρετον, ἡμῖν Λεγάτον καταλιπεῖν. Καὶ ταῦτα τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν· ὑπὲρ ἧς, οὐχ ἡ ἐννεατηρὶς παρίπλευσε, σοφώτατε Δέσποτα, καὶ μοι τῆς τόλμης σύγγνωτε, κατὰ τε τὸν Λατῖνον, καὶ τὸν ἔξαρχον τῶν ποιητῶν Ὅμηρον, τοὺς ὑφ' ὑμῶν παρειαγομένους, εἰς διάρκειαν συγγραφῆς, καὶ τὴν Ἰλίου καθαίρεσιν, οὔτε μὴν δέκα Ἡλίου περίοδοι, ἂς εἰς τελείαν ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας συγγραφὴν ἢ ὑμετέρα κέκρικε τελειότης, ἀλλὰ τρεῖς, ἐνὸς δέοντος ἐνιαυτοῦ, ἐννεατηρίδες, καί, ἐπέκεινα τῶν δις δέκα καὶ ἡμισείας, ἡλιακαὶ παρήλασαν περίοδοι, ἐξ ὅτου τῆς πρώτης ἑκατονταετηρίδος τὴν ἀπάρτισιν τῶν ὑφ' ὑμῶν χρονολογουμένων εἶδον πραγμάτων. Ὅτε καὶ ἔφη μοι λιπαρῶς ἐξαιτουμένω των ἑκατονταετηρίδων πασῶν τὴν ἀκριβή τε καὶ εὐμέθοδον ἔκθεσιν, ὡς μέχρι μὲν τῆς ἀλώσεως, εὐχερῶς ἔχει τοῦτο ποιῆσαι. Οὐχ οὕτω δὲ τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἱστορήσαι ἄψομαι δ', ἔφη, τοῦδε του ἐγχειρήματος, μετὰ τὴν τῶν λειπομένων μοι ἔτι ὀκτακοσίων τοῦ Βιργιλίου στίχων, κατὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς ποιητάς, στιχουργίαν. Τούτων, εἴτινες μὲν παραλλάτουσσι λέξεις, οὐκ ἀντερῶ·⁶²⁸ ἔννοιαί μέντοι αὐτότατα ἐπαγγελίας τοῦ ἔργου ἀναμφιλέκτως ὑμέτεραι, οὐκ ἐξίτηλοι γενόμεναι μέχρι τοῦδε, τῆς μνήμης μου, εὐαγγελιζόμενοι πᾶσιν, ὡς ἐκπονηθήσεται παρ' ὑμῶν πάντως τὸ πολυωφελὲς τουτὶ συγγράμμα. Καὶ γένοιτο τὴν τε ἐπαγγελίαν ἐκπληρωθῆναι, κάμῃ μὴ ψευσθῆναι τὸν εὐαγγελισάμενον. Ὅτι καὶ τοῖς εὐλογημένοις δηλώσασι μοι Ζωσιμάδαις, ὡς ἐκομίσαντο δι' ἐκτύπωσιν τὴν εἰς τὴν πεντάτευχον ὑμῶν τροπολογικὴν ἐρμηνείαν, ἀπαντῶν, αἰτήσασθαι προέτρεπον παρ' ὑμῶν, διὰ τὸ τοῦ τύπου φῶς, καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, μηδὲ ἄμφιγνοῶν τὴν, ἔκτοτε μέχρι οὐ αὐτοῖς ἔγραφον διαπόνησιν τοῦ συγγράμματος εἰς πέρας μὴ ἀφικέσθαι. Οὐ γὰρ περὶ ὧν οὐκ ἔστι, κατὰ τὸν σοφὸν Ἐκκλησιαστήν, πειρασμὸς τοῦτ' ἦν, ἵνα τοῖς τὴν περᾶωσιν τούτου γενήσεσθαι εὐαγγελισθεῖσι καὶ τοῦτ' ἐξ ἔτους εἰς ἔτος καταδοκοῦσι, τὸ τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ ὑποβάλλω, ὅτι οὐδ' ὑπὲρ τῶν μὴ εὐρισκόντων λόγους, ὡς ὁ σοφός, καὶ τῶν ὑπὲρ κατάληψιν καὶ τελείαν ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν γνῶσιν Βιβλίων ἢ χρονολογικὴ ἱστορία, ὡς οἶδατε, οὔτε τῶν ἀνονήτων περὶ δι' ὧν ἔτι μοι εἰς διανομὴν ἀπαιτούντων με Ζοιρνακτικῶν Συγγραμμάτων ἀποστεῖλαι φιλοτιμείσθε, ἔγνωσταί μοι τοῦτο, καὶ παρὰ τῶν φιλογενῶν Ζωσιμάδων· οἵτινες ἐγνώρισάν μοι, ὡς γεγράφασιν ὑμῖν, ἐτόιμως ἔχειν ὅσα αὐτοῖς πέμπητε, ἀσφαλῶς ἀποστεῖλαί μοι. Δηλοποιῶ δὲ κἀγὼ ἡμῖν, ὅτι καὶ κατὰ τὸ παρελθυθὸς φθινόπωρον ἐνεχειρίσθη ἔμπορος τις τῶν ἐνταῦθα, Ἀντώνιος οἶμαι Κονδύ-

λης λεγόμενος, ὀκτώ πρὸς τοῖς τριάκοντα τοῦ Ζοιρνικαβίου σώματα, ἄπερ αὐτόθι δι' Ὀδέσσης ἐπέμφθησαν πρὸς αὐτόν, καὶ ὡς μήπω ὑπομνησθεῖς τι περὶ αὐτῶν, οὐκ οἶδεν ἔφη τί ποιῆσαι αὐτά.

Ἐπει δὲ οὐκ⁶²⁹ ἀμέσως αὐτόθεν πρὸς με, ὡς ἐγὼ πρὸς ὑμᾶς, ἀλλὰ διὰ τῶν πιστῶν Ζωσιμάδων τὰ ὑμέτερα πελόματε γράμματα, ἰδοὺ δὴ καὶ γὰρ ὑμῖν δι' αὐτῶν τὰ μὰ πέμπω, καὶ βραδύτερον τυχὸν ἢ διακόμισις γένηται, ὡς ἐκ τῶν πρὸς με πεμφθέντων καὶ τῇ κγ' τοῦ παρελθόντος Νοεμβρίου σημειουμένων τοῦτο τετέκμαρμαι. Μόλις γάρ τῇ κζ' τοῦ παρόντος αὐτὰ ἐγκεχείρισμαι. Ὁ γοῦνά τε, θειότατε Δέσποτα, καὶ τὰ σφυρὰ θεραπεύων, καὶ γυῖα πάντα τ' ἀσθενῆ ὑγιαίνων, καὶ τοὺς πεπηρωμένους φωτίζων, καὶ τοὺς κατεβράγμένους καὶ παραλελυμένους ἀνορθῶν, καὶ γῆρας ἀνακαινίσαι βαθὺ δυνάμενος εἰς νεότητα παντοδύναμος τοῦ παντοδυνάμου Πατρὸς Ὑἱὸς καὶ λόγος Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ μὴ ἔδῳ ἡμᾶς, ὡς γέγραπται, πειρασθῆναι ὑπὲρ ὃ δυνάμεθα, εἴη ὑμῖν ἄνωθεν χαριζόμενος τὴν κατ' ἐκπομπὴν τε καὶ εἰσπομπὴν της ὁράσεως δύναμιν. Ἰσχύντε, καὶ ὑγιαῖν πάντ' ἀπαρτίσαι τα εἰς συγγραφὴν κοινῆς ὠφελείας ἐπιχειρισθέντα, καὶ εἰς αἶνον, καὶ δόξαν, καὶ εὐχαριστίαν αὐτοῦ· μηδέποτε δέ μου διαλίποιτε ὑπερεντυγχάνοντας, ἐν ταῖς πρὸς αὐτὸν εὐπαρβήσιάστοις ὑμῶν εὐχαῖς, καὶ εὐπροσδέκτοις δεήσεσιν. Αἶ με καὶ εἶησαν περιφρουροῦσαι ἀπὸ πάσης ἐπηρείας καὶ περιστάσεως.

ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως (ἄωα)^ω Ἰανουαρίου λ^η

Τῆς ὑμετέρας σοφωτάτης πανιερότητος τέκνον ἐν Κυρίῳ πιστὸν καὶ πειθήνιον Δωρόθεος Ἱερομόναχος ὁ Βουλευσιμᾶς τῷ πανιερωτάτῳ σοφωτάτῳ τε καὶ θεοσεβεστάτῳ Αρχιεπισκόπῳ κυρίῳ Εὐγενίῳ τῷ κατὰ πνεῦμα μοι θειοτάτῳ πατρὶ καὶ Δεσπότῃ προσκυνητῶς εἰς τὴν Πετρούπολιν.

Εικόνα 2 — Κώδικας Ιεράς Μονής Παντελεήμονος 514 (6021), σ. 626

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΠΟΥ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΥΝ ΟΙ ΚΙΝΕΖΟΙ ΑΡΧΑΡΙΟΙ ΕΝΗΛΙΚΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΚΟΥΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Qun Wang

*Πανεπιστήμιο Διεθνών Σπουδών της Σαγκάης, Σαγκάη, Κίνα
wangqun@shisu.edu.cn*

Η παρούσα εργασία θα διερευνήσει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Κινέζοι αρχάριοι ενήλικοι μαθητές στην ακουστική κατανόηση της ελληνικής γλώσσας ως ξένης. Η αναζήτηση συμπερασμάτων βασίζεται στα αποτελέσματα έρευνας (με ερωτηματολόγια, ακουστικές ασκήσεις και συνεντεύξεις) στους δευτεροετείς φοιτητές του Τμήματος Ελληνικής Γλώσσας του Πανεπιστημίου Διεθνών Σπουδών της Σαγκάης. Θα αναλυθούν οι αιτίες που προκαλούν τις δυσκολίες και θα παρουσιαστούν συνοπτικά οι βασικές διδακτικές στρατηγικές που θα βοηθήσουν στην άρση αυτών των δυσκολιών.

Λέξεις-κλειδιά: ακουστική κατανόηση προφορικού λόγου, ελληνική ως ξένη γλώσσα, Κίνα, διδακτικές στρατηγικές

1. Εισαγωγή

Μετά την ένταξη της Κίνας στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου το 2003, το εξωτερικό εμπόριο της Κίνας έχει αναπτυχθεί ραγδαία και η οικονομική της δύναμη έχει βελτιωθεί σημαντικά. Με την πρόταση της πρωτοβουλίας «Μία ζώνη, ένας δρόμος» το 2013, έχουν εισέλθει σε μια νέα δυναμική τροχιά ανάπτυξης οι διεθνείς και περιφερειακές σπουδές στην Κίνα, συμπεριλαμβανομένων των σπουδών για την Ελλάδα. Τα τελευταία δέκα χρόνια, τα τμήματα Νεοελληνικών Σπουδών στην Κίνα έχουν αυξηθεί από δύο σε οκτώ και ο αριθμός των φοιτητών που σπουδάζουν νέα ελλη-

νικά τετραπλασιάστηκε, γεγονός που καθιστά αναγκαία την διερεύνηση ζητημάτων αναφορικά με την διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ως ξένης σε Κινέζους μαθητές. Στην εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας η κατανόηση προφορικού λόγου συνιστά σημαντική δεξιότητα, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό των γλωσσικών εισαγομένων για τους αρχάριους μαθητές προέρχεται από την κατανόηση του προφορικού λόγου (εφεξής ΚΠΛ) και η καλλιέργειά της βελτιώνει τις επιδόσεις των μαθητών στην παραγωγή προφορικού λόγου, στην κατανόηση και την παραγωγή του γραπτού λόγου [Song Chang 2017: 1]. Ήδη υπάρχουν αρκετές θεωρίες και έρευνες σχετικά με την ΚΠΛ της ελληνικής ως δεύτερης / ξένης γλώσσας, αλλά δεν έχει βρεθεί ακόμη συστηματική μελέτη πάνω στο ίδιο θέμα στην Κίνα.

Με την παρούσα εργασία κύριος στόχος είναι να εντοπιστούν οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Κινέζοι αρχάριοι ενήλικοι μαθητές στην ΚΠΛ της ελληνικής και οι παράγοντες που επηρεάζουν την επίδοσή τους. Στο τέλος θα ανιχνευθούν οι πιο ενδιαφέρουσες και αποδοτικές πρακτικές που θα βοηθήσουν τους Κινέζους μαθητές να καλλιεργήσουν την ΚΠΛ και να βελτιώσουν το επίπεδο ελληνομάθειας.

2. Μεθοδολογία

Η έρευνα που αποτελεί το περιεχόμενο της παρούσας εργασίας στοχεύει να αποδείξει την κατάσταση των Κινέζων αρχάριων μαθητών της ελληνικής γλώσσας στην καλλιέργεια της ΚΠΛ, να διερευνήσει πιο αποδοτικές και πιο ενδιαφέρουσες διδακτικές στρατηγικές και να μαζέψει τα σχόλια των μαθητών για το μάθημα Ακουστικής Κατανόησης της Ελληνικής. Με γνώμονα τον χαρακτήρα του ερευνητικού προβλήματος, η ποσοτική μέθοδος (με ερωτηματολόγια) και η ποιοτική μέθοδος (με διεξαγωγή συνεντεύξεων) κρίνονται κατάλληλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις της έρευνας.

2.1. Μετέχοντες της έρευνας

Η έρευνα διεξήχθη τον Μάρτιο του 2023 στο Τμήμα Ελληνικής Γλώσσας του Πανεπιστημίου Διεθνών Σπουδών της Σαγκάης. Οι μετέχοντες της εν λόγω έρευνας είναι 10 δευτεροετείς φοιτητές που έχουν κοινά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, όλοι έχουν μάθει ελληνικά για 1,5 χρόνο και βρίσκονται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο ελληνομάθειας (A2 έως B1). Οι μετέχοντες είναι 4 αγόρια και 6 κορίτσια και η μητρική τους γλώσσα είναι η κινεζική. Κανένας από αυτούς δεν έχει επισκεφτεί την Ελλάδα. Η γνώση τους για την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό προέρχεται κυρίως από τα μα-

θήματα του Τμήματος και λίγο από το διαδίκτυο. Στο μάθημα Ακουστικής Κατανόησης της Ελληνικής που παραδίνεται στο SISU από το 2ο ως το 6ο εξάμηνο και 1,5 ώρα την εβδομάδα, οι φοιτητές ακούνε προφορικό περιεχόμενο διάφορων ακουστικών αρχείων ή βίντεο, ενώ κάνουν και σχετικές ασκήσεις. Στη διάρκεια του μαθήματος χρησιμοποιείται κυρίως η μητρική γλώσσα των φοιτητών (κινεζική) και λιγότερο η γλώσσα-στόχος, ενώ η διδακτική μεθοδολογία που υιοθετείται πιο συχνά είναι η γραμματικο-μεταφραστική. Τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται είναι το «Άκου να δεις 1–3», το «Άκουστε ελληνικά», το «Ελληνικά Α/Β», το «Ταξίδι στην Ελλάδα» και διδακτικό υλικό που φτιάχεται από τις διδάσκουσες.

2.2. Ερευνητικά ερωτήματα

Η έρευνα περιλαμβάνει 3 φάσεις: α) συμπλήρωση του γενικού ερωτηματολογίου εκπαιδευόμενων, β) δραστηριότητα ΚΠΛ της ελληνικής, γ) ημιδομημένη συνέντευξη από τους μετέχοντες / τις μετέχουσες.

Το πρώτο μέρος των ερωτηματολογίου αποτελείται από 10 ερωτήσεις κλειστού τύπου με προκαθορισμένες απαντήσεις, από τις οποίες οι μετέχοντες καλούνται να επιλέξουν αυτή / αυτές που τους ταιριάζει / ταιριάζουν. Συγκεκριμένα, οι ερωτήσεις αφορούν τα κίνητρα των μετεχόντων για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, την κατάσταση της εκμάθησης άλλων ξένων γλωσσών, την ιεράρχηση μεταξύ των τεσσάρων δεξιοτήτων και την επικοινωνία τους στην ελληνική εκτός μαθήματος. Ακόμη, οι μετέχοντες ερωτήθηκαν για τις δυσχέρειες, τους τρόπους και την χρονική διάρκεια ενασχόλησής τους στην ΚΠΛ της ελληνικής. Στο δεύτερο μέρος, τέθηκαν 15 προτάσεις για την ακουστική επίγνωση των μετεχόντων σε σχέση με την ΚΠΛ της ελληνικής, οι οποίες απαντώνται σε μια τετράβαθμη περιγραφική κλίμακα (με το «Διαφωνώ», «Μάλλον διαφωνώ», «Μάλλον συμφωνώ», «Συμφωνώ»). Αυτές οι 15 προτάσεις σχετίζονται με τους πέντε παράγοντες για την επιτυχία στην ΚΠΛ, δηλαδή α) την επίλυση προβλημάτων κατά την ακρόαση, β) τον σχεδιασμό και την αξιολόγηση της ακουστικής διαδικασίας, γ) την αυτόματη ή μη μετάφραση εκ μέρους του ακροατή, δ) την δυνατότητα επικέντρωσης της προσοχής του ακροατή και ε) την αυτογνωσία του ακροατή.

Η δραστηριότητα ΚΠΛ σε αυτή την έρευνα περιλαμβάνει τρεις διαβαθμισμένες ακουστικές ασκήσεις διαφορετικών τύπων πάνω σε τρία αυθεντικά προφορικά κείμενα του επιπέδου Α2 και Β1 που διαθέτουν χαρακτηριστικά διαφορετικών ειδών του προφορικού λόγου και είναι θεματολογικά ελκυστικά και κοντά στα βιώματα των μετεχόντων (με θεματική ενότητα: γάμος, ευχές,

προστασία άγριας ζωής). Επιπλέον, τα 3 κείμενα της έρευνας κινούνται απ' το απλούστερο προς το δυσκολότερο φωνολογικά, λεξιλογικά, συντακτικά και σημασιολογικά. Πάνω σε αυτά τα κείμενα δημιουργήθηκαν τρεις ασκήσεις ΚΠΛ, οι τύποι των οποίων είναι απλής επιλογής, αντιστοίχισης πληροφοριών και συμπλήρωσης.

Η συνέντευξη μπορεί να είναι δομημένη, ημιδομημένη και ελεύθερη. Το κεντρικό πρόβλημα της παρούσας έρευνας είναι αρκετά σύνθετο, έτσι η ημιδομημένη συνέντευξη που είναι ευέλικτη σε περιεχόμενο των ερωτήσεων θεωρείται πιο κατάλληλη για την ποιοτική έρευνα.

2.3. Ερευνητική διαδικασία

Δόθηκαν σε 10 μετέχοντες ερωτηματολόγια που είναι δίγλωσσα (στην ελληνική και κινεζική) και τους διεκρινίστηκαν το κεντρικό θέμα και οι σκοποί της έρευνας. Οι μετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν πρώτα στις πρώτες 10 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου και μετά να κάνουν τις τρεις ακουστικές ασκήσεις, κατά την διάρκεια των οποίων άκουσαν κάθε αρχείο ήχου για δύο φορές. Αφού τελείωσαν τις ασκήσεις, οι μετέχοντες απάντησαν στις υπόλοιπες 15 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου για την ακουστική επίγνωση. Η ερευνήτρια μετά τους έδωσε τα εκτυπωμένα κείμενα των αρχείων ήχου και τους κάλεσε να σημειώσουν τα σημεία που τους δυσκόλεψαν στην διάρκεια των ακουστικών ασκήσεων. Ύστερα ακολούθησε η διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Κάθε συνέντευξη διαρκούσε 8–10 λεπτά. Δόθηκε στους μετέχοντες ένας οδηγός συζήτησης με τρεις ερωτήσεις («Ποιες δυσκολίες αντιμετωπίζετε στην ΚΠΛ της ελληνικής;», «Πώς σχολιάζετε το Μάθημα Ακουστικής Κατανόησης της Ελληνικής;», «Ποιες προτάσεις έχετε για την οργάνωση αυτού του μαθήματος;»). Κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων, η ερευνήτρια κράτησε σημειώσεις από τις απαντήσεις των μετεχόντων και πρόσθεσε επιπλέον ερωτήσεις όταν το έκρινε αναγκαίο. Τέλος, ακολούθησαν η τακτοποίηση των δεδομένων της έρευνας και η ανάλυση των αποτελεσμάτων για την άντληση των συμπερασμάτων.

3. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας

Για να αναλυθούν τα αποτελέσματα, τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν επεξεργάζονται ποσοτικά και ποιοτικά. Στην ποσοτική επεξεργασία του ερωτηματολογίου και των αποτελεσμάτων των ακουστικών ασκήσεων, θα μετρηθεί η κατανομή των συχνότερων απαντήσεων σε αριθμούς και σε ποσοστά, προκειμένου να διευκολυνθεί η ερμηνεία των δεδομένων και η εκτίμηση

της κεντρικής τάσης. Στην ποιοτική επεξεργασία των δεδομένων από τις συνητευξεις, τα δεδομένα θα ομαδοποιηθούν ανά ερώτημα και θα γραφτεί μια περίληψη μαζί με αυτούσια αποσπάσματα των απαντήσεων των μετεχόντων. Παρουσιάζονται παρακάτω τα αντίστοιχα αποτελέσματα έρευνας με την βοήθεια πινάκων.

3.1. Αποτελέσματα των ερωτηματολογίων

Στην 1η ερώτηση «Γιατί μεταίνετε ελληνικά;», το 90% των μετεχόντων επέλεξε το «Για να γνωρίζω την ιστορία και τον πολιτισμό της Ελλάδας», το 80% επέλεξε το «Για ταξίδι στην Ελλάδα», το 70% επέλεξε το «Για να επικοινωνήσω με Έλληνες», το 50% επέλεξε το «Για δουλειά» και το 20% επέλεξε το «Για σπουδές στην Ελλάδα».

Στην 2η ερώτηση «Εκτός από την ελληνική, ποιες άλλες ξένες γλώσσες ξέρετε;», όλοι οι μετέχοντες (10 άτομα) δήλωσαν ότι ξέρουν την αγγλική γλώσσα (σε επίπεδο B2 ή C1), από τους οποίους δύο μιλάνε και ισπανικά (σε επίπεδο A2 ή B1), ένας μιλάει λίγο κορεάτικα (σε επίπεδο A1) και ένας ξέρει λίγο γιαπωνέζικα (σε επίπεδο A1).

Στην 3η ερώτηση «Όταν επικοινωνείτε με τις παραπάνω ξένες γλώσσες, είναι πιο εύκολο να ακούτε παρά να γράφετε, να μιλάτε ή να διαβάζετε;», το 50% των μετεχόντων επέλεξε το «Ότε συμφωνώ οτε διαφωνώ», το 40% επέλεξε το «Διαφωνώ» και το 10% επέλεξε το «Συμφωνώ».

Στην 4η ερώτηση «Τι κάνετε για να βελτιώσετε την δεξιοτητα της ΚΠΛ των παραπάνω ξένων γλωσσών;», το 80% των μετεχόντων επέλεξε το «Παρακολουθώ τηλεοπτικές σειρές, ταινίες ή ντοκιμαντέρ», το 50% επέλεξε το «Ακούω ειδήσεις», το 40% επέλεξε το «Ακούω ιστορίες ή μυθιστορήματα» και το «Παρακολουθώ και ακούω διάφορες εκπομπές», το 10% επέλεξε το «Κάνω μεταγλώττιση των βίντεο» και δήλωσε ότι έκανε πολλές ιδιαίτερες ακουστικές ασκήσεις. Όμως, υπάρχει ένας μετέχων που δήλωσε ότι δεν έχει κάνει τίποτα ιδιαίτερο στην βελτίωση της ΚΠΛ μιας ξένης γλώσσας εκτός του μαθήματος.

Στην 5η ερώτηση «Όταν επικοινωνείτε στα ελληνικά, είναι πιο εύκολο να ακούτε παρά να γράφετε, να μιλάτε ή να διαβάζετε;», το 70% των μετεχόντων επέλεξε το «Διαφωνώ» και το 30% επέλεξε το «Συμφωνώ». Κανείς από αυτούς δεν επέλεξε το «Ότε συμφωνώ οτε διαφωνώ».

Στην 6η ερώτηση «Πόσο συχνά επικοινωνείτε στα ελληνικά εκτός του μαθήματος;», το 60% των μετεχόντων επέλεξε το «Λίγο» και το 40% επέλεξε το «Αρκετά».

Στην 7η ερώτηση «Όταν ακούτε ελληνικά, σε ποιες περιπτώσεις είναι πιο δύσκολο να καταλάβετε;», όλοι οι μετέχοντες της έρευνας απάντησαν ότι είναι πιο δύσκολο να καταλάβουν ό,τι ακούνε στα ελληνικά αν δεν ξέρουν πολλά για το θέμα, αν υπάρχουν πολλοί συνομιλητές και δύσκολες λέξεις ή προτάσεις και αν αυτό που ακούνε έχει γρήγορο ρυθμό. Οι περιπτώσεις του «αν δεν καταλαβαίνω το πολιτιστικό υπόβαθρο» (90%), «αν υπάρχουν διάλεκτοι ή χιούμορ» (70%) και «αν αυτό που ακούω έχει μεγάλη διάρκεια» (70%) επίσης δυσκολεύουν πολύ τους μετέχοντες στην ΚΠΛ της ελληνικής. Φαίνεται επίσης ότι οι περιπτώσεις του «αν ακούω διάλογο ή αφηγητικό κείμενο» (20%) και «αν διαφωνώ με αυτά που ακούω» (10%) δεν επηρεάζουν πολύ την επίδοσή τους στην ακουστική κατανόηση της ελληνικής.

Στην 8η ερώτηση «Για πόση ώρα είστε διατεθειμένοι να ασχοληθείτε με την ΚΠΛ της ελληνικής εκτός μαθήματος;», το 40% των μετεχόντων επέλεξε το «1 ώρα την ημέρα», το 30% επέλεξε το «μισή ώρα την ημέρα», το 10% επέλεξε το «2 ώρες την ημέρα» και το 10% επέλεξε το «2-3 ώρες για κάθε Σαββατοκύριακο». Επίσης το 10% δήλωσε ότι δεν θέλει να ξοδεύει χρόνο στην ΚΠΛ της ελληνικής εκτός του μαθήματος.

Στην 9η ερώτηση «Ποιες δραστηριότητες ΚΠΛ της ελληνικής σας ενδιαφέρουν;», η παρακολούθηση των ελληνικών τηλεοπτικών σειρών / ταινιών (70% των μετεχόντων) και η επικοινωνία με Έλληνες (60%) ενδιαφέρουν πιο πολύ τους μετέχοντες. Ακολουθεί η παρακολούθηση των σύντομων διαδικτυακών βίντεο (40%), των ελληνικών τραγουδιών (40%), των ελληνικών ντοκιμαντέρ ή διαλέξεων (40%) και των ελληνικών παραστάσεων (30%). Φαίνεται ότι τα ηχητικά ελληνικά βιβλία (10%) και οι ελληνικές ραδιοφωνικές εκπομπές (0%) δεν προκαλούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον των μετεχόντων.

Στην 10η ερώτηση «Μπορείτε να σημειώσετε το επίπεδο ευκολίας του κάθε τύπου ακουστικών ασκήσεων;», οι περισσότεροι μετέχοντες της έρευνας θεωρούν ότι οι ακουστικές ασκήσεις σε τύπο «Επιλογής» (90%), «Αντιστοίχισης πληροφοριών» (90%) και «Σωστού ή Λάθους» (80%) είναι πιο εύκολες, ενώ πιο δύσκολες είναι οι ακουστικές ασκήσεις σε τύπο «Γραφής περίληψης του κειμένου» (100%), «Γραφής απαντήσεων σε ερωτήσεις» (100%), «Συμπλήρωσης πίνακα» (90%) και «Συμπλήρωσης κενών» (70%).

Για την ακουστική επίγνωση των μετεχόντων, τα ερευνητικά αποτελέσματα θα αναλυθούν σύμφωνα με τους πέντε παράγοντες για την επιτυχία στην ΚΠΛ της ελληνικής.

Πρώτον, για την επίλυση προβλημάτων κατά την ακρόαση, η πλειονότητα των μετεχόντων ξέρει τις σωστές μεθόδους για να λύσει συγκεκριμένα προ-

βλήματα στην ακουστική διαδικασία, όπως «Χρησιμοποιώ τα συμφραζόμενα του κειμένου για να μαντέψω τις άγνωστες λέξεις» (90%), «Χρησιμοποιώ τις λέξεις που καταλαβαίνω για να μαντέψω τις άγνωστες λέξεις» (100%), «Χρησιμοποιώ την εμπειρία και τις γνώσεις μου για να καταλάβω» (90%) και «Καθώς ακούω, συγκρίνω αυτά που καταλαβαίνω με όσα δεν καταλαβαίνω» (90%). Εξάλλου, το 10% των μετεχόντων δεν γνωρίζει αρκετά αυτές τις μεθόδους και θα χρειαστεί περαιτέρω εξάσκηση.

Δεύτερον, για τον σχεδιασμό και την αξιολόγηση της ακουστικής διαδικασίας, το 70% των μετεχόντων έχουν κάποιον στόχο στο μυαλό τους καθώς ακούνε, ενώ το 30% δήλωσε ότι δεν έχει καλό σχεδιασμό για την ακρόαση. Το 80% των μετεχόντων δυσκολεύεται να καταλαβαίνει τις λέξεις με αλλαγμένες καταλήξεις όταν ακούει ελληνικά. Ακόμη, το 60% καθώς κάνει ακουστικές ασκήσεις, κρατάει σημειώσεις για τις λέξεις-κλειδιά του κειμένου, ενώ το υπόλοιπο 40% δήλωσε όχι.

Τρίτον, για την αυτόματη ή μη μετάφραση εκ μέρους του ακροατή, το 80% των μετεχόντων δήλωσε ότι μεταφράζει τα ελληνικά στα κινεζικά μέσα στο μυαλό την ώρα που ακούει, ενώ το 20% απάντησε αρνητικά.

Τέταρτον, για την δυνατότητα επικέντρωσης της προσοχής, το 60% των μετεχόντων μπορεί να συγκεντρώνεται περισσότερο στην ακρόαση όταν δεν καταλαβαίνει, ενώ το 40% δήλωσε όχι. Το 70% των μετεχόντων παύει να τα ακούει όταν δυσκολεύεται να καταλαβαίνει τι ακούει, ενώ το υπόλοιπο 30% εξέφρασε την επιμονή τους στην ακρόαση.

Πέμπτον, για τις προσωπικές απόψεις και την αυτογνωσία ενός ακροατή, το 90% των μετεχόντων θεωρεί το να ακούει πιο δύσκολο από το να διαβάζει, να μιλάει ή να γράφει στα ελληνικά και ότι είναι απαραίτητες οι συμπληρωματικές ακουστικές ασκήσεις μετά το μάθημα. Όλοι οι μετέχοντες συμφωνούν ότι η συζήτηση και η ανάγνωση πάνω στο ίδιο θέμα και η εισαγωγή νέων λέξεων και πολιτιστικών γνώσεων από δασκάλους πριν την ακρόαση τους βοηθάνε να καταλαβαίνουν τι ακούνε. Επιπλέον, όλοι τους θεωρούν ότι οι ασκήσεις μίμησης ή οι ασκήσεις προφορικής περίληψης του ακουστικού κειμένου είναι χρήσιμες για να βελτιώσουν την ΚΠΛ της ελληνικής.

3.2. Αποτελέσματα της δραστηριότητας ΚΠΛ της ελληνικής

Το σύνολο βαθμών των τριών ακουστικών ασκήσεων στην παρούσα έρευνα είναι 42. Πιο συγκεκριμένα, 11 βαθμοί στην 1η άσκηση σε τύπο επιλογής, 19 βαθμοί στην 2η άσκηση σε τύπο αντιστοίχισης πληροφοριών και 12 βαθμοί στην 3η άσκηση σε τύπο συμπλήρωσης απαντήσεων. Όπως δείχνει ο πίνακας

1, η υψηλότερη και η χαμηλότερη συνολική βαθμολογία που πήραν οι μετέχοντες είναι 37 βαθμοί και 26 βαθμοί, με το μέσο όρο της να είναι 32 βαθμοί. Όλοι οι μετέχοντες επέτυχαν 60% του συνόλου των βαθμών και το 40% τους πέτυχαν «άριστα» (80% του συνόλου των βαθμών).

Πίνακας 1 — Η επίδοση των 10 μετεχόντων στην δραστηριότητα ΚΠΛ της ελληνικής

Μετέχων/ Μετέχουσα	Βαθμολογία στην 1η άσκηση	Βαθμολογία στην 2η άσκηση	Βαθμολογία στην 3η άσκηση	Σύνολο βαθμών
1	9	19	7	35
2	9	19	7	35
3	9	17	7	33
4	7	17	6	30
5	6	15	5	26
6	9	17	4	30
7	9	15	9	33
8	9	19	9	37
9	10	18	6	34
10	9	16	2	27
Μέσος όρος	8,6	17,2	6,2	32

Πιο αναλυτικά, στην 1η ακουστική άσκηση, η υψηλότερη βαθμολογία είναι 10 βαθμοί (90,9% του συνόλου), η χαμηλότερη βαθμολογία είναι 6 βαθμοί (54,5% του συνόλου) και ο μέσος όρος της βαθμολογίας είναι 8,6 βαθμοί (71,7% του συνόλου). Τα δύσκολα σημεία στο κείμενο της ΚΠΛ που δήλωσαν οι μετέχοντες είναι κυρίως οι άγνωστες λέξεις («ιερός ναός της Μητρόπολης», «στέψη»), οι παγιωμένες φράσεις («Πάντα άξιος», «Να τους χαιρέται», «Και στα δικά σου», «Η ώρα η καλή», «Και του χρόνου»), η κλίση ουσιαστικών («μηνός», «Ιουλίου», «Αθανασίου») και ρημάτων («χαιρετούμε», «προσκαλούμε»), καθώς και η προστακτική («πρόσεξε», «μην πεις»).

Στην 2η ακουστική άσκηση, η επίδοση των μετεχόντων είναι αρκετά καλή, με την υψηλότερη βαθμολογία να είναι 19 βαθμοί (100% του συνόλου), την χαμηλότερη βαθμολογία να είναι 15 βαθμοί (78,9% του συνόλου) και ο μέσος όρος της βαθμολογίας να είναι 17,2 βαθμοί (90,5% του συνόλου).

Τα δύσκολα σημεία στο κείμενο της ΚΠΛ που δήλωσαν οι μετέχοντες είναι κυρίως οι άγνωστες λέξεις («πρόποση», «κηδεία», «προαγωγή») και οι παγιωμένες φράσεις με πολιτισμική έννοια («Σιδερένιος», «εις ανώτερα», «Καλοτάξιδο», «Καλορίζικο», «Συλλυπητήρια», «Καλωσόρισες»).

Στην 3η ακουστική άσκηση, η οποία είναι η δυσκολότερη στις τρεις, έχει ένα αφηγητικό κείμενο και ένα θέμα όχι πολύ οικείο για τους μετέχοντες, η επίδοσή τους δείχνεται πολύ χαμηλότερη, με την υψηλότερη βαθμολογία να είναι 9 βαθμοί (75% του συνόλου), την χαμηλότερη βαθμολογία να είναι 2 βαθμοί (16,7% του συνόλου) και ο μέσος όρος της βαθμολογίας να είναι 6,2 βαθμοί (51,6% του συνόλου). Τα δύσκολα σημεία στο κείμενο της ΚΠΛ που δήλωσαν οι μετέχοντες είναι κυρίως οι άγνωστες λέξεις («Πίνδος», «Ροδόπη», «καταφύγιο»), η κλίση λέξεων («να σώσουν», «απαγόρευσαν», «τα μέρη», «ένα είδος ζώου», «νόμους», «φυσικούς εχθρούς», «των χωρών»), οι παραγωγικές λέξεις («ανθρώπινη», «κυνήγι-κυνηγά», «το υπόλοιπο»), η παθητική φωνή ρημάτων («να επισκεφτεί», «να λυθεί», «φιλοξενούνται», «να προστατευτεί», «ονομάστηκε»), οι δευτερεύουσες προτάσεις («ο οποίος», «όπου», «που») και διάφορες εκφράσεις άγνωστες για τους μετέχοντες («κατά το πιο μεγάλο μέρος της ζωής», «φυσιολογικές συνθήκες», «κτηνιατρικό σταθμό», «κέντρο προστασίας», «περιβαλλοντικό κέντρο», «την περίοδο του χειμερινού ύπνου»).

3.3. Αποτελέσματα των συνεντεύξεων

Στη ημιδομημένη συνέντευξη, οι 10 μετέχοντες κλήθηκαν να μιλήσουν ελεύθερα πάνω σε τρία ερωτήματα. Οι δηλώσεις τους υπέστησαν επεξεργασία ποιοτικά ανά ερώτημα.

Στο ερώτημα «Ποιες δυσκολίες αντιμετωπίζετε στην ΚΠΛ της ελληνικής;», ένας μεγάλος αριθμός μετεχόντων υποστήριξε πως καθώς ακούει ελληνικά, δυσκολεύεται ιδιαίτερα όταν ο ρυθμός ομιλίας των ομιλητών είναι πολύ γρήγορος, όταν υπάρχουν πολλές δύσκολες λέξεις και προτάσεις με σύνθετη γραμματική, όταν το κείμενο έχει μεγάλη διάρκεια, πολλούς συνομιλητές, ορολογία ή άγνωστο θέμα. Επίσης, οι περισσότεροι μετέχοντες ανέφεραν ότι δεν ξέρουν πού και πώς να βρουν ακουστικά υλικά αρκετά ενδιαφέροντα και ανάλογα με το δικό τους επίπεδο ελληνομάθειας, αφού τα δύσκολα ακουστικά κείμενα τους αποθαρρύνουν και δεν τους κεντρίζουν το ενδιαφέρον. Εξάλλου, πολλοί μετέχοντες δήλωσαν ότι δεν έχουν ούτε καλή άμεση ακουστική μνήμη ούτε καλή γνώση των σωστών μεθόδων για την καλλιέργεια δεξιότητας ΚΠΛ της ελληνικής. Χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις απα-

ντίσεις των μετεχόντων (Δηλώνεται από το «Μ+νούμερο») παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2 — Χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις απαντήσεις των μετεχόντων για το 1^ο ερώτημα

M2	Δύσκολο να συγκεντρωθώ καθ' όλη την διάρκεια της ακρόασης και δεν μπορώ να θυμηθώ πολλά από αυτά που ακούω.
M3	Πολύ δύσκολο να καταλάβω ακούγοντας ένα κείμενο με πολύ γρήγορο ρυθμό ομιλίας και με δυσκολεύουν ιδιαίτερα οι άγνωστες λέξεις και η ορολογία. Θέλω να βελτιώσω την δεξιότητα ΚΠΛ μου, αλλά δεν μπορώ να βρω κατάλληλα ακουστικά υλικά ανάλογα με το επίπεδο γνώσης μου για τα ελληνικά.
M5	Αν και μερικές νέες λέξεις έχουν εξηγηθεί από την καθηγήτρια πριν την ακρόαση, δεν μπορώ να τις καταλάβω αμέσως όταν τις ακούω.
M7	Δύσκολο να καταλάβω όταν μιλάνε ελληνικά γρήγορα και υπάρχει η σύντμηση λέξεων. Δεν ξέρω πώς να βελτιώσω την ΚΠΛ και δεν μπορώ να βρω αρκετά κατάλληλα υλικά.
M8	Δεν καταλαβαίνω τις λέξεις που κλίνονται, ακόμα κι αν δεν είναι άγνωστες για μένα. Δεν μπορώ να συγκεντρώσω την προσοχή μου όταν το κείμενο είναι μεγάλο και συνήθως μπερδεύομαι όταν ακούω ένα διάλογο με πολλούς συνομιλητές.

Στο ερώτημα «Πώς σχολιάζετε το Μάθημα Ακουστικής Κατανόησης της Ελληνικής;» η πλειοψηφία των μετεχόντων εξέφρασε ικανοποίηση για τον παρόντα σχεδιασμό και την οργάνωση αυτού του μαθήματος. Λίγοι ανέφεραν ότι η ποσότητα των ακουστικών ασκήσεων τους φαινόταν μερικές φορές μεγάλη και έτσι δεν πρόλαβαν να απορροφήσουν όλες τις καινούργιες γνώσεις.

Στο ερώτημα «Ποιες προτάσεις έχετε για την οργάνωση αυτού του μαθήματος;» οι μετέχοντες ήλπισαν να ακούσουν πιο ενδιαφέροντα θέματα (βίντεο ή τραγούδια) και πιο σύγχρονα κείμενα για την σημερινή ζωή των Ελλήνων, να μάθουν περισσότερες στρατηγικές ΚΠΛ, να μάθουν πώς να κρατήσουν σημειώσεις κατά την ακρόαση, να έχουν πρόσβαση σε περισσότερα ακουστικά υλικά μέσω του διαδικτύου, καθώς και να σχεδιαστούν πιο ενδιαφέρουσες δραστηριότητες στο μάθημα (π.χ. εισαγωγική συζήτηση πάνω σε θέμα, παραγωγή προφορικού λόγου) και περισσότερες ασκήσεις κατευθυνόμενες

σε ένα θέμα. Λίγοι πρότειναν να μιλήσει η καθηγήτρια πιο αργά στο μάθημα, για να αποκτήσουν καλύτερη κατανόηση του διδακτικού υλικού.

4. Συζήτηση

Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, προκύπτει ότι η ακουστική κατανόηση της ελληνικής γλώσσας αποτελεί πρόκληση για τους αρχάριους Κινέζους μαθητές, οι οποίοι πριν μπουν στο πανεπιστήμιο συνήθως δεν έχουν επαφή με τα ελληνικά.

Γενικά οι Κινέζοι σπουδαστές μαθαίνουν μια ξένη γλώσσα με παραδοσιακό τρόπο που ενασχολείται κυρίως με το γραπτό λόγο και με γραμματικές ασκήσεις, ενώ συχνά δεν δίνουν μεγάλη έμφαση στην κατανόηση και παραγωγή του προφορικού λόγου, γεγονός που οδηγεί στην υστέρηση της ΚΠΛ των μετεχόντων της έρευνας σε σύγκριση με την ομιλία, την γραφή και την ανάγνωση.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, αποδεικνύεται ότι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Κινέζοι αρχάριοι μαθητές στην ΚΠΛ της ελληνικής κατηγοριοποιούνται σε εξής πέντε τομείς.

(1) Λεξιλόγιο: Το έλλειμμα στο λεξιλόγιο είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες δυσκολίας για τους Κινέζους αρχάριους μαθητές στην ΚΠΛ της ελληνικής. Εξάλλου, ο τόνος της φωνής, ο γρήγορος ρυθμός εκφοράς του λόγου, οι διάλεκτοι και η σύντμηση των λέξεων επίσης αποτελούν εμπόδια στην ακουστική κατανόηση.

(2) Μορφολογία — Σύνταξη: Οι Κινέζοι μαθητές έχουν προβλήματα στην ακουστική κατανόηση μεγάλων και γραμματικά σύνθετων μηνυμάτων. Εντοπίζονται δυσκολίες ειδικότερα στην κλίση των λέξεων και στην αναγνώριση των περίπλοκων συντακτικών σχέσεων, πράγμα που διαπιστώνεται από τις επιδόσεις των μετεχόντων σε τρεις ακουστικές ασκήσεις.

(3) Αντιλήψεις πολιτιστικών αναφορών: Οι Κινέζοι αρχάριοι μαθητές ελληνικών δεν γνωρίζουν πολλά για την ελληνική κουλτούρα, επομένως δυσκολεύονται πολύ να καταλαβαίνουν τις παγιωμένες φράσεις ή κείμενα με χιούμορ και σαρκασμό. Έτσι, ενώ αυτοί καταλαβαίνουν το σημασιολογικό νόημα κάθε λέξης του μηνύματος, δεν κατανοούν τη σημασία του συνόλου του μηνύματος.

(4) Κειμενικά είδη: Σε σύγκριση με τους διαλόγους μικρής διάρκειας, οι μετέχοντες έχουν μεγαλύτερη δυσκολία στην κατανόηση των πολυπρόσωπων συζητήσεων μεγάλης διάρκειας και των αφηγηματικών κειμένων, ιδιαί-

τερα με άγνωστα θέματα. Και συνήθως είναι δύσκολο να διατηρούν την προσοχή τους όταν δεν καταλαβαίνουν ό,τι ακούνε.

(5) Στρατηγικές ακρόασης: Η ακουστική μνήμη πληροφοριών των μαθητών είναι γενικά βραχυπρόθεσμη, οι οποίοι επίσης δεν γνωρίζουν καλά τον σωστό τρόπο κράτησης σημειώσεων και τις στρατηγικές ακρόασης.

Οι αιτίες για τις παραπάνω δυσκολίες είναι πολύπλευρες. Πρώτον, η ελληνική γλώσσα παρουσιάζει μεγάλες φωνολογικές, λεξιλογικές, γραμματικές, μορφοσυντακτικές και σημασιολογικές διαφορές σε σύγκριση με την κινεζική γλώσσα. Δεύτερον, οι Κινέζοι αρχάριοι μαθητές δεν εκτίθενται σε πλούσιο γλωσσικό εισαγόμενο και δεν διαθέτουν πολλές ευκαιρίες εξάσκησης ΚΠΛ, αφού εκτός μαθήματος δεν έχουν ούτε αρκετή επαφή με τα ελληνικά ούτε πρόσβαση σε διάφορα ακουστικά υλικά. Τρίτον, η έλλειψη κινήτρων και η αρνητική στάση των μαθητών απέναντι στην ΚΠΛ επηρεάζουν αισθήματα επιτυχίας ή αποτυχίας που βιώνουν στην ακρόαση της ελληνικής. Τέταρτον, παραμένουν ανεπαρκείς για τους Κινέζους μαθητές η εκτεταμένη εκμάθηση της ελληνικής κουλτούρας και η εξοικείωση των στρατηγικών ακρόασης.

Συγκρίνοντας τις απαντήσεις των μετεχόντων στα ερωτηματολόγια, τις ακουστικές ασκήσεις και τις συνεντεύξεις, μπορούμε να ανακαλύψουμε συσχετίσεις μεταξύ τους. Πιο συγκεκριμένα, οι επιδόσεις των μετεχόντων στις ακουστικές ασκήσεις παρουσιάζουν θετική συσχέτιση με τις στρατηγικές ακρόασης και την καθημερινή επικοινωνία τους στην ελληνική γλώσσα εκτός σχολείου. Οι δύο μετέχοντες που πήραν τις χαμηλότερες βαθμολογίες δήλωσαν ότι δεν εξοικειώνονται με τις στρατηγικές επίλυσης προβλημάτων και δεν μπορούν να μαντέψουν τη σημασία των νέων λέξεων σύμφωνα με τα συμφραζόμενα ή αξιοποιώντας την εμπειρία και τις προηγούμενες γνώσεις τους. Ανέφεραν επίσης πως τείνουν να κάνουν την λέξη προς λέξη μετάφραση στο μυαλό τους κατά την διάρκεια της ακρόασης και έχουν εντονότερο άγχος και σοβαρότερη έλλειψη αυτοπεποίθησης για την ΚΠΛ. Οι μετέχοντες που πήραν υψηλότερες βαθμολογίες τείνουν να κάνουν περισσότερη ενασχόληση με την ελληνική και προτιμάνε να επικοινωνούν με Έλληνες από το να ακούνε ραδιόφωνο ή να παρακολουθούν βίντεο.

Διαπιστώνεται αρνητική συσχέτιση μεταξύ επίδοσης και δυσκολιών στην ΚΠΛ της ελληνικής. Όσο πιο δύσκολα είναι τα κείμενα ή οι ασκήσεις, τόσο πιο χαμηλή επίδοση παρουσιάζουν οι μετέχοντες. Για παράδειγμα, οι μετέχοντες μπόρεσαν να απαντήσουν ανετότερα στις πρώτες 2 ακουστικές ασκήσεις, επειδή είναι σε εύκολο τύπο επιλογής και αντιστοίχισης πληροφοριών

και έχουν μορφή διαλόγου και καθημερινά θέματα, ενώ πήραν πολύ λιγότερους βαθμούς στην 3η άσκηση που είναι σε δύσκολο τύπο γραφής απαντήσεων και έχει αφηγηματικό κείμενο με δυσκολότερο θέμα, λεξιλόγιο και σύνταξη.

5. Συμπεράσματα — διδακτικές προτάσεις

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι Κινέζοι αρχάριοι ενήλικοι μαθητές της ελληνικής αντιμετωπίζουν μερικές δυσκολίες στην καλλιέργεια της ΚΠΛ και υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που επηρεάζουν τη βελτίωση των επιδόσεών τους. Χρειάζεται να υιοθετηθεί συστηματική διδασκαλία της ΚΠΛ από τα αρχάρια επίπεδα και να σχεδιαστούν ανάλογες διδακτικές στρατηγικές για να ενισχυθούν το κίνητρο και η αυτοπεποίθηση των Κινέζων μαθητών στην εκμάθηση της ελληνικής.

Για τον σχεδιασμό του μαθήματος ακουστικής κατανόησης της ελληνικής, καλείται να επιλέξουν οι εκπαιδευτικοί θέματα που ενδιαφέρουν τους μαθητές και κείμενα ανάλογα με το επίπεδο ελληνομάθειας των μαθητών. Να συμπεριλάβουν στις δραστηριότητες ακρόασης διάφορα είδη ασκήσεων, όπως ασκήσεις πολλαπλής επιλογής, συμπλήρωσης κενών / πινάκων, σωστού ή λάθους, κράτησης σημειώσεων, αντιστοίχισης πληροφοριών, γραφής απαντήσεων σε ερωτήσεις, προφορικής περιήληψης ή άλλες προφορικές ή γραπτές ασκήσεις ανοιχτού τύπου.

Για την πορεία διδασκαλίας της ΚΠΛ της ελληνικής, μπορούν να ακολουθήσουν οι εκπαιδευτικοί πέντε στάδια [Παντελόγλου 2014: 86]:

- α) Η εισαγωγή του θέματος, η ενεργοποίηση προϋπάρχουσας γνώσης, η προδιδασκαλία νέων λέξεων (δίνεται έμφαση στην κλίση ουσιαστικών, ρημάτων και επιθέτων) και πολιτισμικών γνώσεων.
- β) Η διαμόρφωση προβλέψεων με υποθέσεις πάνω σε εικόνες, έναν τίτλο, λέξεις ή εκφράσεις, ένα σύντομο ακουστικό απόσπασμα με παύση ακρόασης.
- γ) 1η ακρόαση για γενική κατανόηση με εντοπισμό λέξεων-κλειδιών και κράτηση σημειώσεων. Ενθαρρύνονται οι μαθητές να καταλάβουν το γενικό νόημα του ακουστικού κειμένου αντί να κατανοούν κάθε λέξη ξεχωριστά.
- δ) Η επανακρόαση για λεπτομερή κατανόηση συγκεκριμένων πληροφοριών με ασκήσεις σύντομης απάντησης.

ε) Μετά την ακρόαση: η επαλήθευση προβλέψεων και η επέκταση-σύνδεση της ΚΠΛ με τις άλλες δεξιότητες.

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εξοικειώνουν τους μαθητές με διάφορες φωνές και επικοινωνιακές περιστάσεις, να επιλέγουν ακουστικά κείμενα με ενδιαφέροντα θέματα και κατάλληλη διάρκεια. Όσον για το διδακτικό υλικό, εκτός από τα εγχειρίδια ακουστικής κατανόησης της ελληνικής, προτείνεται να εντάσσονται τα οπτικοακουστικά μέσα και να χρησιμοποιούνται ηχητικά αρχεία και βίντεο από το διαδίκτυο (π.χ. τραγούδια, ειδήσεις, ταινίες, εκπομπές, σύντομα βίντεο, ηχητικά βιβλία, θεατρικά έργα, διαλέξεις κτλ.). Ενθαρρύνεται επίσης η συγγραφή διδακτικών εγχειρίδιων ΚΠΛ της ελληνικής ειδικότερα για Κινέζους μαθητές.

Εξάλλου, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά και τις ατομικές ανάγκες των μαθητών, πρόκειται να σχεδιάζονται διαφορετικές ενδιαφέρουσες δραστηριότητες και ασκήσεις εντός μαθήματος, π.χ. ακρόαση τραγουδιών, προφορική περίληψη, μεταγλώττιση των βίντεο μικρής διάρκειας, παραγωγή διαλόγων, παρουσιάσεις στην τάξη, debate κ.ά. Να συνδυάζονται διάφοροι τύποι γραπτών ασκήσεων και να δίνεται έμφαση στις ασκήσεις γενικής κατανόησης (τύπος γραφής απαντήσεων, περίληψη κειμένου, συμπλήρωση πινάκων κτλ.). Προτείνονται η διδασκαλία και η εξάσκηση τεχνικών ακουστικής κατανόησης, όπως για παράδειγμα οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν στους μαθητές τους τρόπους κράτησης σημειώσεων.

Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν κάπως την συσχέτιση μεταξύ της υψηλής επίδοσης στην ΚΠΛ και της συχνής επικοινωνίας στην ελληνική γλώσσα εκτός σχολείου. Έτσι, θα είναι καλό και βοηθητικό να παρέχονται στους μαθητές οι ευκαιρίες επικοινωνίας με φυσικούς ομιλητές της ελληνικής γλώσσας, είτε μέσω επικοινωνίας πρόσωπο με πρόσωπο (π.χ. διαλέξεις Ελλήνων επισκεπτών, εκδρομές με Έλληνες καθηγητές της τάξης, πρόγραμμα ανταλλαγής φοιτητών στην Ελλάδα κ.λπ.), είτε μέσω διαδικτύου (π.χ. συνομιλία με Έλληνες σε ηλεκτρονικό περιβάλλον).

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν επίσης να συνεργαστούν μαζί για να δημιουργήσουν μια βάση δεδομένων με πλούσιους εκπαιδευτικούς οπτικοακουστικούς πόρους, οι οποίοι κατηγοριοποιούνται ανά επίπεδο και θέμα, ή να συστήσουν στους μαθητές διάφορα παιδαγωγικά εργαλεία ή ιστοσελίδες. Ενθαρρύνουν τους ενδιαφερόμενους μαθητές να κάνουν εκτεταμένη ακρόαση εκτός μαθήματος προκειμένου να δεχτούν διάφορα ακουστικά ερεθίσματα.

Η μικρή έρευνα που πραγματοποιήθηκε έχει σίγουρα ορισμένους περιορισμούς, αφού τα δείγματα της έρευνας περιορίζονται στους δευτεροετείς

φοιτητές του SISU και εξετάζεται μόνο η ΚΠΛ της ελληνικής σε επίπεδο Α2 και Β1. Τα ερωτήματα και οι δραστηριότητες ΚΠΛ μέσα στην έρευνα επίσης έχουν περιορισμούς και χρήζουν βελτίωσης. Για να αντληθούν πιο ακριβή και πλήρη αποτελέσματα, η περαιτέρω έρευνα πάνω στο ίδιο θέμα θα συμπεριλάβει περισσότερους Κινέζους μαθητές σε άλλα επίπεδα ελληνομάθειας και εκπαιδευτικούς της ελληνικής. Θα διευρυνθεί το πεδίο της έρευνας και θα τελειοποιηθεί η διαδικασία έρευνας, ώστε να συμπληρωθούν οι σχετικές μελέτες για την διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης στην Κίνα.

Βιβλιογραφία

Παντελόγλου Ε. Η δεξιότητα της κατανόησης προφορικού λόγου στην διδασκαλία της νέας ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017.

Song Chang. Learning Strategies Training and Foreign Language Listening Teaching. Beijing: China Book Press, 2017.

Difficulties faced by Chinese adult beginners in the listening comprehension of Greek and teaching suggestions

Qun Wang

*Shanghai International Studies University, Shanghai, China
wangqun@shisu.edu.cn*

This article will identify the difficulties faced by Chinese adult beginners in the listening comprehension of Greek as a foreign language. The search for conclusions is based on the results of research (with questionnaires, listening exercises and interviews) among the second-year students of the Department of Greek Language at Shanghai International Studies University. The causes of the difficulties will be analyzed and the basic teaching strategies that will help to overcome these difficulties will be briefly presented.

Keywords: *listening comprehension of spoken language, Greek as a foreign language, China, teaching strategies*

References

- Panteloglou E.* I deksiotita tis katanoisis proforikou logou stin didaskalia tis neas ellinikis os devteris glossas. Doctoral Dissertation. Athens: National and Kapodistrian University of Athens, 2017.
- Song Chang.* Learning Strategies Training and Foreign Language Listening Teaching. Beijing: China Book Press, 2017.

VIII МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА ГРЕЦИИ»

К. А. Климова

*МГУ имени М. В. Ломоносова, Институт славяноведения РАН, Москва, Россия
kaklimova@gmail.com*

В обзоре представлена информация о Восьмой международной конференции «Традиционная культура Греции», прошедшей 16–17 ноября 2023 г. на филологическом факультете МГУ имени М. В. Ломоносова.

Ключевые слова: *обзор конференции, Греция, античность, эллинистика, традиционная культура, фольклор, этнолингвистика, фразеология*

Международная научная конференция «Традиционная культура Греции» состоялась 16–17 ноября 2023 г. на филологическом факультете Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова уже в восьмой раз. Конференция традиционно проходит раз в два года, начиная с 2007 г. Ее организаторами выступают кафедра византийской и новогреческой филологии филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова и Ассоциация неозеллинистов (Россия). В этом году на конференции выступили 32 коллеги из разных городов России, а также из Греции, Болгарии, Австрии и Китая. Работа велась в смешанном формате: часть докладов была прочитана очно в аудиториях МГУ имени М. В. Ломоносова, часть — в дистанционном формате. Всего было прочитано 30 докладов, посвященных самым разным аспектам традиционной культуры Греции — от античности до наших дней. Темы, которые предлагались для обсуждения, касались не только фольклористики, но и традиционной материальной культуры Греции, вопросов социальной и сравнительной антропологии, истории фольклористических и этнолингвистических исследований, соотношения разных субэтниче-

ских традиций в греческом мире, изучения памятников материальной культуры. Тематически все выступления были разделены на 6 секций: «Античная, средневековая и современная традиционная культура в историческом аспекте», «Традиционная культура в зеркале фразеологии и культурной идентичности», «Современные культурно-антропологические практики», «Фольклор в литературе и театре», «Сопоставительный аспект исследований греческой культуры», «Полевые исследования духовной и материальной культуры».

В начале конференции перед докладчиками и слушателями было зачитано приветственное слово председателя Организационного комитета, и. о. декана филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова, д.ф.н., профессора А. А. Липгарта, в котором говорилось о традициях проведения этого научного мероприятия, о полевой работе преподавателей и студентов кафедры византийской и новогреческой филологии, активно занимающихся фольклорными и этнолингвистическими исследованиями греческой диаспоры, проживающей на территории РФ. Торжественную часть продолжило выступление заведующего кафедрой византийской и новогреческой филологии филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова проф. М. В. Бибикина, который также обратился к коллегам с приветственным словом, в котором рассказал о научной деятельности кафедры и подчеркнул важность проведения научных форумов и симпозиумов в наше время и отметил, что каждый год состав участников конференции обновляется за счет молодых коллег: студентов, магистрантов, аспирантов, которые выходят на самостоятельный научный путь и предлагают новые темы для исследования; такая преемственность обеспечивает продолжительность жизни наших дисциплин.

Первая секция открылась докладом Е. В. Приходько (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова) «Традиционное цитирование Гомера как способ идентификации в надписях южной Малой Азии», в котором рассматривались случаи цитирования поэм Гомера в надписях, найденных в южных областях Малой Азии (Ликии, Писидии, Памфилии и Киликии), которые использовались в том числе для идентификации или даже самоидентификации того, кому были посвящены написанные на них стихи, что свидетельствует о том, что в период Римской империи Гомер стал для потомков исконных жителей Анатолии таким же непререкаемым авторитетом, каким он всегда был для самих древних эллинов. За-

седание продолжилось докладом О. М. Савельевой (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова) «Греческая архаика об истоках культуры: мифология Европы в освещении А. Ф. Лосева», посвященным начальным представлениям о мифологическом образе Европе и интерпретациям А. Ф. Лосева, в частности, был рассмотрен комплекс архаичных представлений о Европе и его связь с мифологией и культурой Крита. С. Ю. Маканай в докладе «Возлияние Диониса: античные и современные теории жертвоприношений» представила характерные аспекты различных дионисийских обрядов и современные теории греческого сакраментализма. Совместный доклад М. И. Чернышевой и Н. П. Иордани «Новые сведения о русском переводе греческой части Тезауруса Герасима Влаха» был посвящен уникальному четырехязычному Тезаурусу греческого писателя Г. Влаха, учителя Иоанникия и Софрония Лихудов, преподавателей Славяно-греко-латинской академии. Коллеги из Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН проанализировали разные словесные пласты этого сочинения: эквивалентную синонимию, заимствованные лексемы, сосуществующие церковнославянские и восточнославянские формы слов, разговорную лексику, редкие и уникальные лексемы, слова, распространенные в XVII в. на юго-западных землях, и др. А. А. Евдокимова (Москва, Институт языкознания РАН) описала сюжеты и диалектные вариации на фресковых надписях из разных регионов Византии, их разные системы акцентуации и грамматические особенности, а также представила корпус византийских надписей, насчитывающий порядка 3000 памятников, который автор собирает уже около 15 лет. Музыкаведческий доклад И. В. Стариковой из Московской государственной консерватории был посвящен традициям современной кипрской школы византийского пения, представленной митрополитом Афанасием (Киккотисом), с 1999 по 2019 годы служившим настоятелем Храма Всех Святых на Кулишках в Москве. На конференции были представлены уникальные аудиозаписи различных гласов византийского распева в его исполнении, обозначены специфические приемы украшения канонических мелодий и выявлены оригинальные способы распевания владыкой Афанасием литургических текстов различных служб богослужебного года. Завершила первую секцию О. Е. Петрунина (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова) докладом «Восточные патриархаты и греческая культура в эпоху национальных государств», посвященным некоторым элементам культуры, которые использовали исторические греческие патриархаты — Константинополь-

ский, Александрийский и Иерусалимский — для поддержания не только конфессиональной, но и национальной идентичности греков.

Во второй секции конференции «Греческая традиционная культура в зеркале фразеологии и культурной идентичности» было прочитано пять докладов. Первые два выступления были лингвистические: И. В. Тресорукова (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова) в докладе «*Κουμπάρες και σπιτάκια*: игра как компонент фразеологизмов греческого языка» обратилась к лексическим единицам, восходящим к элементам новогреческого детского игрового фольклора, а С. Ю. Чуева рассмотрела формирование феминитивов от наименований традиционных профессий типа *παπλωματάς* ‘стегальщик одеял’ — *παπλωματού* ‘стегальщица одеял’, *ψαράς* ‘рыбак’ — *ψαρού* ‘рыбачка’ и пр., а также провела параллели с современным словообразованием в этой тематической сфере, следующим традиционным моделям: *ντελιβέρας* ‘доставщик еды’ — *ντελιβερού* ‘доставщица еды’, *μικρομικράς* ‘режиссер короткометражных фильмов’ — *μικρομικρού* ‘режиссерка короткометражных фильмов’ и пр. Коммуникативному и лингвокультурному аспекту были посвящены доклады коллег из университета МГИМО: А. А. Торопова описала процесс коммуникации как характеристику и инструмент греческой культуры, начиная с античности и заканчивая современностью, а И. Ш. Смирнова выступила с темой «Интеграция сиртаки в поле национальной культуры Греции: «эффekt пиццы» à la gresque», где описала процесс создания и интеграцию в греческой культурное поле танца сиртаки, написанного Микисом Теодоракисом к фильму «Грек Зорба» в 1964 году и ставшего метонимом всего греческого, символом греческой культуры сперва для внешних наблюдателей, а потом и для самих греков. Д. А. Олексюк (Москва, РГГУ) в своем докладе «“12 Ρούσικα Λαϊκά Τραγούδια” Янниса Рицоса и Маргариты Зорбалы: переводческие стратегии и приемы» рассказала в том числе о том, каким образом тексты песен могли способствовать формированию образа России в глазах греков. Среди переводческих приемов она выделила многочисленные лексические трансформации (транслитерация и транскрибирование: «калинка» — «*καλίγκα*»), модуляция: «есаул» — «*ο κοζάκος*» и т.д.) и грамматические трансформации, которые позволяют сохранить ритм оригинальных песен.

Второй день конференции прошел в дистанционном формате. Работу третьей секции конференции «Современные культурно-антропологические практики» открыл доклад декана Факультета классических

и гуманитарных наук Фракийского университета им. Демокрита (Комотини, Греция) проф. М. Варвуниса «Паломнические ритуалы в современной Греции: случай Богородицы о. Тинос», где он подробно описал не только историю, но и современные ритуальные практики, связанные с посещением паломниками священного места, сочетающие древний священный трепет перед божественным с современными тенденциями секуляризованного мира. Доклад С. Музакиса (Афины, Греция) «Мельничные жернова и помол на мельнице в фольклорных нарративах, народной медицине и рецептах из неопубликованных народных лечебников» был посвящен фольклорным представлениям о мельнице и связанных с ней предметах, используемых в греческой народной медицине для исцеления от разнообразных недугов.

Секция, посвященная отражению фольклора в литературе и театре, началась с доклада Д. Тзелеписа (Комотини, Университет им. Демокрита), посвященного византийской церковной музыке и ее репрезентации в текстах трех великих греческих писателей XIX и XX вв.: А. Пападиамантиса, С. Миривилиса и Ф. Контоглу. А. Тзанидаки (Ретимно, Университет Крита) рассказала о существовавшей в н. 1960-х годов в г. Ретимно на Крите местной театральной труппе и спектакле этнографического содержания «Вы это слышали», поставленном на критском диалекте. Исследование причин популярности этой труппы на Крите было обусловлено потребностью общества в сохранении своей традиционной культуры и локальной идентичности в сложный переходный исторический период. В. Теологу (Салоники, Университет им. Аристотеля) выступила с докладом «Греческость поколения 1930-х и творчество Трасоса Кастанакиса», посвященным творчеству греческого писателя Т. Кастанакиса, описывавшего основные характерные черты, манеру поведения и менталитет грека внутри страны и за ее пределами и исследовавшего таким образом то влияние, которое западная среда и западный образ жизни оказывают на его характер и личность. Два следующих исследования были посвящены рецепции известной фольклорной баллады «Мост в Арте» в современном греческом театре. Д. Космопулу (Навплио, Университет Пелопоннеса) изучила новогреческую балладу с использованием теории рецепции и сравнительной грамматики, согласно которой главная героиня соотносится с архетипом Ифигении. В своем докладе она проанализировала известные интерпретации сюжета в театральных пьесах Теотокаса, Казандзакиса, Хорна и др., в то время как М. Дамаскинос (Афины,

Университет им. Каподистрии) сосредоточился на анализе конкретного воплощения баллады на греческой театральной сцене в виде спектакля «Мост в Арте и девушки Нижнего мира», поставленного Театром искусств в 2022 г.

Пятая секция, посвященная сопоставительному аспекту в исследованиях традиционной культуры, состояла из пяти докладов, первым из которых был «Книги на франко-хиосском: источник сведений о разговорном новогреческом языке и народная религиозность», прочитанный Д. Кусурисом (Вена, Австрийская академия наук). В этой работе были намечены перспективы исследований греческих книг, напечатанных латинским шрифтом, которые создавались преимущественно в районе Смирны, а также в Венеции, Риме, Париже или Вене, начиная с к. XVI в. На этом языке, так называемом «франко-хиосским», было напечатано несколько сотен переводов или адаптаций католических катехизисов и оригинальных работ, язык широко использовался в переписке католическими общинами Эгейского моря. Развитию греческого языка как части культуры в диахронии был посвящен доклад А. Ниппи (Афины, Университет им. Каподистрии). Х. Марку (Комотини, Университет им. Демокрита) в докладе «Дом в новогреческой фразеологии: архетипический и мифологический аспект» рассмотрела дом как основную константу человеческого существования, поскольку пространство дома — микрокосм оседлого человека, противопоставленный миру природы, — составляет особую часть внутри общего природного пространства, в котором движется человек. Х. Марку реконструировала некоторые архетипические представления, которые отражены во фразеологической системе языка и несут информацию о символическом значении бытового пространства и основных семиотических оппозициях, регулирующих его функции. Китайская коллега Ван Кун (Шанхайский международный университет) выступила с сообщением «Фольклорное восприятие чисел в Греции и Китае: символика и традиции», в котором представила фольклорную и общекультурную символику чисел в Греции и Китае, проведя сравнительный анализ сходств и различий в числах в двух культурах. Р.-Т. Ангелаки (Салоники, Университет им. Аристотеля) в докладе «Диахронические переводы Дигениса Акриты в детской литературе» рассмотрела книги Э. Цитириду-Христофориду «Византийский Константинополь» (2011 г.) и Д. Варваригоса «Дигенис Акритас. Герой, ставший легендой» (2007), исследовала разные уровни повествования в них: исторический,

эпико-легендарный, культурно-религиозный, фантастически-художественный.

Завершающая секция была посвящена современным полевым исследованиям традиционной культуры греков. Ее открыл А. Гкиуртзидис (Комотини, Фонд греческих исследований) докладом «Греческие традиционные ремесла: история и современность», посвященным таким историческим ремеслам, не утратившим актуальности и по сей день, как гончарное дело, ткачество, резьба по дереву, изготовление мебели, ювелирное искусство и пр. Далее С. В. Гетманский (Санкт-Петербург, СПбГУ) рассказал об основных чертах языковой, духовной и материальной культуры греков Приазовья, сформировавшейся в процессе непрерывного развития, а также в результате сложных миграционных процессов и активных этнокультурных связей с соседними этническими традициями. Г. Теодориду (Комотини, Университет им. Демокрита) представила результаты своих многолетних полевых исследований на территории греческой Фракии «Ритуальное приношение мяса (“курбан”) на празднике как особый вид фракийской народной традиции в рамках греческой традиционной культуры». М. Антонопулу и М. Коккини (Родос, Эгейский университет) рассказали о традиционных танцах и песнях о. Тилос из архипелага Додеканезы: свадебный танец «Камарес» с уникальной песней, восхваляющей подвиги героя М. Боцариса, женский старинный танец «Эрини», гимн Святому Пантелеймону, который сопровождает каждый праздник, танец «Суста» и др. Завершилась конференция докладами К. А. Климовой и М. В. Пелевиновой (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова), основанными на материалах этнолингвистических экспедиций 2022–2023 гг. в районы компактного проживания греков на территории РФ (греческие села в окрестностях г. Сочи, греческие общины Кавказских Минеральных Вод и Карачаево-Черкессии, окрестности Анапы, Новороссийска и Геленджика), их выступления были посвящены традиционной понтийской кухне в этнолингвистическом аспекте и лексике и символике свадебного обряда греков России.

Выборочные научные статьи, подготовленные по результатам выступления на Восьмой Международной конференции «Традиционная культура Греции», планируются к публикации в течение 2024 г. в журнале «Кафедра византийской и новогреческой филологии». Запись докладов, прочитанных на конференции, доступна по ссылке: <https://www.youtube.com/channel/UCPj7S3aCCxiWolu8BU3fVA>.

Eighth International Scientific Conference «Traditional Culture of Greece»

K. Klimova

*Lomonosov Moscow State University, Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
kaklimova@gmail.com*

The review presents information about the Eighth International Conference “Traditional Culture of Greece”, held on November 16–17, 2023, at the Faculty of Letters of the Lomonosov Moscow State University

Keywords: *conference review, Greece, antiquity, Hellenistics, traditional culture, folklore, ethnolinguistics, phraseology*

IN MEMORIAM: ВАСИЛИС ВАСИЛИКОС

30 ноября 2023 года мировая литература понесла большую утрату: скончался Василис Василикос (18.11.1933 — 30.11.2023), великий греческий писатель, оставивший свой след не только в греческой, но и в мировой литературе и культуре. Первая его публикация состоялась в 1949 году, когда в газете «Македония» вышли его стихотворения, а в 1953 году он издает свой первый роман «Повествование Ясона» (*Η διήγηση του Ιάσονα*), основанный на сюжетах из античной литературы и заслуживший очень высокую оценку критиков.

В 1966 году В. Василикос пишет роман «Зет: фантастическая хроника одного убийства» (*Z: Φανταστικό ντοκιμαντέρ ενός εγκλήματος*), который посвящен трагическим событиям 1963 года, когда в мае на митинге в г. Салоники весьма популярный депутат от Единой демократической партии левых Григорис Ламбракис получает смертельное ранение в результате нападения. Расследование этого происшествия привело к отставке правительства, так как следствие выявило связь ультраправых организаций с полицейскими структурами. Название романа связано с надписью *Ζει* («Он жив»), которую писали на стенах домов сторонники Г. Ламбракиса и Единой демократической партии. Появившись на прилавках книжных магазинов, роман сразу стал событием в литературной и политической жизни страны. После прихода к власти диктатуры черных полковников в апреле 1967 года В. Василикос вынужден уехать из страны, а в 1969 году его знаменитый роман «Z» был экранизирован. Режиссером стал Костас Гаврас, француз греческого происхождения, музыку к фильму написал Микис Теодоракис, впоследствии получивший премию BAFTA за лучшую музыку к фильму. Впоследствии фильм получил большое количество наград на разных фестивалях.

В. Василикос написал более 80 книг, романов, рассказов, новелл, поэтических и театральных произведений, из них на русский язык в 1970 году был переведен его самый знаменитый роман «Z» (книга вышла в издательстве «Прогресс»). Сам автор считал своим самым выдающимся произведением роман «Глафкос Трасакис» (*Γλαύκος Τρασακίης*), который он начал писать в годы диктатуры черных полковников и подготовил

к окончательному изданию только в 2017 году, отзываясь о нем следующим образом в предисловии к изданию:

«Αγαπώ αυτό το βιβλίο περισσότερο απ' όσα έχω γράψει. Ο λόγος είναι απλός: είναι το μόνο μυθιστόρημα που υιοθετώ απόλυτα σαν έκφραση του εγώ ως τρίτου [...] Θα το έλεγα βιομυθιστόρημα, αυτομυθιστόρημα ή και αντιβιογραφία [...] Ο Γλαύκος Θρασάκης με συντροφεύει από τις αρχές της δεκαετίας του 1970» [Βασιλικός 2017].

‘Я люблю эту книгу больше всего того, что создал. И причина тому проста: это единственный роман, который я принимаю и воспринимаю полностью как написанный лично от лица другого человека [...] Я мог бы назвать его романом жизни, авто-романом и авто-биографией [...] Глафкос Трасакис живет со мной с начала 1970-х годов’.

В этом романе некий неизвестный биограф пытается воссоздать жизнь и творческий путь Глафкоса Трасакиса, под именем которого скрывается загадочный журналист Лазарос Лазаридис, проживший долгие годы в эмиграции и погибший непонятной смертью.

Василис Василикос был уникальным автором, которому удавалось описывать события греческой реальности и переживания с изрядной долей фантазии, драматичности и юмора. Язык его произведений сочетает как черты художественной прозы, так и журналистского репортажа, что придает произведениям легкость и изящество. Именно поэтому Василис Василикос является одним из самых переводимых греческих писателей, занимая второе место после Никоса Казандзакиса.

Василис Василикос приезжал в Москву, в последний раз он был гостем Московской Международной Книжной ярмарки в 2016 году, где Греция была почетной страной. Будучи уже в преклонном возрасте, он не переставал зорко следить за всем происходящим и комментировать окружающую действительность в присущем ему духе литератора и журналиста.

На фотографии, сделанной Нопи Хадзигеоргиу из Греческого Фонда Культуры (Рисунок 1), он запечатлен в компании с Алки Зеи, Евгениосом Тривизасом и тогдашним президентом Греческого Фонда Культуры.

Рисунок 1 — В. Василикос в 2016 г. (фотография Н. Хадзигеоргиу)

Сам Василис Василикос так писал в своей автобиографии: *«μόνο μια τέχνη, ένα επάγγελμα δεν μπορεί να ξεφύγει του καημού του: το συγγραφικό. Διότι σε αυτό αναπαράγεται η ζωή, κι έτσι λησμονιά εύκολα δεν υπάρχει...»* ('*писательство является единственным видом творчества, который не дает избавиться от тоски, так как именно в нем воспроизводится жизнь, и забвение дается с трудом...*'). Как литератор и журналист, он продолжает жить в своих произведениях. Αιώνια του η μνήμη!

*И. В. Тресорукова,
МГУ имени М. В. Ломоносова, Москва, Россия
itresir@mail.ru*

Список литературы

Βασιλικός Β. Γλαύκος Θρασάκης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2008.

<https://elibrary.ru/twbxuk>

Кафедра византийской и новогреческой филологии : на-
К30 учно-теоретический журнал. №17 (4), 2023. – Московский госу-
дарственный университет, кафедра византийской и новогрече-
ской филологии. – Москва : МАКС Пресс, 2023. – 216 с.

ISSN 2658-7157

ISBN 978-5-317-07108-0

Кафедра византийской и новогреческой филологии

Научно-теоретический журнал

17 (4)

2023 г.

Издание Ассоциации неоэллинистов России

Отпечатано с готового оригинал-макета

Подписано в печать 15.12.2023 г.

Формат 60х90 1/16. Усл. печ. л. 13,5.

Тираж 70 экз. Заказ № 200.

Издательство ООО “МАКС Пресс”

Лицензия ИД N 00510 от 01.12.99 г.

119992, ГСП-2, Москва, Ленинские горы,

МГУ им. М.В. Ломоносова, 2-й учебный корпус, 527 к.

Тел. 8(495)939-3890/91. Тел./Факс 8(495)939-3891.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных материалов в ООО «Фотоэксперт»

109316, г. Москва, Волгоградский проспект, д. 42,

корп. 5, эт. 1, пом. I, ком. 6.3-23Н